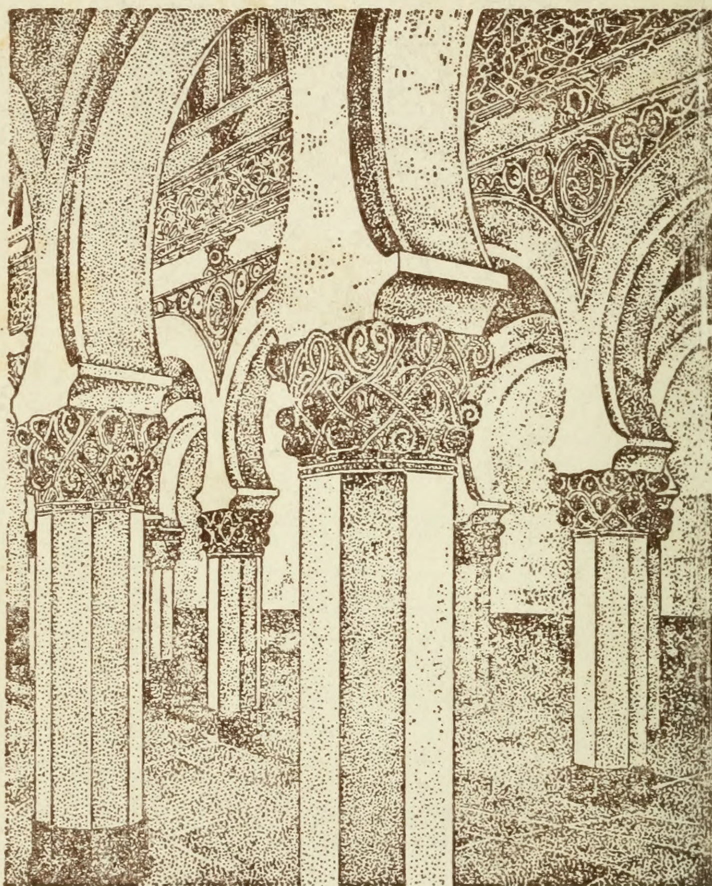

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 04 15 12 012 8

ד"ר יעקב כ"ץ: ישראל והעמים



חלק שני

תולדותיהם מימי חרבן בית שני
עד גרוש ספרד

ספרי תרשיש * ירושלים תשכ"א

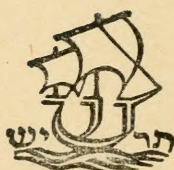
ד"ר יעקב כ"ץ: ישראל והעמים
חלק שני

ד״ר יעקב כ״ץ

ישראל והעמים

חלק שני

תולדותיהם מימי חרבן בית שני
עד גרוש ספרד



הוצאת ספרי תרשיש/ירושלים תשכ״א

זכה בפרס מתרומת מר גזונדהייט על ידי הועד המפקח על בתי הספר של המזרחי

הדפסה תשיעית



Printed in Israel
כל הזכויות שמורות להוצאת ספרי תרשיש (ד"ר משה שפיצר), ירושלים
נדפס מאמהות בדפוס סיון בע"מ, ירושלים

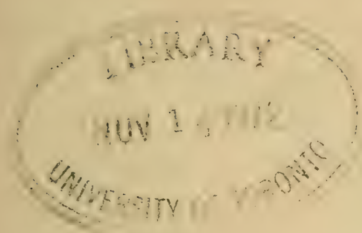
דבר המחבר:

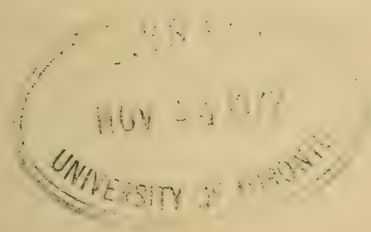
חלק שני זה של ספרי "ישראל והעמים" (במהדורה ראשונה "תולדות ישראל והעמים") נועד לשנה השניה של לימוד ההיסטוריה בבתי הספר בארץ ישראל. הוא מקיף את תולדות ישראל והעמים בתקופה מימי חורבן בית שני עד גרוש ספרד. החלק השלישי יגיע בספורו עד ימינו. בשאלות לחזרה ולעיון הבאתי במקומות רבים את דברי ספר האגדה לביאליק ורבניצקי. ההבאות הן על פי ההוצאה המורחבת (דביר, תל־אביב).

גם בחלק זה סייעו בידי ידידים וחברים כדרך שסייעו בידי בהבור החלק הראשון. הם קראו את כתב היד והעירו הערות השובות לענין וללשון. מהם רשאי אני להזכיר כאן את מר יחזקאל קוטשר. ביותר טרח עמי בחלק זה הרב ד"ר שמעון שלזינגר. הוא נכנס עמי לדון בפרטי הפרטים הן במה שנוגע לענין, הן במה שנוגע לניסוח. הוא שקבע את כללי הכתיב שעל פיהם נהגתי, והוא שניקד את שהוא טעון נקוד. על הכל יעמוד על הברכה.

תל־אביב, ג' בסיון תש"ג.

המחבר


LIBRARY
UNIVERSITY OF TORONTO


UNIVERSITY

פרקי הספר

רשימת הציורים

תודת המו״ל נתונה למר אבי־יונה על עזרתו בהתקנת ציור 1, לפרופ' א. ל. סוקניק שנתן את הרשות להשתמש בשלושה תרשימים (הציורים 2—4), שהוכנו על ידו בשביל ספרו על בית־הכנסת בדורא־אירופוס, המופיע בהוצאת מוסד ביאליק, לחברת "מסדה" על הרשות להשתמש בשלוש מפות (5, 6, 9) ולגב' ת. אטינגר שהכינה את הציורים 1, 8, 10.

פרק א: הקדמה

ימי בית שני

בחלק ראשון של ספר זה ספרנו את תולדות ישראל מגלות בבל עד הרבן בית שני. ראינו, כיצד חזרו הגולים לארצם בימי מלכות פרס, הכרנו את מנהיגיהם הגדולים, עזרא ונחמיה ותלמידיהם, שהשליטו את התורה ביהודה וחנכו את העם לקיום התורה והמצוות. גם ראינו, כיצד החריבו היונים את מדינת הפרסים בימי אלכסנדר הגדול ואיך נעשו היונים שליטי העולם. יורשי אלכסנדר נלחמו על ארץ־ישראל: בית תַּלְמַי, השליט במצ־רים, החזיק בה מאה שנה ואחר כך נסב השלטון על ארץ־ישראל לבית סֵילֶוְקוס שבסוריה.

בימי שלטון תלמי וסילוקוס החלו מתיונים להופיע בארץ ובימי אנטיוכוס אֶפִּיפָנֶס נגזרו גזרות על הנאמנים לדבר ה׳. אז פרץ מרד החשמונאים, וגבורי המכבים הפרו את עצת הרשע. מתוך מלחמת החשמונאים קמה מדינה יהודית העומדת ברשות עצמה. שלשה דורות עמדה מדינת החש־מונאים על תלה, עד שבאו הרומיים ויהודה חזרה ונשתעבדה לשלטון זרים. מתחילה משל בית הורדוס ביהודה בחסות הרומיים, ולבסוף שלטו בה נציבים רומיים. משהרבו הנציבים להכעיס את העם התחילו הקנאים להסית למרד. המרד הפך למלחמה אכזרית והמלחמה נסתימה בחרבן בית מקדשנו.

אחר החרבן בארץ־ישראל

אויבי ישראל חשבו, כי עם חרבן הבית יחדל גם עם ישראל להתקים. אך הם טעו ודברי ימי ישראל נמשכו גם אחרי החרבן.

מתחילה היתה ארץ־ישראל מקום המאורעות העקריים. כי עוד היתה ארץ־ישראל מיושבת יהודים ועם ישראל לא התיאש מלגאול את ארצו מידי כובשיה. כששים שנה אחרי החרבן התחדשה המלחמה בימי מרד בר־כוכבא. על הדורות האלה שלאחר החרבן נשמע בספר הזה בתחילה.

תקופת התנאים

מרד בר־כוכבא נכשל, אך גם כשלון זה לא השבית את תקות הגאולה מלב העם. מנהיגים גדולים היו לעם ישראל בימים ההם והם חזקו אותם באמונתם ועודדו את רוחם. מנהיגים אלה קמו מבין חכמי המשנה, שרובם חיו בדורות אלו. הם הורו את העם לנהוג כחוקי התורה ולהכין את לבם לקבלת עול מלכות שמים יום יום, עד שתקום מלכות שדי עלי אדמות בבוא יום הגאולה לישראל.

כבר שמענו בספר ראשון שחכמי המשנה נקראים גם תנאים. אחד מגדולי התנאים בדור השלישי אחר החרבן, הוא רבי יהודה הנשיא, אסף את כל

דברי התורה שבעל פה, שנמסרה מימות משה רבנו איש מפי איש. כן אסף את כל מה שהורו חכמי ישראל שהיו עד ימיו. כך נתחברה המשנה על ידי רבי יהודה הנשיא. מימי הלל ושמאי, שהיו התנאים הראשונים, עד רבי יהודה הנשיא עברו כמאתים שנה. דורות אלה נקראים על שמם: תקופת התנאים.

תולדות היהודים בגולה

אחרי תקופת התנאים הלך ונתמעט הישוב העברי בארץ־ישראל. כן בזמן קמו בארצות אחרות ישובים יהודים גדולים. עלינו ללוות בספורנו את עם ישראל בנדודיו, לראות מה אירע לו בארצות גלותו: כיצד הסתגלו בני העם לחיי ארצות הנכר וכיצד שמרו על יהדותם בארצות לא להם.

הארץ הראשונה, ששם נמצא ישוב יהודי גדול היא ארץ בבל הקדומה, שהיתה ארץ הגלות הראשונה עוד מימי חרבן בית ראשון. חשיבות מרובה נודעה לישוב היהודי בבבל ביחוד אחרי תקופת התנאים. רבים מתלמידי התנאים האחרונים ירדו לבבל והיו שם לראשי ישיבה ומרביצי תורה לעם. תלמידי התנאים נקראים אמוראים. פעולת האמוראים נמשכה כשלש מאות שנה אחרי חתימת המשנה. בימיהם היו בבל וארץ ישראל מקומות מושבם של רוב העם, וחכמי שתי הארצות נשאו ונתנו אלו עם אלו בדברי תורה ולא הופסק הקשר ביניהם. פרי עבודתם של האמוראים הוא התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי, בהם נאסף מה שהורו חכמי הדורות מימי חתימת המשנה. התלמוד הבבלי נחתם כשלש מאות שנה אחרי חתימת המשנה.

תקופת הגאונים

בסוף תקופת האמוראים הלכה ונדלדלה ארץ ישראל וגם מקומות תורה לא היו בה עוד כבימים הראשונים. לא כן בארץ בבל. שם נשארו שתי ישיבות מימי האמוראים, אחת בעיר סורא והשניה בפומְבְּדִיתא. שתי ישי־בות אלו היו למרכזי היהדות כולה במאות השנים הבאות. חכמי הישיבות שבבבל נקראים גאונים ואף התקופה נקראת על שמם: תקופת הגאונים. תקופת הגאונים לא נסתימה אלא בשנת 1040 אחה"ס.

תפוצות המערב

בבל היתה הארץ היחידה, ששם ישבו יהודים בהמונים בדורות שלאחר החרבן, אך ישובים יהודיים קטנים היו גם בארצות אחרות. באיטליה, בספרד, בצרפת ובגרמניה היו קבוצים יהודיים מפוזרים בין תושבי הארץ האחרים. מקצת הישובים היו קימים עוד בדורות שלפני החרבן. בימי החרבן הוגלו יהודים רבים לארצות המערב כשבויי מלחמה. אחיהם, תושבי המערב, פדו רבים מהם, אחרים נשתחררו במשך הזמן וכך נתחזקו הישובים היהודיים במערב. עליהם נתוספו מהגרים מארץ ישראל בימי דלדול הארץ.

הקשר בין המזרח ובין המערב

אף על פי שמפוזרים היו נדחי ישראל על פני ארצות רחוקות לא חדלו לראות את עצמם כבני עם אחד. חוקה אחת היתה לחייהם בכל מקום, היא חוקת התורה. הפזורים בארצות המערב, — לבם היה למזרח. בתפילותיהם כונו את פניהם נגד מקום המקדש שבירושלים. והאמן האמינו, כי לירושלים

עתיד הקב"ה להחזירם בבוא יום הגאולה. הקשרים בין יהודי המזרח והמערב לא נותקו. ישיבות גדולות לא היו ליהודי המערב. מחכמי בבל וארץ ישראל בקשו הוראות, איך לנהוג בחייהם.

חלופי ממלכות

קרוב לאלף שנים עברו מחרבן הבית עד סוף תקופת הגאונים. בינתים נפלו כל אותן הממלכות ששלטו בעולם בימי חרבן הבית. הקיסרות הרומית התפוררה כארבע מאות שנה אחרי החרבן, זאת אומרת בסוף תקיפת האמוראים. את מקום הקיסרות הרומית ירשו עמים אחרים באירופה, כגון הגרמנים, הפרנקים (צרפתים) והאנגלוסכסים. מעתה התגוררו אבותינו בקרב העמים האלה. רק במזרח נשאר שריד לקיסרות הרומית, היא ממלכת ביזנטיון, שגם ארץ ישראל היתה חלק ממנה.

אולם גם במזרח חלו שנויים גדולים במשך הזמן. בבבל שלטה בימי החרבן ממלכת הפרתים. היא נפלה בימי האמוראים הראשונים ובמקומה קמה הממלכה הפרסית החדשה. כמוך לתקופת הגאונים אירע דבר גדול: הערבים פרצו מחצי האי ערב צפונה, כבשו את פרס וחלקים גדולים מממלכת ביזנטיון, כך באו גם בבל וגם ארץ ישראל תחת שלטון ערבי. ולא עוד אלא גדודי הערבים עברו לצפון אפריקה וכבשו משם גם את ספרד שבאירופה.

תקוות הגאולה

יחידים או קבוצות מבין אבותינו עלו בכל דור ודור מארצות הגולה לארץ ישראל והישוב היהודי לא פסק בה מעולם. בימי מאורעות גדולים יבטול ממלכות מן העולם נתעוררו כל פעם תקוות בלב היהודים, כי התמוטטות מוסדות תבל סימן הוא לימות המשיח ולגאולת ישראל הקרובה לבוא. אך תקות בני הגולה נכזבה כל פעם וימי הגלות לא נסתימו עוד.

דתות חדשות בעולם

עם התמורות הגדולות בחיי העמים והמדינות באו גם דתות חדשות לעולם. בסוף ימי הקיסרות הרומית התפשטה הנצרות בין כל עמי הקיסרות וגם העמים שהקימו מדינות חדשות באירופה במקומה של הקיסרות היו לנוצריים. במזרח הביאו הערבים דת חדשה לעולם, היא דת האיסלאם, שנוסדה על ידי מוחמד כחמש מאות וחמשים שנה אחרי חרבן הבית. רבים מתושבי הארצות הכבושות על ידי הערבים קבלו את דת האיסלאם.

בעוד שבימי הבית השני וגם בימי התנאים והאמוראים היו רוב שכני היהודים עובדי עבודה זרה, הרי מימי הגאונים והלאה ישבו אבותינו בקרב עמים, שאף הם האמינו באל אחד. מיסדי הדתות החדשות למדו את אמונת היחיד מן היהדות. כבר ראינו בספר ראשון, כי מיסד הנצרות מזרע היהודים היה. וגם מוחמד קבל את אמונת היחיד מפי יהודים ונוצרים.

היהודים מחזיקים באמונתם

אולם אף על פי שהנוצרים והמוסלמים הודו בעקר העקרים של היהדות, בכל זאת רחוקים היו מלקבל עליהם את תורת היהדות כולה. הם בטלו את רוב מצוות התורה, וגם אמונתם לא היתה אמונה טהורה. הנוצרים עשו את האיש ישו אלהה וגם החזיקו במנהגי עבודה זרה, שנחלו מאבותיהם. וכחיים

רבים היו לאבותינו עם בני הדתות האחרות. הנוצרים והמוסלמים רצו להוכיח, כי דתם היא דת האמת. הם גם טענו, כי אלהי ישראל עזב את עמו, אשר בחר בו בראשונה, ועל כן פזר אותם בין העמים ושעבד אותם למלכויות השולטות בעולם.

אולם אבותינו לעגו בלבם לטענות האומות והשיבו להם, כי כבר גלה ד' על ידי נביאיו, כי לא יחליף את דתו ולא ימיר אותה ולא לעולם תארך הגלות ולא לנצח ימשך שעבוד המלכויות. כי עתיד הקב"ה לרחם את עמו, להשיבו לאדמתו ולהחזיר לידו את השררה והשלטון.

הרדיפות והשמדות אך לא תמיד יכלו אבותינו להשיב תשובה למחרפיהם בפה מלא. כי לעת עתה היה השלטון בידי הנוצרים והמוסלמים וכאשר ראו השליטים, כי בדברים לא יסירו את היהודים מאמונתם, נסו להשיג את מטרתם בכח הזרוע. דורות אחדים אחרי תקופת הגאונים התחלו ימים קשים ליהדות בארצות אירופה. שני ישובים גדולים היו אז ליהודים באירופה. אחד בספרד, ששם שלטו הערבים, ואחד באשכנז, היא ארץ גרמניה וצרפת של היום. גזרות קשות נגזרו על היהודים הן בגלות אדום, כך נקרא שעבוד הנוצרים, הן בגלות ישמעאל, בשעבוד הערבים. אולם רק יחידים היו, שלא עמדו בנכיון והמירו את דתם. רוב העם נשא את סבלו בדומיה, רבים נהרגו על קדוש השם או נדדו מארץ לארץ, כדי להמלט מסכנת השמד. אנשים גדולים קמו אז גם ביהדות הספרדית וגם ביהדות האשכנזית והם הפיחו רוח גבורה בלבבות אחיהם. מגדולי ספרד ידועים ביותר רבי יהודה הלוי והרמב"ם (רבנו משה בן מימון). בין גדולי אשכנז המפורסם ביותר הוא רש"י (רבנו שלמה בן יצחק).

הגרושים ביחוד גברו הגזרות והצרות בארצות הנוצריות. בינתים הפכה גם ספרד לנוצרית, כי מלכים נוצרים כבשו אותה מידי הערבים. יהודי כל הארצות היו לעבדי המלכים שבכל ארץ וארץ. הם הטילו מסים כבדים על נתיניהם היהודיים וממש מצצו את דמם. ולבסוף גם בזה לא אמרו די, כי אם גזרו גזרה לגרש את היהודים מארצם. הגרוש הראשון היה מאנגליה בשנת 1290; כעבור מאה שנה גורשו גם יהודי צרפת ובשנת 1492 נגזר גרוש על יהודי ספרד. לא נותרו מן הקהלות העתיקות באירופה אלא עדות מדולדלות בגרמניה ובאיטליה.

קיום ישראל בגולה – נס אולם גם הרדיפות והגרושים לא יכלו להכחיד את היהדות מן העולם. עוד נראה, איך מצאו להם שרידי המגורשים מקומות מגורים חדשים. כשהשקיפו היהודים בני הדורות ההם על מה שאירע לעמם בארצות גלותו אמרו: "נס גדול נעשה לנו בגולה כאחד הנסים שנעשו לאבותינו בימי קדם". כבר תמהו ושאלו: "איך אומה זו יכולה לעמוד בין שבעים אומות ?" אין זאת אלא רחמי שמים הגיעו עליהם ויד ההשגחה העליונה שמרה אותם, שלא תאבד שארית יעקב.

סוף ימי הבינים

בספר זה נספר את תולדות ישראל עד גרוש ספרד (1492 אחה"ס), הוא סוף הגרושים הגדולים באירופה. את תאריך שנת הגרוש יש לזכור גם מטעם אחר. אותה שנה קרה שספרדי אחד ושמו כריסטוף קולומבוס נסע באניותיו בים האטלנטי מערבה עד שגלה את יבשת אמריקה. על שם המאורע הזה ועוד מאורעות אחרים רגילים למנות מאותה השנה תקופה חדשה בתולדות העמים, שנקראת: הזמן החדש. הימים מחרבן הקיסרות הרומית (476 אחה"ס) עד הזמן החדש נקראים: ימי הבינים, שכן הם בין הזמן העתיק ובין הזמן החדש. בספר זה, המתחיל מימי חרבן הבית, שהיה בתחילת הקיסרות הרומית, יסופר איפוא על ימי הקיסרות הרומית ועל תולדות ימי הבינים.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) שים לב, כי כל התאריכים הנתנים מכאן ולהבא הם אחה"ס, כלומר אחר ספירת הנוצרים. החשוב מן התאריך העברי לתאריך הנוצרי נעשה על ידי הוספת 240 שנה לתאריך העברי (מבלי לשים לב לאלפים). לדוגמא: רש"י מת בשנת תתס"ה — שמונה מאות ששים וחמש (לאלף הרביעי). שנת מותו לפי התאריך הכללי היא 1105=240+865.

(2) הסתכל בקיו התאריכים המקבילים של ההיסטוריה היהודית והכללית וקבע איזו תקופה בתולדות עמנו מקבילה לזמן הקיסרות הרומית?

(3) מי מחכמי המשנה ידועים לך מלבד אלה הנזכרים בפרק זה?

(4) כמה זמן נמשכו ימי הבינים?

(5) מהו פירוש הבטויים: "גלות אדום" ו"גלות ישמעאל" ועל שום מה השמות האלה?

הקיסרות הרומית וימי הבינים

1 —
226 — נפילת המדינה הפרתית
500 —
632 — מות מוחמד
711 — כבוש ספרד על ידי הערבים
100 —
1492 — גלוי אמריקה
1500 —

1
500
1000
1500

תאריכים בתולדות ישראל

1 —
70 — חרבן הבית
132 — מרד בר־כוכבא
200 — חתימת המשנה
476 — נפילת קיסרות רומי
500 — חתימת התלמוד הבבלי
636 — כבוש א״י על ידי הערבים
1040 — סוף תקופת הגאונים
1105 — מות רש״י
1204 — מות הרמב״ם
1290 — הגרוש מאנגליה
1394 — גרוש צרפת
1492 — גרוש ספרד
1500 —

פרק ב: חכמי יבנה

תקוות המחריבים

מחריבי המקדש הרומיים קוו, כי בחרבן הבית שמו קץ גם לחיי העם היהו־די. כבר בימי המקדש היה עם ישראל מפוזר על פני ארצות רבות והרומיים חשבו, כי רק בית המקדש שבירושלים מקשר את כל בני העם זה לזה. כי שם היו נפגשים רבים מהם בעלותם לרגל גם מארצות רחוקות ולשם היו שולחים את שקליהם ומתנות־ידיהם. הסנהדרין שבירושלים היתה בית־הדין העליון גם ליהודי חוץ לארץ וכהוראותיה נהגו בתפוצות הגולה בכל עניני דת ודין. תקות המחריבים היתה, כי מעתה ינתק הקשר בין חלקי העם השונים ולא יהיו עוד נבדלים ושונים מעמי הארץ להיות אומה מיוחדת במינה. טיטוס נתן פקודה לסגור את מקדש חוֹניו שבמצרים, כדי שלא יוכל לשמש מרכז חדש במקום המקדש שבירושלים. גם גזרו גזרה קשה על ישר־אל שמעתה ישקלו את שקליהם לטובת המקדש של האליל יוּפּיטֶר ברומי.

עם ישראל — שומר הברית

אולם מחריבי המקדש טעו. עם ישראל המשיך להתקים גם אחרי החרבן, הברית בין ה׳ ובין עמו לא הופרה גם בחרבן בית ה׳. בני העם זכרו, כי תורה צוה לנו משה מפי הגבורה ותוקף התורה קים לעד גם בזמן שאין בית המקדש עומד על מכונו. אם לא עמדו כהנים על דוכנם לשרת את ה׳ במקדשו, עוד נשארו חכמים עוסקים בתורה, המלמדים את העם לדעת מה תורת ה׳ דורשת מאתם. בית הועד של חכמי ישראל עמד מעתה במקום המקדש שבירושלים.

בְּיַבְנֶה נאספו הנותרים מחכמי ישראל אחרי המלחמה. היו שקבעו שם את מושבם, אחרים לא באו לשם כי אם לעתים מזומנות. את אספת החכמים קראו גם "כרם ביבנה" על שם שהחכמים ישבו שורות שורות כטורי הגפ־נים. בראש החכמים עמד רבן יוחנן בן זכאי, שהיה מזקני החכמים ורבים מחכמי יבנה היו תלמידיו. רבן שמעון בן גמליאל הנשיא נהרג בימי המלח־מה ובנו, שהיה עומד לרשת את כסא הנשיאות, היה עוד צעיר לימים ולא יכול לעמוד בראש הסנהדרין. עיני כל החכמים היו נשואות לרבן יוחנן בן זכאי, שהוא יעמוד בראשם ויורה להם את הדרך מן המבוכה שהשתררה בלבבות.

המבוכה אחרי החרבן

גדולה היתה המבוכה אחרי החרבן גם בקרב החכמים. מראשית ילדותם היו רואים בני הדור את המקדש על מכונו והכהנים מקריבים את קרבנות היום, לכפר על עוונות בית ישראל ולקרב את לב הבנים לאביהם שבשמים. בחרבן הבית ובבטול העבודה נדמה להם כאילו נִטל טעם החיים.

רבי יהושע בן חנניה, תלמידו המובהק של רבן יוחנן בן זכאי, שאל אותו: "הבית חרב, העבודה בטלה, איך מתכפרים עוונותיהם של בית ישראל ?" רבן יוחנן בן זכאי השיב לו בדברי הנביא: "כי חסד חפצתי ולא זבח" (הושע ו', ו'). גם בזמן שבית המקדש היה קים לא בקרבנות לבדם נתרצה ה' לעובדיו, כי אם בעשותם את הטוב ואת הישר בעיני ה'.

זכר לחרבן

תלמידי רבן יוחנן בן זכאי קבלו את דברי רבם וגם הם החלו לעודד את העם ולנחמו. כי רבים גזרו על עצמם גזרות וסגופים מרוב צער על חרבן הבית. הם לא אכלו בשר ולא שתו יין, כי אמרו, משבטלו הקרבנות והנס־כים ראוי, שנגזר גם אנחנו מאכילת בשר ומשתית יין. אולם רבי יהושע בן חנניה מנעם מלעשות כן באמרו: "אין גוזרים גזרה על הצבור אלא אם כן רוב הצבור יכולים לעמוד בה".

תקנות תקנו חכמים זכר לחרבן, שבשעת שמחה יעלה אדם את זכר ירושלים על ראש שמחתו. כשבונה בית יסיד את כל ביתו אך ישאיר בו דבר מועט קרח, יעשה סעודה בשעת שמחה, אך יחסר את סעודתו בדבר מועט. כך דאגו חכמינו, שלא יפרוש אדם מצרכי החיים, אך גם לא יסיח את דעתו מאבל האומה.

בית־הדין שביבנה

התקנות זכר לחרבן תוקנו על ידי בית־הדין ביבנה. העם התרגל לשמוע בקול בית־הדין שביבנה כאשר שמע בקול הסנהדרין בהיותה יושבת בירו־שלים. ביבנה קדשו מעתה את החודש ועברו את השנים ושם בררו כל ספק, שהתעורר בדבר קיום המצוות והחוקים. כעבור שנים מעטות נתברר, כי יפה צפה רבן יוחנן בן זכאי בעת החרבן, שאם יעלה בידו להציל את חכמי יבנה שוב לא תתפורר האומה הישראלית.

הקלת השעבוד

לאט לאט התנערה הארץ מפגעי המלחמה הקשים. העניות היתה אמנם גדולה בין שרידי החרב. רבן יוחנן בן זכאי מצא פעם את בתו של אחד מעשירי ירושלים כשהיא מלקטת שעורים מבין הפסולת. חילות הרומיים שחנו בארץ השתעבדו קשה בתושבי הארץ היהודיים. לפי פקודת הקיסר הופקעו קרקעות היהודים מידי בעליהן ועברו לרשות הרומיים. עובדי האד־מה היהודיים נחשבו כחוכרים ועליהם היה לשלם מסים לרומיים.

בכל זאת שבו החיים לאט לאט למסלולם. כבר נמצאו יהודים שפדו את קרקעותיהם מידי הרומיים. חכמינו עודדו את תושבי הארץ היהודיים לקנות קרקעות מידי הנכרים, כדי שתחזור הארץ לרשות יהודית. הם שננו לעם, שלא להתיאש מארץ אחוזתו. כי "במהרה יבנה בית המקדש" והארץ תשוב להודה ולקדושתה.

רבן גמליאל דיבנה

רבן יוחנן בן זכאי היה הראשון להפיח רוח תקוה בעם. הוא לא האריך ימים אחרי החרבן אלא כעשר שנים. כאשר מת כבר הכתה תורתו שרשים בלב העם והוא ידע, כי ה' חנן את מעשי ידיו ויש אחרית ותקוה לעם ישראל.

בינתים גדל רבן גמליאל הצעיר ומעתה נעשה הוא הנשיא לבית הועד שביבנה. חכמים גדולים היו חבריו של רבן גמליאל שהתאספו ביבנה. שם היו רבי יהושע בן חנניה, רבי עקיבא בן יוסף, רבי אלעזר בן הורקנוס, רבי טרפון ורבי אלעזר בן עזריה. כמעט כולם היו גדולים בשנים מרבן גמליאל, אך גם זקני הדור הודו בנשיאותו. כי הוא היה מזרע הלל הזקן ומבית הנשיאים, אשר כהנו בעוד שהסנהדרין היתה יושבת בלשכת הגזית בירושלים.

גם השלטונות הרומיים הסכימו סוף סוף, כי הנשיאים ביבנה יחשבו שופטי העם ומנהיגיו.

סמכות בית־הדין ביבנה

רבן גמליאל נוכח להכיר, כי הסנהדרין שביבנה נועדה לחזק את ידי האומה הישראלית בדורותיה. הוא שמר על כבוד בית הועד ולא נתן לבוא פנימה אלא למי שהיה מוחזק כנקי כפים ובר לבב. בימי רבן גמליאל נתרבו לומדי התורה. חברי רבן גמליאל קבעו ישיבות לעצמם במקומות מושבותיהם. רבי יהושע בן חנניה בפקיעין, רבי עקיבא בבני־ברק, רבי אליעזר בן הורקנוס ורבי טרפון בלוד.

רבן גמליאל ידע, כי חבריו מלמדים תורה, איש איש במקומו, וכל אחד מוסר את דברי התורה כפי ששמע מפי רבו וכפי שדרש מעצמו בדרך למודו. היו בין גדולי הדור שלמדו בנעוריהם אצל חכמי בית שמאי, אחרים נחשבו כתלמידי בית הלל. חשש רבן גמליאל, שמא תעשה התורה כשתי תורות, מקצת חכמים יתירו דבר ומקצתם יאסרוהו. לכן רצה רבן גמליאל, כי כל המחלוקות בין החכמים תבואנה להכרעה בבית־הדין שביבנה. כי אחדות העם בכל מעשיו על פי התורה היתה שאיפתו של רבן גמליאל.

תקון נוסח התפילה

מאותו הטעם קבע רבן גמליאל גם נוסח קבוע לתפילת הצבור. מאז קבעו אנשי כנסת הגדולה את נוסח התפילה בראשונה עבר זמן רב והמתפללים הוסיפו עליו או גרעו ממנו. כל זמן שהקרבנות היו עקר העבודה לא הקפידו החכמים על השנויים בנוסח התפילה. משנחרב בית המקדש היתה התפילה לעקר העבודה ורבן גמליאל ראה, כי הגיע הזמן להנהיג נוסח אחד וקבוע לתפילת הצבור; הוא בקש מאת הבקיאים בדבר לקבוע את הנוסח המתוקן של תפילת "שמונה עשרה" ובני העם התרגלו מעתה להתפלל בנוסח הזה. בדורות שלאחר החרבן נתרבו בארץ ישראל, כפי שנראה עוד, בעלי אמונות נפסדות, הם ה"מינים" הנזכרים במשנה. אלה קבעו לעצמם נוסח תפילה שהיה בו לפעמים משום חרוף וגדוף כלפי מעלה. נוסח התפילה של רבן גמליאל הרחיק את הנוסחאות המשובשות האלה. נגד המינים והפורשים מן הצבור תוקנה ברכה מיוחדת ב"שמונה עשרה", היא ברכת "ולמלשינים".

רבי אליעזר בן הורקנוס

רוב חכמי ישראל ראו בעין יפה כי הנשיא מחזק את סמכות בית דינו ודואג לאחדות ישראל. באספות החכמים נשאו ונתנו בשאלות שהיו עומדות לברור, ולבסוף נמנו וגמרו כדברי המרובים וגם המעוט קבל למעשה את

הכרעת הרוב. רק פעם אחת קרה שאחד מחכמי ישראל הגדולים סרב להכנע לרוב. החכם הזה היה רבי אליעזר בן הורקנוס.

רבי אליעזר היה מתלמידי רבן יוחנן בן זכאי, אך בדברים רבים נטה אחרי תלמידי בית שמאי ופסק כמותם. וכלל גדול היה בידי רבי אליעזר, שלא לשַנות דבר ממה שקבל מרבותיו. ומה שהוחזק בידו כנכון לא זז ממנו כחוט השערה. בגמרא מסופר, כיצד הגן רבי אליעזר על דעתו בבית הועד ביבנה, כיצד העיד על עצמו שמים וארץ, כדי להוכיח את צדקת דבריו. אולם חכמי ישראל לא קבלו את דעתו אף כשיצאה בת קול ואמרה שההלכה כמותו, כי אמרו: "לא בשמים היא", וכבר קבעה התורה, איך להכריע בדב־רים המוטלים בספק: "אחרי רבים להטות". כשסרב רבי אליעזר לקבל את הכרעת הרוב, נדוהו חכמי ישראל ומעתה התבדל רבי אליעזר מן הועד וישב בביתו בלוד. רק אחרי מותו התירו חכמי ישראל את נִדויו.

רבי יהושע בן חנניה בוכוח עם רבי אליעזר היה רבי יהושע בן חנניה ראש המדברים. אולם לא ארכו הימים ונפלו חלוקי דעות גם בינו ובין רבן גמליאל. פעם אחת באו עדים ביום שלשים לחודש אלול והעידו על חדוש הלבנה. היה ספק, אם לקבל את עדותם ולעשות את יום השלשים לראש חודש תשרי, או לא לקבוע ראש חודש אלא למחרת, ביום השלשים ואחד. רבי יהושע טען שיש לעבר את החודש, אך רבן גמליאל קבע את יום השלשים לראש חודש תשרי, שהוא גם יום טוב של ראש השנה.

לפי דעת רבי יהושע הצטרכו לאחר גם את יום הכפורים של אותה שנה ביום אחד. אולם רבן גמליאל גזר על רבי יהושע לעשות את היום הזה יום חול רגיל. קשה היה הדבר על רבי יהושע לקבל על עצמו את הדין, אך בעצת חברו, רבי עקיבא, נכנע לפסק דינו של הנשיא והוא בא באותו יום לרבן גמליאל במקלו ובמעותיו. כשראה רבן גמליאל את רבי יהושע, עמד מכסאו, נשקו על ראשו ואמר לו: "בוא בשלום רבי ותלמידי; רבי—בחכמה, ותלמידי—שקבלת את דברי".

העברת רבן גמליאל מנשיאותו הפעם נתפיסו שני גדולי הדור. אולם כעבור זמן מה חזרה ונתעוררה מחלוקת ביניהם. הנשיא דרש שחכמי ישראל לא יורו הלכה לעם, אלא כפי שנקבע בבית הועד ביבנה. קשה היה לחכמי ישראל לעמוד בדרישה זו, לבטל תמיד את דעתם בפני דעת אחרים. רבי יהושע פסק פעם הלכה על דעת עצמו וכאשר נודע הדבר לנשיא הוכיח אותו בפני קהל ועדה. החכמים והעם הנאספים בבית המדרש התרעמו על הנשיא, וכאשר חזר ונשנה הדבר, החליטו להעביר את רבן גמליאל מנשיאותו ולהעמיד נשיא אחר במקומו. הנשיא החדש היה רבי אליעזר בן עזריה, איש צעיר לימים, אך חכם ובקי בתורה, ומראהו כמראה זקן בעל שיבה.

אותו היום נשתנו סדרי בית המדרש. נתנה רשות להכנס לכל מי שבקש „בו ביום" ללמוד תורה, ולא עוד אלא הכריזו, כי יקבלו עדות מפי כל חכם, היודע להעיד על מסורות מפי חכמים קדמונים. אז התחילו לאסוף את הפלוגתות של חכמי ישראל, מסרו את דברי בית שמאי ואת דברי בית הלל ואף כי נקבעה מכבר ההלכה כדברי בית הלל, לא נמנעו מלהזכיר גם את דברי בית שמאי ודעותיהם. המשניות שנרשמו באותו הזמן כלולות במסכת „עדויות", בסדר נזיקין. עוד ימים רבים הזכירו את אותו היום וכל מה שקרה „בו ביום".

טוהר רוחו של רבן גמליאל
עתה הראה רבן גמליאל את טוהר רוחו. אף על פי שהעבירוהו מנשיאותו, לא נמנע מלבוא לבית המדרש אפילו יום אחד. גם הוא לקח חלק בברור ההלכות ובקביעתן על הסדר. אף הלך רבן גמליאל לביתו של רבי יהושע לפיסו ולבקש ממנו סליחה. לא ארכו הימים והחזירו את רבן גמליאל לנשיאותו והוא ורבי אליעזר בן עזריה שמשו חליפות בנשיאות. רבן גמליאל דרש שתי שבתות לעם ורבי אליעזר בן עזריה שבת אחת.

במשך הזמן הכירו גם מתנגדי רבן גמליאל, כי לא לכבוד עצמו עשה את אשר עשה, כי ענו היה רבן גמליאל מאד. כשישבו הכמים בביתו כבד אותם מאד, הוא עצמו היה עומד עליהם לשרתם ולמזוג להם את הכוס. גם במותו הראה רבן גמליאל את ענותנותו. הוא צוה שלא יקברוהו בכלים יקרים, כפי שהיה נהוג בין עשירי העם, כי אם בכלי פשתן יובילוהו לקבורה. ממנו למד כל העם להשוות קטן וגדול במותו ולא להבדיל בין עשיר ועני.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) האם יתכן לומר, שהרומיים לא השיגו את מטרתם בחרבן המקדש?

(2) עיין במשניות ראש השנה פרק ד' משנה א'-ג'. מה הן התקנות שתקן רבן יוחנן בן זכאי ולשם מה תקנן?

(3) עיין במשניות סוטה פרק ט' משנה י"ד וקבע, מה הן התקנות זכר לחרבן השנויות שם? הידועים לך מנהגים הנהוגים היום זכר לחרבן?

(4) האם זכורות לך אמרות או פלוגתות מפי החכמים הנזכרים בפרק זה? מי הם בעלי המחלוקת במקומות אלה?

(5) קרא בספר האגדה (כרך א', ספר שני סעיף צ"ח) וספר על מה נחלקו רבי אליעזר והחכמים וכיצד העידו מן השמים לטובת רבי אליעזר.

פרק ג: מרד בר־כוכבא

חכמי יבנה — מנהיגי התפוצות

אף כי שמו חכמי יבנה את כל לבם ללמוד תורה ולברור הלכותיה, לא העלימו עיניהם מן הנעשה בעולם. שליחים יצאו מיבנה לתפוצות הגולה ואספו שם תרומות מבני העם לצרכי הנשיאות בארץ־ישראל. השליחים מסרו לבני הגולה על החלטות בית־הדין שביבנה וכהוראות חכמי ארץ־ישראל נהגו גם בני הגולה. תורה אחת היתה לבני ישראל ולא נתפלג העם לכתות כתות.

נסיעות החכמים

מפי השליחים שמעו החכמים על מה שנעשה בעולם, וביחוד רצו לדעת מה שמתרחש בעיר הבירה, כי משם יצאו חוקים וגזרות בשם הקיסר, אשר היו עלולים לפגוע לרעה בחיי העם ובתורתו. בשעת הצורך נסעו גדולי החכמים לרומי, כדי להשתדל שם לטובת עמם. הרבה דברים מסופרים בגמרא על נסיעותיהם: כיצד השתדלו לקים את מצוות התורה גם בנסעם באניות בלבב ימים. כיצד קנה רבן גמליאל אתרוג בדמים מרובים וכיצד בנה רבי עקיבא סוכה לעצמו בראש הספינה. גם על שהיתם ברומי עצמה מסופרים מעשים שהיו: למשל על שיחותיהם עם גדולי המדינה השתדלותם לטובת הכלל ולטובת יחידים משבויי יהודה, שעוד ישבו חבושים בבית האסורים ברומי.

מסעות רבי עקיבא

מכל חכמי הזמן הרבה לנוד בעולם רבי עקיבא. מסופר עליו, כי פעם נטרפה ספינתו, אך הוא החזיק בדף של ספינה עד שהגלים פלטו אותו על חוף הים. רבי עקיבא הגיע לרומי, לבבל, לערב, לאסיה הקטנה ולחופי אפריקה הצפונית. כך ראה רבי עקיבא במו עיניו את כל התפוצות, ששם ישבו יהודים מפוזרים בין הגויים והכיר, כי לא רק יהודי ארץ־ישראל נאנחים תחת עולה של רומי, כי אם כל בני הגולה מצפים לביאת הגואל ואף מוכנים הם לצאת למלחמה גלויה נגד מלכות הרשע.

מרד התפוצות בימי טרינוס קיסר

רוב פזורי הגולה חיו בארצות, שהיו משועבדות לרומיים. רק יהודי בבל ומדי ישבו מחוץ לממלכת הרומיים. בבבל שלטו הפַּרתים, שהרומיים נלחמו בהם זה כמה דורות ולא יכלו להם. בימי רבי עקיבא חזר אחד הקיסרים ונסה לשבור את התנגדות הפרתים. קיסר זה היה טְרָיָנוּס, ששלט ברומי בדור השני אחרי החרבן (98—117). טרינוס כבר הגיע עד גבולות בבל המזרחיים. אך עד שהוא נלחם במזרחה של בבל התקוממו לו תושבי המדי־נות אשר בעורף צבאותיו.

בהתקוממות זו לקחו חלק גם יהודי בבל. הם ידעו מה עוללו הרומיים לאחיהם היושבים במדינתם ובכל כחם רצו למנוע שלא תסופח גם ארץ מגורם לקיסרות הרומית. כאשר שמעו יהודי הגולה באפריקה הצפונית, באלכסנדריה ובאי קפריסין על התקוממות אחיהם שבמזרח, חשבו, כי הגיעה השעה לפרוק מעליהם את עול הרומיים לחלוטין. מלחמה קשה החלה בכל המקומות האלה ודם רב נשפך בה. ההתקוממות במזרח השיגה את מטרתה והרומיים הוכרחו לסגת. אולם המרד בארצות הקיסרות דוכא באכזריות. באי קפריסין הושמדו התושבים היהודיים ולא נשארה מהם נפש חיה. גם הקהלה היהודית באלכסנדריה סבלה סבל רב ובית הכנסת המפואר שבעיר זו נחרב בימי המלחמות האלה.

דעת חכמי ישראל על המרד

יהודי ארץ ישראל שמעו על מעשי אחיהם שבגולה. קבוצות קטנות מבני הארץ ירדו בשעת המלחמה למצרים, כדי לעזור לאחיהם במלחמתם. אולם חכמי ישראל חשבו שעוד לא הגיעה השעה לקרב את הגאולה בכח אדם ובמרד גלוי. הם הכירו את הכח העצום של הרומיים וידעו, כי אין לאל ידו של העם היהודי לשבור את זרוע המלכות הרומית.

הכרזת הדרינוס

לא ארכו הימים ונראה היה, כי נשתנה יחס הקיסרים לעם ישראל לטובה ובית המקדש יבָנה ברשות המלכות. הקיסר אַדְרִיָנוּס, אשר מלך אחרי טריגוס, הכריז, כי ברצונו להקים את כל הערים אשר נהרסו בימי המלחמות וביניהן גם את הריסות העיר ירושלים. בכל מקום שנשמע דבר הקיסר בקהל היהודים היתה השמחה גדולה לאין קץ.

ואמנם התחילו הרומיים לעשות הכנות להקמת ההריסות בארץ. הם סללו כבישים ואספו חמרי בנין. הקיסר בעצמו עמד לבוא לארץ ישראל. כי יצא הוא מרומי למסעות בכל רחבי מלכותו. בשנת 130 הגיע אדרינוס לארץ ישראל ושהה בארצות הסמוכות כשנתים. חכמי ישראל באו אתו במגע ורק עתה התברר להם מה היא כונתו האמתית.

כונת הקיסר

אדרינוס לא התכון מעולם להקים את מקדש ה׳ בירושלים. הוא רצה לבנות את העיר ולהקים בה מקדש ליופיטֶר, הוא האליל הראשי של הרומיים. כי אדרינוס חשב לאחד את כל תושבי הארצות אשר בקיסרות הרומית ולטשטש את ההבדלים שביניהם. הוא רצה להשליט חוקים שוים בכל ארצותיו ולתת זכויות שוות לכל אזרחי המדינות. אך תמורת זאת דרש הקיסר, כי כל תושבי המדינות יכירו באלילי הרומיים, אשר בשמם שולט הקיסר שלטון בלי מצרים.

זעם העם

כשנודעה כונת הקיסר, תקף זעם נורא את הלבבות בארץ ישראל. לא די להם לעובדי עבודה זרה שהחריבו את ביתנו ועוד אומרים הם לטמא את מקום הקודש בפסילי אלוהיהם ? רוח המרד חזרה והחלה לפעם בלבבות. המורדים התאחדו קבוצות קבוצות התחילו בהכנת המלחמה נגד הרומיים.

הם הכינו לעצמם נשק והסתירו אותו במחבואים בין ההרים. מתחת לאדמה נבנו מנהרות שחברו את הערים עם מקומות הסתר.

בר כוזיבא — מנהיג המורדים

רבים מתושבי הארץ נטשו את עסקם והקדישו את כל מרצם להכנת המרד. ביניהם הצטין ביותר איש אחד ששמו שמעון בר כֹּזִיבָא הנקרא כך על שם עירו כְּזִיב. שמעון בא בדברים עם כל המורדים והיה להם לראש. שמו של בר כוזיבא נשא על כל שפתים ורבים קוו, כי הוא יהיה לגואל לישראל ויחזיר את המלכות בעזרת ה׳ אלהי ישראל.

דעת חכמי ישראל

באי בית המדרש שביבנה נחלקו בדעותיהם, איך לקדם את פני הרעה. עוד חי רבי יהושע בן חנניה, תלמידו המובהק של רבן יוחנן בן זכאי, והוא החזיק בדעה, כי אין תועלת בהתקוממות מזוינת, כי למלכות רומי נתנה לעת עתה השררה בעולם ועל עם ישראל לצפות עד אשר ירחם ה׳ את עמו. ובינתים יש לשמור על שארית האומה שנשארה לפלטה ולא לסכן את קיומה במלחמת דמים, שיד האויב בה על העליונה.

רבי יהושע הזדמן לאספה של מורדים בשעה שההתמרמרות הגיעה לשיאה. החכם הזקן נסה לשדל את המורדים במשלים ובדברי פיוס, אך רוב העם לא שמעה לדבריו. הם ידעו כי לא כל חכמי ישראל בדעה אחת אתו. כבר נשמע על רבי עקיבא שלבו שלם עם המורדים, ומעתה ידעו בני העם כי יש להם על מי לסמוך.

הרומיים גורשים את הסאה

עוד מעט והרומיים עשו מעשה שהפך גם את לב המתונים ודחפם למרד. בתשעה באב אותה שנה, היא שנת 132 אחה״ס, נתן הנציב הרומי טורנוס רופוס פקודה להעביר מחרשה בהר הבית מסביב למקום הנועד לבנין החדש. העברת המחרשה היתה סמל לפי מנהג הרומיים להקדשת המקום לעבודת אלילים. מעשה זה הרגיז את הרוחות ביתר שאת ועתה פרץ המרד בגלוי.

הנצחונות הראשונים

בירושלים חנה חיל־המצב הרומי. משם שוטטו גדודי צבא בכל רחבי הארץ. אולם לפתע הפכה הארץ לחיילים הרומיים מקום בלהות. כי בכל מקום אשר פנו שמה ארבו להם לוחמי החרות של בר כוזיבא ורבים מגדודי המחנות שיצאו לסיר את הארץ לא חזרו למקומותיהם. המורדים התקבצו יחד וכבר התכוננו לעלות לירושלים וללכדה. טורנוס רופוס מהר ושלח למצרים לבקש עזרה מאת חברו, הנציב הרומי במצרים. לגיון שלם יצא ממצרים לעזרת המחנה שבירושלים. אולם שמעון בר כוזיבא קדם את פניהם בדרום הארץ והשמידם עד בלתי השאיר להם שריד ופליט. עתה פנה שמעון שוב לירושלים. הוא הביא את העיר במצור ובסתיו של אותה שנה לכד אותה והשמיד כליל את חיל־המצב.

שלטון בר כוזיבא

למעשה היו עתה המתקוממים אדוני הארץ. שמעון נגש לסדור המדינה מחדש. הוא בעצמו היה נשיא המדינה וכהן אחד, ששמו אלעזר, נבחר ככהן גדול אשר ישרת במקדש ה׳ בהבנותו. שמעון טבע מטבעות ששמו ושם

הכהן הגדול כתובים עליהן. הם החליטו לבצר את ירושלים והתכוננו למל־חמה ממושכת. מנהיגי העם ידעו, כי רק עתה תתחיל המלחמה העקרית, אחרי שהרומיים ישובו בגדודי צבא חזקים.

רבי עקיבא סומך ידו על שמעון

אך פחד הרומיים לא מנע את בני העם מלהשתתף במלחמה. הצפיה לגאו־לה הלכה וגברה. חזקה היתה האמונה, כי ה׳ יהפוך את ראשית ההצלחה לגאולה תמידית.

כדעת העם כן היתה דעת רוב חכמי ישראל הגדולים. רבי יהושע בן חנניה נפטר בתחילת ימי המרד ולא השאיר אחריו גדול כמותו מלבד רבי עקיבא. ורבי עקיבא היה האיש, שבלה כל ימיו בצפיה לגאולה וכתת את רגליו מארץ לארץ, כדי לעודד את פזורי ישראל לאמונה בגואל ולהכין את הלבבות לקראת בוא היום הגדול. עתה ראה רבי עקיבא את מלכות ישראל המתחד־שת ואיש גבור עומד בראש העם. האמין רבי עקיבא, כי פקד ה׳ את עמו והאיש אשר הצליח ה׳ בידו הוא השליח להביא את הגאולה לישראל. רבי עקיבא קרא על שמעון הנשיא את הפסוק ״דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל״ (במדבר, כ״ד, י״ז) והפך את שמו מבר כוזיבא לבר־כוכבא. ולא נמנע רבי עקיבא לומר במפורש: ״זה הוא מלך המשיח״.

הרומיים חוזרים

אדרינוס קיסר ראה, כי עליו להלחם באויב קשה מאין כמוהו. הוא אסף את לגיונותיו מכל הארצות הקרובות, מסוריה, ממצרים ואף מארצות הדנו־בה הרחוקות. מבריטניה הרחוקה הזמין את המצביא המנוסה שלו, יוליוס סורוס. באביב של שנת 133 פתח יוליוס סורוס במסע המלחמה. צבאותיו חדרו לארץ דרך הגליל וכבשו את מבצרי הספר. מן הים באו לגיונות הרומיים בעזרת הצי ודרך נמלי החוף חדרו לפנים הארץ. אך לא על נקלה הצליחו הרומיים להדוף את אויביהם. כי גבורי ישראל נלחמו כאריות. השנאה לרומיים חזקה את ידיהם והאמונה במצביאם אמצה את רוחם. בכל זאת הצליחו הרומיים לאט לאט לכבוש את הגליל ואת העמק. קרב גדול היה בדרומו של עמק יזרעאל. עיר אחת בהרי המלך, הם ההרים מצפון לארץ יהודה, נכבשה אחרי ימי מצור קשים וכך נפתחה לפני הרומיים הדרך לירושלים. כעבור שנה נכבשה גם ירושלים ולא נשארה בידי בר־כוכבא אלא העיר ביתר ממערב לירושלים. לשם נקבצו כל נאמני בר־כוכבא והחזיקו שם מעמד למעלה משנה. הרומיים הוכרחו לבנות דיק מסביב לעיר, כדי להרעיב את הנצורים. לבסוף מצאו הרומיים מבוא נסתר, שהוביל לתוך העיר. כותי אחד גלה להם את פתח המבוא. כך נלכדה ביתר ביום תשעה באב בשנת 135, ששים וחמש שנים אחרי התרבן.

שאלות לחזרה ולעיון:

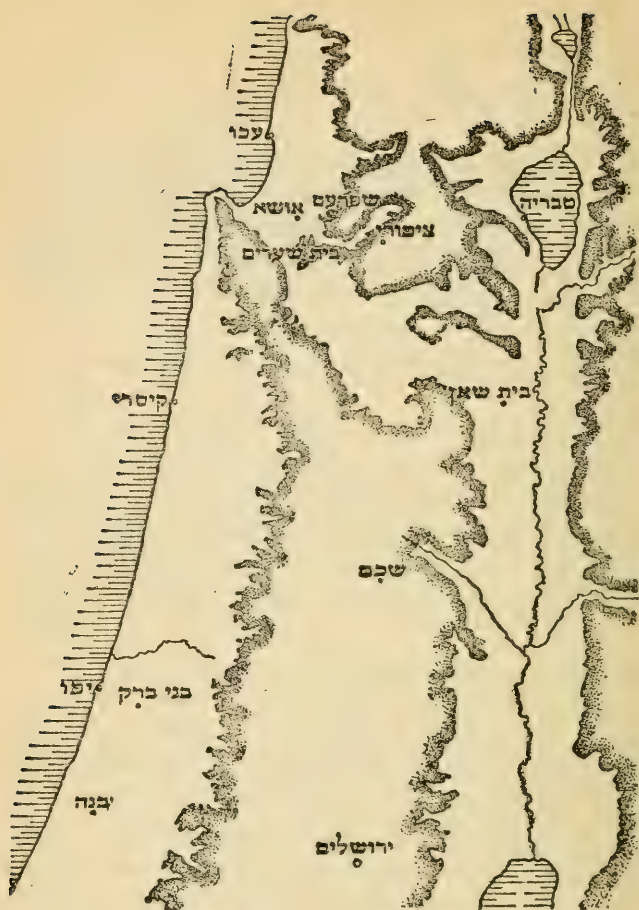
(1) עיין בספר האגדה (כרך א׳, ספר שני סעיף ק״ב); את מי פדה רבי יהושע בן חנניה ברומי?

(2) עיין בספר האגדה (כרך א׳, ספר שני סעיף קמ״ה־קמ״ו); כיצד הלך רבי עקיבא ללמוד תורה?

(3) זכור כי במרד לפני החרבן היו מפלגות שונות בקרב העם. במרד בר־כוכבא היה כל העם מאוחד. התוכל למצוא את סבת הדבר?

(4) קרא בספר האגדה (כרך א׳, ספר ראשון עמוד רס״א, סעיף ח׳). מה מסופר על בר כוכבא וחבריו? מי היה רבי אלעזר המודעי?

(5) ציין את מקומות המרד בימי טריגוס ובימי אדריגוס.



מרכזי הישוב בארץ־ישראל בימי התנאים והאמוראים

התקוה למפח נפש תקות לוחמי החרות היתה למפח נפש. הגאולה לא באה והאיש אשר חשבו־הו לגואל נפל בנופלים כאחד האדם. הנותרים מבין הלוחמים ספרו נפלאות על מעשי הגבורה של בר־כוכבא. אך גם אמרו עליו, כי בימי הצלחתו רם לבבו וחטא בשפתיו באמרו, שאין הוא מבקש מאת ה׳ שיעזור לו ובלבד שלא יעזור לאויביו. לא נמצא הדור ראוי לגאולה והנשארים ראו לדאבון לבם, כי המלחמה לא הועילה לעם ישראל, כי אם הגדילה עוד את חרבן הארץ. מחוזות שלמים היו לשממה בארץ יהודה, כי נהרגו תושביהם על ידי הרומיים.

נקמת הרומיים הרומיים לא ידעו שבעה לתאות נקמתם. כי מעולם לא הוכרחו להלחם מלחמה כה קשה באויב, שחשבו אותו מכבר למנוצח ומשועבד שעבוד גמור. אדרינוס השיג עתה את מבוקשו. ירושלים נבנתה מחדש וחיילים משוחררים מלגיונות הקיסר התישבו בה. בעיר נבנו מקדשי אלילים והוקמו שוקים ותיאטראות. פסלו של הקיסר התנוסס באמצע העיר. הרומיים רצו להכחיד את שם ישראל מארצו. אז נתן לארצנו השם פלשתינה על שם הפלשתים הקדומים.

שביב התקוה לא כבה ליהודים נאסר לבוא לירושלים כל ימות השנה. רק בתשעה באב הורשו לישת למקום המקדש והם שפכו שם את מר שיחם לפני מי שהשכין את כבודו במקום הזה. גם עתה לא אבדה תקותם, כי לא לעולם יעמוד המקום הזה בחרבנו ועתיד הקדוש ברוך הוא להחזיר את שכינתו לציון. בר־כוכבא מת, אך רבי עקיבא נשאר בחיים. גם תקות רבי עקיבא נכזבה, אך רוחו לא נשברה בקרבו. והוא שלמד את העם לדעת, כי יסוד חיי עם ישראל אינו במבצרים, שיד אדם שולטת בהם. כי תורת ה׳ היא עץ חיים לישראל וכל עוד מחזיקים בה בני העם כל כלי משחית נגדם לא יצלח.

מזמת הרומיים גם הרומיים הכירו, כי בנצחונם על לוחמי בר־כוכבא לא שמו קץ לחיי עם ישראל. היו בין הפקידים הרומיים כאלה ששהו בארץ־ישראל זה כמה שנים והכירו את חיי העם מקרוב, ביניהם הנציב טורנוס רופוס שהיו לו שיחות רבות עם חכמי ישראל. פקידים אלה גלו את דעתם לקיסר, כי כל עוד ישארו בני העם היהודי דבקים בדתם ובאמונתם לא יתיאשו מלהש־תחרר משעבוד הרומיים.

גזרות אדרינוס הקיסר שמע בקול יועציו והכריז, כי אסור לו ליהודי להיות על פי התורה וכל מי שיקים מצוה ממצוות התורה דינו ליסורים ולמות.

מימי אנטיוכוס אֶפִּיפָנֶס לא נגזרו גזרות אכזריות כגזרות אדריינוס. העם היה מדולדל מימי המלחמות, מספרם נתמעט והם היו מפוזרים בארץ שממה ועתה בטלה כל שמחה מחייהם. לא יכלו עוד לשמור שבת כהלכתה, ימי החגים נִטלו מהם ששון ושמחה, מלמדי תינוקות הופרעו ממלאכת הקודש, קול התורה לא נשמע מבתי המדרש ואף קול התפילה דמם בבתי הכנסת.

קדוש השם

רבים השתדלו לקים את דברי התורה בסתר, את בניהם מלו בחשאי באין איש אתם לקחת חלק בשמחתם, את תפילותיהם התפללו ביחיד ובלחש ואת התפילין הסתירו תחת בגדיהם. מי שנתפס בעשותו מצוה ממצוות התורה דינו היה להֵהרג. אך פחד המות לא מנע את הנאמנים מלעשות את רצון קונם. מוכנים היו למסור את נפשם על קיום דברי התורה ומאחרי ה׳ לא סרו גם עתה. וכך אמרו על מקדשי השם של ימי השמד:

מה לך יוצא ליהרג? — על שמלתי את בני!
מה לך יוצא לישרף? — על שקראתי בתורה!
מה לך יוצא ליצלב? — על שאכלתי המצה!
מה לך לוקה בפרגול? — על שנטלתי את הלולב!

תלמוד תורה כנגד כולם

מצוה אחת ממצוות התורה לא היה אפשר לקים אלא בגלוי והיא מצוות למוד תורה לתלמידים. חכמי התורה הגדולים ורבי עקיבא בראשם ראו, כי לשוא יקימו בני ישראל את התורה בצנעה ולשוא ימסרו הקדושים את נפשם על המצוות; אם לא יקומו מן הדור החדש תלמידי חכמים ויודעי תורה לא יהיו נושאי מסורת לדורות הבאים ולא תהיה תקומה לעם ה׳ ולתורתו.

מסופר על רבי עקיבא שהקהיל קהלות והיה עוסק בתורה בשעת השמד. אמרו לו: ״אי אתה מתירא מפני המלכות.״ אמר להם: ״אמשול לכם משל, למה הדבר דומה לשועל שהיה מהלך על שפת נהר וראה דגים שהיו רצים לכאן ולכאן. אמר להם: מפני מה אתם בורחים? אמרו לו: מפני הרשתות והמכמורות שמביאין עלינו בני אדם. אמר להם: רצונכם שתעלו ליבשה ונדור אני ואתם כדרך שדרו אבותי ואבותיכם? אמרו לו: אתה הוא שאומ־רים עליך פקח שבחיות — אי אתה אלא טפש; ומה במקום חיותנו אנו מתיראים, במקום מיתתנו — לא כל שכן. ואף אנו כך, בזמן שאנו עוסקים בתורה, שכתוב בה: ״כי היא חייך וארך ימיך״ — אנו מתיראים, אם אנו פוסקים מדברי תורה, — על אחת כמה וכמה״. (ברכות ס״א ע״ב)

רבי עקיבא בבית האסורים

לא ארכו הימים וקלגסי הרומיים תפסו את רבי עקיבא וחבשוהו בבית האסורים בקיסריה. רבי עקיבא צפה לדינו בשקט ובשלות נפש. לתלמיד אחד מתלמידיו הרשו השלטונות ללווֹתו ולשמשו. תלמיד זה היה רבי יהושע הגַּרְסי. אותו לִמד רבי עקיבא תורה עד יומו האחרון. אך יתר תלמי־דיו וחבריו היו כמיותמים. בית־הדין הגדול לא נאסף בימים ההם מפני

הסכנה. והתלמידים עסקו בתורה בחשאי לא ידעו לברר לעצמם את כל הספקות שנתעוררו בדברי הלכה, אף לא היה מי שיקדש את החודש ויקבע את ימי המועדות.

תלמידי רבי עקיבא השתדלו לבוא במגע עם רבם הגדול. פעם שלחו שליח שעלה בידו לשחד את שומרי הכלא ולמסור את שליחותו לרבי עקי־בא, פעם התחפש אחד התלמידים, הוא רבי יוחנן הסנדלר, כרוכל וכך התק־רב לחלון בית האסורים. בדרכים כאלו קימו תלמידי רבי עקיבא את הקשר עם רבם הגדול וקבלו ממנו הוראות בדבר הלכה.

מות רבי עקיבא

רוחו של רבי עקיבא לא נשברה בקרבו גם בשעה שהתאכזרו לו ביום הריגתו. התלינים סרקו את בשרו במסרקות של ברזל. אותה שעה זמן קריאת שמע היה. רבי עקיבא היה שקוע בתפילתו והתכונן לקבל עליו עול מלכות שמים באהבה. אמרו לו תלמידיו, שלוו אותו למקום ההרגה: "רבנו, עד כאן?" אמר להם רבי עקיבא: "כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה "ובכל נפשך" — ואפילו הוא נוטל את נשמתך; אמרתי מתי יבוא לידי ואקימנו. ועכשיו שבא לידי לא אקימנו?"

כך מת רבי עקיבא בקדשו את השם במותו אחר שקדש את השם בחייו.

עשרה הרוגי מלכות

רבי עקיבא לא היה היחידי מבין גדולי התורה של אותו הדור שמסרו את נפשם על קדוש השם. בגמרא מסופר על עשרה הרוגי המלכות, ביניהם רבי ישמעאל כהן הגדול, רבי חנינא בן תרדיון, רבי חוצפית המתורגמן ורבי ישבב הסופר. גבורת נפשם של גדולי הדור היתה למופת לאחיהם. עד היום אנו מעלים את זכרם של עשרה הרוגי המלכות שנה שנה בקראנו את ה"קינות" בתשעה באב.

אלישע בן אבויה

אולם היו גם כאלה שהיאוש תקף את לבם למראה הגורל המר של צדיקי עולם. הם שאלו בפה מלא: "זו תורה וזו שכרה"? לא מצאו קטני אמונה תשובה על שאלתם ומתוך יאוש כפרו באלהי ישראל ופרקו מעליהם עול תורה ומצוות. אחד מאלה היה אלישע בן אבויה, שהיה בצעירותו חברו של רבי עקיבא. אלישע בן אבויה העמיד תלמידים הרבה שחבבו אותו עד מאד. אולם בראות אלישע בן אבויה את סבל הצדיקים בעולם הזה התעמק להבין את דרכי ההשגחה וכאשר לא מצא מרגוע לנפשו בחקירותיו עזב את חבריו ותלמידיו ויצא לתרבות רעה.

אלישע בן אבויה — "אחר"

בשעה שגדולי ישראל מסרו את נפשם על למוד התורה וקיום מצוותיה, נמצא אלישע בן אבויה במחנה הרומיים וסיע בידם לתפוס את העוברים על גזרת הקיסר. שנאת העם לאלישע בן אבויה היתה גדולה ואף נמנעו מלהז־כיר את שמו במפורש. שם גנאי נתן לו: "אחר", כי נעשה אחר משהיה בראשונה.

אלישע רצה למשוך גם אחרים ללכת בדרכו. הוא נכנס לבתי המדרש,

ששם ישבו תלמידים עוסקים בתורה וקרא: "מה הללו יושבים ועוסקים כאן" ? אלישע רצה להפסיק את התלמידים ממשנתם. לזה אמר: "היה אתה נגר", לזה: "היה אתה חיט". כי כבר הדל אלישע מלהאמין בערך למוד תורה ולא העריך אלא את המלאכות שתועלתן נכרת לעין.

גזרת הסמיכה בין יתר גזרות המלכות היתה גם גזרת הסמיכה. הרומיים פקדו שאסור לרב לסמוך את תלמידו להיות דיין בישראל. כנראה נמסר לשלטונות הרומיים על ידי מלשינים כאלישע בן אבויה, כי אין לבית־דין בישראל תוקף גמור, אלא אם כן מורכב הוא מדיינים בעלי סמיכה. הסמיכה יכלה להנתן רק על ידי מי שבעצמו נסמך על ידי רבו, כדרך שמשה רבנו סמך את ידו על ראשו של יהושע. מאז סמכו דייני כל הדורות את הבאים אחריהם בקראם להם את התואר "רבי". על ידי אסור־הסמיכה רצו השלטונות להפסיק את שלשלת המסורת.

רבי יהודה בן בבא סומך חכמים רבים נהרגו בימי השמד ודיינים חדשים לא נסמכו מחמת הגזרה. כאשר ראה רבי יהודה בן בָּבָא, אחד מגדולי הדור ומחבריו של רבי עקיבא, שלא נותר מן המוסמכים איש מלבדו החליט לעבור על גזרת המלכות ולסמוך את טובי התלמידים הצעירים. הוא ברח עם תלמידיו לגליל, שם ישב עמהם בין שתי הערים אושא ושפרעם וסמך חמשה מהם. ואלה הם: רבי מאיר, רבי יהודה, רבי שמעון, רבי יוסי ורבי אלעזר בן שַׁמּוּעַ. הדבר נודע לרומיים והם החלו לחפש אחרי חבורתו של רבי יהודה בן בבא. כאשר הרגיש כי דולקים אחריהם, האיץ בתלמידיו שיברחו וינצלו. אולם התלמידים לא רצו לעזוב את רבם. אמרו לו: "רבי, ואתה מה תהא עליך ?" אמר להם: "הריני מוטל לפניהם כאבן שאין לה הופכים". התלמידים נצלו ורבם הזקן נהרג על ידי הרומיים.

זכרו של רבי יהודה בן בבא נשמר לדורות האחרונים. שמו נכלל בין עשרה הרוגי המלכות. בזכותו נמשכה שלשלת המסורת בישראל.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) עיין בספר האגדה (כרך א׳, ספר ראשון עמוד רס"א סעיף ח׳) וספר מה התיש את נפילת ביתר ומה עוללו הרומיים לתושבי העיר.

(2) במה אפשר להשוות את גזרותיו של אדרינוס לגזרות אנטיוכוס אפיפנס?

(3) קרא בספר האגדה (כרך א׳, ספר שני סעיף קע"ד). במה נהג רבי עקיבא מדת חסידות בעצמו.

(4) קרא שם סעיף קע"ז. מי עוד ישב בבית האסורים עם רבי עקיבא ?

(5) מה היתה כונת הרומיים בגזרותיהם ?

(6) לשם מה המציאו הרומיים שם חדש לארץ ישראל ?

פרק ה: חכמי הגליל

בטול הגזרות

גזרות אדרינוס נשארו בתקפן כשלש שנים, עד מותו של הקיסר האכזרי. בעלות הקיסר החדש אַנטוֹנינוּס פּיוּס על כסא הקיסרות (בשנת 138) מצאו מנהיגי העם שעת כושר לבוא אתו בדברים ובהשתדלותם בוטלו הגזרות.

הגליל — מפלט השרידים

אף על פי שבטלו הגזרות, לא חזרו סדרי החיים בארץ יהודה כאשר היו לפני ימי המרד והשמד. שוממים היו מקומות הישוב ולא היתה תקוה, שארץ יהודה תתנער מהר מעפרה. הגליל היה מעתה מקום המושב הראשי לבני ישראל בארץ ישראל. לשם נקבצו שרידי התלמידים של רבי עקיבא וחבריו. במקומות שונים נוסדו ישיבות. רבי מאיר הורה הלכה בטבריה, רבי יוסי בצפורי, רבי שמעון בר יוחאי בתקוע. אושא נקבעה כמקום אספת כל החכמים לשם התיעצות משותפת, כי שם היה בית המדרש של רבן שמעון בן גמליאל, הוא בנו של רבן גמליאל דיבנה. שוב היה מקום קבוע לסנהדרין ושוב עמד איש מזרע הלל הזקן בראש בית־הדין הגדול.

אושא—מקום תוצאה לארץ ולגולה

לא ארכו הימים ושם חכמי אושא הגיע גם לתפוצות. בימי השמד לא יכלו חכמי ישראל לתת פרסום לקדוש ההודש ולעבור השנה. אולם עתה שוב יצאו שליחים מאושא לחוץ לארץ להודיע על קביעת המועדים. מפי השליחים שמעו חכמי אושא, כי בינתים נהג חכם אחד בבבל לקדש את החודש בבית־הדין שנקבע על ידו. חכם זה היה חנניה בן אחיו של רבי יהושע בן חנניה, שברח לבבל בימי השמד. חנניה חשב, כי לא נשאר בארץ ישראל שריד ופליט לחכמי ישראל ועל כן מוטלת עליו החובה לדאוג לקדוש החודש בחוץ לארץ. עתה הודיעו לו השליחים, כי שוב יושב בית־דין בארץ ישראל, ואין לו עוד לעסוק בקדוש החודש בבבל. חנניה, שלא הכיר את חכמי ארץ ישראל הצעירים פנים אל פנים, לא הודה בסמכותם של אלו להפסיקו ממעשיו. אך השליחים השיבו לו: "גדיים שהנחת נעשו תישים בעלי קרנים". השליחים גם הזהירו את אנשי בבל, שחנניה חסה בצלם, כי אם יוסיפו להבדל מאחיהם שבארץ ישראל בקביעת חגיהם, סופם להנתק מעדת ישראל ויחשבו כמי שכפר בה' אלהי ישראל. אנשי בבל נבהלו לשמע הדברים וענו בקול גדול: "חס ושלום, יש לנו חלק באלהי ישראל". כוף סוף הוכרח גם חנניה לחזור מדעתו. כי אמנם היו תלמידי חכמים גדולים גם בבבל, אולם גם אלה הודו ביתרונה של ארץ ישראל. יש מהם שגם שלחו את בניהם לארץ ישראל ללמוד תורה. אחד החכמים הגדולים שבאושא

יוצא בבל היה, בנו של ראש הגולה. חכם זה הוא רבי נתן שעוד נשמע עליו בפרק זה.

חכמי אושא — מחנכי העם

בני הגליל כבדו מאד את חכמיהם. אנשי אושא קבלו אותם בסבר פנים יפות ואכסנו אותם ביד רחבה. כל החכמים הנאספים דרשו בכבוד האכסניה ושבחו את אנשי אושא. מימי אושא ולהבא לא עודדו חכמי ישראל את בני העם להתקומם לשליטים הרומיים. הם ראו את תפקידם בכך לחנך את העם להיות ראויים לגאולה בבוא היום.

בגליל היו בעלי אחוזות גדולות, ששעבדו את אחיהם העניים. הם היו לפעמים גובי מסים מטעם השלטונות הרומיים. אנשים אלה היו בעלי תוקף; עם כל זאת לא נרתעו החכמים מפניהם. מי שלא נהג כשורה: לא קורא קריאת שמע שחרית וערבית, לא עשר פרותיו כראוי או לא גדל את בניו לתלמוד תורה וכדומה — הורחק מחברת תלמידי חכמים ונקרא בשם "עם הארץ", ושם זה נעשה לכנוי של גנאי.

החברים או הפרושים

המדקדקים במצוות נתחברו לתבורות ועזרו איש לרעהו בהליכות החיים. חברי החבורות נקראו חברים או פרושים. הם נדרשו לדקדק במצוות, בקלות ובחמורות, ולהיות למופת בכל התנהגותם. החברים החמירו על עצמם ונזהרו מכל טומאה כדרך שהיו נוהגים הכהנים באכלם את תרומתם. החברים היו אוכלים גם את מאכלי חולין שלהם בטהרה. מי שרצה להתקבל לחבורות הפרושים נקבע לו זמן של נסיון לראות, אם יש בכחו וברצונו לעמוד בדרישות של חיי החבורה.

תקנות אושא

אף כי נתחברו החברים בחבורות מיוחדות, לא פרשו מדרכי החיים הרגילות. הם עסקו בכל עסקי הישוב; חיו חיי משפחה וכל איש החזיק ברכוש אשר רכש לו. חכמי אושא תקנו, שלא יבזבז אדם את נכסיו, אלא יתן לצדקה עד חומש מרכושו וישתדל שהוא עצמו לא יפול למשא על הצבור. כן חיבו חכמי אושא את האבות לפרנס את בניהם עד שיגדלו ולחנך אותם עד גיל הנעורים. העם קבל את החלטות בית־הדין והן היו לחוק בישראל לדורות.

הצפיה לגאולה

אף כי לא עודדו חכמי ישראל את העם למרד נגד הרומיים, חזקו את העם באמונתו בגאולה. הם צפו כי מלכות הרשע תפול בקרוב ועם ישראל ישתחרר ממגנה מאליו. מלחמת הרומיים עם הפרתיים חזרה ונתחדשה בדורות אלה. חילות הרומיים עברו דרך ארץ־ישראל ונפוצו שמועות על מה שאירע בשדות הקרב. המפלות של חיל הרומיים עוררו תקוות בלב העם. רבי שמעון בר יוחאי אמר: "אם ראית סוס פרסי קשור בארץ ישראל צפה לרגליו של משיח".

אולם תקוות אלו לא נתמלאו. הרומיים הצליחו לבסוף להדוף את הפרתים מגבולות ארצם והקיסרות הרומית יצאה ממלחמה זו חזקה משהיתה.

תרבות הרומיים בארץ הימים היו ימי עליה לקיסרות הרומית. גם המושלים בארץ ישראל שמו את לבם לשכלול החיים. הם הרבו להקים בנינים, כבישים רבים נסללו על ידם ובכל עיר נפתחו מרחצאות להנאת תושבי המקום. גם בין חכמי ישראל היו כאלה שראו בעין יפה את מעשה התרבות של הרומיים ושבחו אותם על כך. רבי יהודה בר אִלְעַאי אמר: "כמה נאים מעשיהם של אומה זו. תקנו שוקים, תקנו גשרים, תקנו מרחצאות". רבי יוסי שמע את דברי רבי יהודה ושתק. אך רבי שמעון בר יוחאי דחה את דברי השבח ואמר: "כל מה שתקנו לא תקנו אלא לצרכי עצמם, מרחצאות — לעדן בהם עצמם, גשרים — ליטול מהם מכס".

ענשו של בר יוחאי בשבע עינים השגיחו הרומיים על תושבי הארץ. ובלשיהם מסרו על כל מוצא פיהם של גדולי העם. גם דברי רבי שמעון בר יוחאי נמסרו לשלטונות והם בקשו לתפוס אותו. בר יוחאי ברח מחמת המציק והסתתר במערה ושם נשאר שלש עשרה שנה. הרבה דברי אגדה מסורים לנו על אותן השנים, כיצד התפרנס בר יוחאי בנס וכיצד עזב את מחבואו כעבור הזמן.

רבי מאיר "החכם" המפורסם ביותר בין חכמי הגליל היה רבי מאיר שמקום מושבו היה טבריה. גם רבי מאיר היה בראשונה בין חברי בית־הדין שבאושא ולא עוד אלא אף נבחר להיות עוזר לנשיא. עליו היו להרצות את דברי ההלכה באזני הקהל. מי שמלא תפקיד זה נקרא: "החכם". החכם יחד עם הנשיא ואב בית־דין ישבו בראש בית־הדין. אב בית־דין היה רבי נתן הבבלי.

רבי מאיר מלא את תפקידו באושא זמן רב. שלום שרר בינו ובין חבריו רבן שמעון בן גמליאל ורבי נתן אב בית־דין. אולם לאחר זמן בקש רבן שמעון בן גמליאל להבליט את כבוד הנשיא ולמעט את כבוד אב בית הדין והחכם. נהוג היה כי בהכנס אחד משלשתם לבית המדרש עמדו כל העם ולא היו יושבים על מקומם עד שהנכנס אמר להם: "שבו". רבן שמעון בן גמליאל רצה לחזק את עמדת הנשיא כאשר עשה אביו ביבנה. הוא הכריז, כי לא ינתן לאב בית־דין ולחכם אותו הכבוד שנתן לנשיא. כשנכנס אב בית דין עומדים כל העם, אך יושבים משהגיע למקומו ואין מחכים עד שיאמר: "שבו". לפני החכם עומד כל אחד ממקומו כשהוא עובר לפניו ויושב מיד. רבי נתן ורבי מאיר נעלבו מתקנת הנשיא. רבי נתן התפיס לאחר זמן, אך רבי מאיר לא בא מאז לאושא וישב כל ימיו בטבריה.

רבי מאיר מורה לרבים תלמידים רבים באו ללמוד בטבריה בבית מדרשו של רבי מאיר והם מסרו את דברי רבם לאחרים. בדברים רבים חלק רבי מאיר על חבריו ונשא ונתן עמהם בדברי הלכה. חריף היה רבי מאיר מאד, עד שאמרו עליו, כי לא יכלו חבריו לעמוד על סוף דעתו. כשדרש רבי מאיר באזני העם בדברי אגדה הסביר את דבריו במשלים על חיות ועופות. אמרו עליו שמשל שלש מאות משלי שועלים באזני שומעיו. חכמי הדור כבדו את רבי מאיר עד

מאד. כי היה רבי מאיר בעל מדות ומצניע לכת. הוא התפרנס ממעשי ידיו, היה סופר זריז שהעתיק ספרי קודש לצרכי קריאה ולמוד. גם עסק בסוזורה ונסע לארצות חוץ. פעם נזדמן בימי הפורים למקום שלא מצא שם מגילת אסתר. הוא כתב את כל המגילה מלבו וקרא בה לצאת ידי חובתו.

ברוריה אשת רבי מאיר

רבי מאיר לא היה עשיר בנכסים, הוא חי רוב ימיו בצמצום. בכל זאת נתן חלק מהכנסותיו לתלמידי חכמים עניים. אשתו של רבי מאיר לא התאוננה על פזרנות בעלה, כי גם היא היתה צדקנית, חברה נאמנה לבעלה. דברים רבים מסופרים על צדקת רבי מאיר ואשתו ברוריה. המעשה המפורסם ביותר הוא, כיצד נחמה ברוריה את בעלה במות עליהם שני בניהם הקטנים ביום אחד וכיצד קבל רבי מאיר על עצמו את הדין.

רבי מאיר ואחר

בצעירותו היה רבי מאיר תלמידו של אלישע בן אבויה, שיצא לאחר זמן לתרבות רעה (עיין למעלה עמוד 25). אחרי ימי השמד עבר גם אלישע בן אבויה לגור בגליל. והנה לא נמנע רבי מאיר לבוא עמו במגע גם עתה. בני טבריה ראו את רבי מאיר בחברתו של אחר וידעו שהוא משוחח אתו גם בדברי תורה. לא יכלו בני העם להבין, איך יכול רבי מאיר ללמוד תורה מפי איש שהיה לכופר ולמין. אך רבי מאיר לא עזב את רבו גם כשנזפו בו על כך אנשי טבריה. רבי מאיר היה בטוח, שיצליח סוף סוף להחזיר את רבו למוטב. בגמרא מסופר שפעם אחת רכב אלישע בן אבויה על סוסו בשבת בשוקי טבריה ורבי מאיר הלך אחריו ברגל. כשהגיעו לסוף אלפים אמה מחוץ לעיר אמר לרבי מאיר: "מאיר, חזור בך, עד כאן תחום שבת". אמר לו רבי מאיר: "ואף אתה חזור בך". רבי מאיר רצה לאמר, שאחר יחזור בו ממעשיו הרעים. אך אלישע בן אבויה כבר היה מתיאש מכח התשובה וחשב כי מן השמים מעכבים בידו מלחזור בו.

רבי מאיר לא הרפה מרבו כל ימי חייו. גם ביום מיתת רבו עמד על יד מטתו והפציר בו שיחזור בתשובה. זלגו עיני אלישע דמעות והוא מת מתוך בכיה. בטוח היה רבי מאיר, שדמעות של חרטה היו דמעותיו של אחר וסוף סוף זכה הוא לחיי עולם הבא.

שאלות להזרה ולעיון.

(1) מה הסכנה שהיתה צפויה לעם ישראל מקביעת חדשים במקומות שונים בבת אחת?

(2) השווה את אורח חייהם של החברים עם דרכי החיים של האסיים לפנים. במה הם שוים ובמה נבדלים מהם? (על חיי האסיים עיין ספר ראשון עמוד 68—69).

(3) עיין בספר האגדה (כרך א', ספר שני סעיף רכ"א) וספר כיצד נתפרנסו רבי שמעון בר יוחאי ובנו וכיצד נצלו לבסוף.

(4) מה ידוע לך עוד על תולדות בר יוחאי ועל מותו ומקום קברו ?

(5) בספר ראשון (עמוד 68, 74, 75) למדנו על פרושים שחיו בימי הבית השני. מה בינם לפרושים הנזכרים בפרק זה ?

(6) הגמרא מקשה על רבי מאיר: "ורבי מאיר איך למד תורה מפיו של אחר ?" התשובה היא: "רבי מאיר רמון מצא — תוכו אכל, קליפתו זרק" (חגיגה ט"ו ע"ב). הסבר את דברי הגמרא.

פרק ו: רבי יהודה הנשיא — התימת המשנה

מקץ הדור הראשון בגליל

בני הדור הראשון של הכמי הגליל הלכו לעולמם אחד אחד. רובם עוד ראו בימי נעוריהם את מלחמת בר־כוכבא וגזרות השמד. תקות נעוריהם לא נתמלאה, כי לא הורה המלכות לישראל כאשר קוו. אך נחמה מועטת היתה להם, כי ראו את הישוב בגליל מתלכד ומתחזק. קרקעות, שהיו מופקעות מידי יהודים, חזרו לידי בעליהן או נפדו על ידי יהודים אחרים. מקומות שוממים חזרו ונתיישבו אף בארץ יהודה, והעקר שהתורה לא נשתכחה מישראל כאשר חששו גדולי הדור בימי השמד. תלמידים רבים נהרו לבתי המדרש ובני העם נתהנכו לאט לאט לקיום התורה והמצוות.

אב מתנחם בבנו

נחמה זו היתה גם מנת חלקו של רבן שמעון בן גמליאל, הנשיא של אושא. כאשר נלכדה בֵּיתָר נצל הוא דרך נס. אז חשב, כי לא נשארו מחברי נעוריו, שאתם למד תורה, אלא הוא ועוד אחד. ועתה ראה באושא דור חדש של תלמידי חכמים וביניהם בנו יהודה, שעתיד היה לרשת את כסא הנשיאות.

רבי יהודה בנו של רבן שמעון בן גמליאל למד תורה מפי אביו ומפי גדולי הדור המתאספים באושא, אך הוא לא הסתפק בכך, כי אם הזר גם אחרי חכמים אחרים והתאבק בעפר רגליהם. הוא למד גם בבית מדרשו של רבי שמעון, של רבי נתן, של רבי מאיר ועוד חכמים אחרים. כשנתמנה רבי יהודה למלא את מקום אביו ידעו הכל, כי לא רק את משרת אביו ירש, כי אם גם את תורתו ואת תורת כל גדולי הדור הקודם.

רבי יהודה הנשיא

מכאן ולהבא לא הזכירו את שמו של רבי יהודה אלא בצרוף תֹּארו: רבי יהודה הנשיא, או קראו אותו "רבי" סתם על שם גדולתו בתורה. וראוי היה רבי יהודה לתואר נשיא, כי נהג את נשיאותו ברמים. בית הנשיאות לא היה עוד באושא. רבי יהודה הנשיא ישב בבית שערים, אף היא עיר בגליל לא הרחק מאושא, ושם היה מקום הסנהדרין. ובית מפואר היה ביתו של רבי יהודה הנשיא. כלים נאים פארו את כל פינות הבית ומשרתים עמדו לפני הנשיא לשרתו. גם משק גדול היה לבית הנשיא. אורוותיו היו מלאות סוסים ופרדות. אחוזות גדולות היו ברשותו לא רק בגליל, כי אם גם בארץ יהודה בסביבתה של לוד. הקרקעות נעבדו על ידי אריסים יהודיים, שהיו מחויבים לשלם חלק מתבואתם לבית הנשיא.

בית הנשיא היה בעיני המבקרים כבית מלכות. האורחים נתקבלו בכבוד

גדול. שולחן הנשיא היה ערוך כשולחן מלכים. אף הליכות בני הבית היו ברוב פאר וכבוד. לא דברו בביתו של הנשיא בשפה הארמית, שהיתה נהוגה בפי המון העם, כי אם דברו בלשון הקודש הטהורה או בשפה היונית, היפה בשפות העמים. ידיעת השפה היונית היתה הכרח לבני ביתו של הנשיא, כי בין אורחי הבית היו גם מגדולי אומות העולם, שבאו לתת כבוד לנשיא. ושפת גדולי הארץ היתה אז השפה היונית, שהתנחלה מדור לדור עוד מן הימים שאלכסנדר הגדול כבש את ארצות המזרח.

סמכות הנשיא

את אחוזותיו הגדולות קבל רבי יהודה הנשיא מאת השליטים הרומיים. בימיו הוקל שעבוד הרומיים מן הארץ. הקיסרים שבאו אחרי אַדְרִינוּס ראו, כי לא יצליחו להכחיד את העם היהודי בגזרות ובשמדות. התושבים היהודיים של הקיסרות היו מרובים, מספרם הגיע קרוב לארבעה מיליון נפש. הקיסר אַנְטוֹנִינוּס פיוס, שמשל אחרי אדרינוס, בקש לקרב את היהודים ולפיסם. סמכות הנשיא שבארץ ישראל נתאשרה מטעם המלכות והנשיא היה ממונה על כל יהודי הקיסרות. כדי לחזק את ידי הנשיא נתן לו עושר וכבוד. כשהלך רבי למסעותיו לראות את פני המושל בסוריה נִתנה לו משמרת כבוד ללוות אותו בדרך.

פעולות הנשיא

חברי העדות היהודיות התגאו בגדולת הנשיא וקבלו את מרותו ברצון. שליחים יצאו מלפני הנשיא לערי ארץ ישראל ולעדות שבמדינות הים, כדי להודיע על ההלטות הסנהדרין ולהשגיח על סדרי הערים והקהלות. מבין תלמידי הנשיא נשלחו מורי הוראה לערים. מורה הוראה היה על פי רוב גם דיין ודרשן וגם חזן וסופר והוא היה המדריך הרוחני של העדה. בימיו של רבי לא נסמך עוד איש להיות דיין אלא על ידי הנשיא. תלמידים רבים ישבו בבית מדרשו של רבי ולכבוד גדול נחשב לתלמיד להיות נסמך על ידו. בין התלמידים היו גם יוצאי בבל כגון רבי חייא ורב ושמואל, שעוד נשמע עליהם בספר זה. יהודי בבל לא היו נתונים תחת שלטון הנשיא, כי ארצם היתה מחוץ לגבולות הקיסרות, אך גם יהודי בבל הודו בסמכות הנשיא שבארץ ישראל והתפעלו מגדולתו בתורה ובהנהגת הצבור.

אנטונינוס ורבי

רבי יהודה הנשיא בא במגע עם הקיסר שבימיו. הוא שלח מכתבים לקיסר כאחד השרים הממונים על מדינות הקיסרות. בגמרא מסופר, כי קשרי ידידות נקשרו בין אנטונינוס ורבי. רבי הסביר לקיסר את עִקרי האמונה הישראלית וגם השיא לו עצות בעניני השלטון. לפלא היה בעיני בני הדור, שאחרי המלחמות הקשות בין האומה הישראלית ובין הרומיים נמצאו גדוליהם ידידים מקורבים איש לרעהו.

סבלו של רבי

גדולתו של רבי היתה לברכה לבני עמו. הישוב היהודי בארץ ישראל התחזק. התושבים היהודיים נתרבו לא רק בגליל אלא גם בארץ יהודה, שנתרבה בימי המלחמות הגדולות. בעשרו השתמש רבי לפרנסת תלמידיו

העניים. בשנת בצורת אף חלק מאוצרותיו להמוני העם. אך הוא עצמו לא זכה ליהנות מעשרו, כי מחלה ממושכת דכאה את רוחו וכבר התיאש כמעט מלמצוא תרופה למחלתו. הוא בקש הקלה בהרי הגליל הגבוהים והעתיק את מושבו לצפורי, אחד המקומות הגבוהים בארצנו. רופאים רבים השתדלו למצוא רפואה לרבי ולא עלה בידם עד שלבסוף רפא אותו תלמידו התביב שמואל, שהיה בקי בחכמת הרפואה.

רבי דואג לאחדות התורה והעם

גם בימי מחלתו לא פסק רבי מלהגות בתורה ולדאוג לצרכי עמו. הוא שמח, שהצליח להיטיב את מצב בני עמו, אך גם ידע, שלא זו הטובה הנועדה לעם ישראל. כי הבית עמד בחרבנו ורוב העם חי מפוזר בארץ גלותו. וגם בארץ ישראל נתן השלטון לבני עם זר.

רבי יהודה הנשיא דאג לכך, כי לפהות אחדות האומה תשמר בימי פזורה. ידע רבי יהודה הנשיא, כי אחדות ישראל אינה אלא בתורתו. והנה התורה שבכתב היתה תורה אחת בידי כל חלקי האומה, לא נתוסף על כתבי הקודש ולא נגרע מהם מאומה מאז נחתמו על ידי אנשי כנסת הגדולה. אולם התורה שבעל פה היתה מסורה לחכמים ללמד אותה לתלמידיהם איש איש כפי שהיתה מקובלת בידו מפי רבותיו. כמה פרטים היו שנויים במהלוקת בין חכמי הדורות. עוד מימי נעוריו קבל רבי דברי מסורת שתים אלו מאלו מפי רבותיו. גם לא היה סדר קבוע להלכות שלמדו בבית המדרש ולא על נקלה יכלו התלמידים לזכור את כל הפרטים. עלולה היתה התורה להעשות כמה תורות וסכנה היתה צפויה לעם ישראל שיתפלג לכתות כתות.

סדור המשנה

בדי למנוע את הפלוג בעם ובתורתו, נגש רבי יהודה הנשיא למלאכה גדולה. הוא אסף את כל ההלכות שקבל מפי רבותיו. נסח אותן בשפה ברורה ומדויקת וסדרן על פי תכנית קבועה ומחושבת. ודאי היו עוזרים נאמנים לרבי מבין תלמידיו המובהקים. ומלאכה עצומה היתה לפני מסדרי המשנה. לא על נקלה יכלו לבחור בין ההלכות של גדולי התנאים, עליהם היה להכריע כדעתו של זה או כדעתו של זה, או לנקוט לשונו של זה או לשונו של אחר. בדרך כלל נתקבלה משנתו של רבי מאיר ועל כן נאמר בגמרא: "סתם משנה רבי מאיר". אך גם דעות של חכמים אחרים נזכרו במשנה.

המשנה נחלקה לששה סדרים, כל סדר לכמה מסכתות וכל מסכתא לכמה פרקים. לכל סדר של המשנה נכנסו ההלכות העוסקות בענין אחד. ההלכות העוסקות במצוות התלויות בגדולי קרקע נאספו לסדר "זרעים", הלכות שבת והחגים לסדר "מועד", דיני ממונות וכיוצא בהם נקבעו בסדר "נזי־קין", עניני אישות סודרו בסדר "נשים", דיני קרבנות נכללו בסדר "קדשים" ועניני טומאה וטהרה נקבצו לסדר "טהרות".

גודל המעשה של רבי

מלאכה כבירה נעשתה על ידי רבי וחבריו. רק אחרי עמל של שנים הושלמה המלאכה. אך פרי העבודה היה לתפארת, כי נתן ספר חוקים

לישראל שיסודו בתורת משה איש האלהים. בו נאספו גם פרטי המסורת ודברי חכמה ומוסר שהורו חכמי ישראל עד דורו של רבי. לא נעשה כדבר הגדול הזה מאז חתמו אנשי כנסת הגדולה את כתבי הקודש.

רבי יהודה הנשיא זכה לראות במו עיניו את פרי עבודתו, כי עוד בחייו נתקבלה המשנה בעם. תלמידי חכמים למדו את התורה שבעל פה לתלמידיהם בלשונו של רבי. קל היה לתלמידים להבין את דברי המשנה, כי רבי שנה בלשון קצרה ופשוטה ובעברית טהורה ויפה. גם היו הדברים קבועים על הסדר וקל היה לזכרם. רבי בעצמו למד את המשנה לבניו, הוא נתן הסבר לדבריו וגם שנה לפעמים לעת זקנתו מן הנוסח הראשון.

מותו של רבי

החיבה וההערצה שהעם רחש לרבי בצעירותו היתה ליראת כבוד לעת זקנתו. נדמה היה לבני הדור כאילו נתנה תורה לישראל מחדש בידי רבי יהודה הנשיא. לא רק "רבי" סתם קראו לו, כי אם גם "רבנו הקדוש". כאשר חלה רבי ונטה למות לא רצו אנשי העיר צפורי להאמין, כי איש כרבי ימות כאחד האדם. רבי קרא לפניו את בניו וצוה אותם על המעשים אשר עליהם לעשות. את רבי גמליאל בנו מנה נשיא, את רבי שמעון קרא חכם. לשניהם מסר פתגמי הכמה, שיהיו נר לרגלם בהיותם.

לפני יציאת הנשמה העיד רבי על עצמו לפני אדון כל הנשמות: "רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שיגעתי בעשר אצבעותי בתורה ולא נהניתי אפילו באצבע קטנה. יהי רצון מלפניך שיהא שלום במנוחתי".

בחוץ עמדו תלמידיו של רבי בתפילה והתפללו על חיי רבם. איש לא העז לצאת אליהם ולבשרם, כי כבר תפילתם תפילת שוא. עד שנכנס בר קפרא, אחד התלמידים, וראה, כי הסתלק רבי. קרוע בגדים יצא אל חבריו ואמר:

"אראלים ומצוקים אחזו בארון הקודש.
נצחו אראלים את המצוקים — ונשבה ארון הקודש".

הבכיו תלמידיו של רבי, כי מת רבם. הם קרעו בגדיהם וקול בכיתם נשמע למרחוק.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) עיין בספר האגדה (כרך א׳, ספר שני סעיף רפ"ז) וספר את דברי האגדה בקשר עם לידתו של רבי.

(2) עיין בספר האגדה (כרך א׳, ספר שני סעיף שי"ח-שכ"ה). הבא דוגמאות מדברי האגדה לתאור היחס בין אנטונינוס לרבי.

(3) במה אפשר לדמות את חתימת המשנה להתימת כתבי־הקודש? כמה זמן לערך עבר בין שני המעשים?

(4) מה היתה כונתו של רבי בסדור המשנה ?

(5) ציין את המסכתות, בהן למדת גמרא או משניות, וקבע לאיזה סדר שיכות המסכתות האלה.

(6) בגמרא נאמר, כי אצל רבי יהודה הנשיא אנו מוצאים "תורה וגדולה במקום אחד". הסבר את המשפט הזה.



עקדת יצחק מרצפת אפסיפס מבית הכנסת בבית אלפא

פרק ז: תקופת האמוראים בארץ ישראל

הבריתות מימי רבי יהודה הנשיא והלאה נשתנו סדרי הלמוד בישראל. לא עוד מסר כל רב את התורה שבעל פה כקבלתו וכהבנתו הוא, אלא המשניות של רבי שמשו יסוד ללמוד בכל בתי המדרש. רבים היו ששננו לעצמם את כל ששה סדרי משנה וידעו אותם בעל פה. מי שלא ידע את המשניות לא נחשב לתלמיד חכם. אולם גם עתה לא היתה המשנה של רבי המקור היחידי ללמוד תורה שבעל פה. כבר ראינו, כי רבי יהודה הנשיא לא כלל במשנתו את כל דברי המסורת, שהיו ידועים לו. הוא ברר וקצר והכריע בין דעות התנ־אים. תלמידיו של רבי יהודה הנשיא אספו לאחר זמן בסדרים מיוחדים כל מה שלא נכלל בתוך המשנה. לפעמים נראו להם דברי המשנה סתומים ואז הוסיפו הסברים ופירושים. ההלכות וההוספות שלא נכנסו לגוף המשנה של רבי נקראו בְּרַיְתוֹת, מלשון "בר", שפירושו חוץ. כי דברי מסורת אלו נשארו מחוץ למשניות. המפורסמות ביותר הן הבריתות של רבי חייא ורבי אוֹשַׁעְיָא. רבי חייא היה אחד מתלמידיו המובהקים של רבי יהודה הנשיא.

האמוראים רוב תלמידי רבי יהודה הנשיא נחשבים עוד כתנאים, כי הם לקחו חלק בברור המשניות ולפעמים גם חלקו על דעת החכמים הנזכרים במשנה. חכמי ישראל של הדורות הבאים נקראים אמוראים. (השם אמורא פירושו מפרש את דברי המשנה). רוב האמוראים חיו לא בארץ ישראל כי אם בבבל. על אמוראי בבל נשמע באחד הפרקים הבאים. אך גם ארץ ישראל נשארה מקום תורה. ארץ הגליל היתה מקום מושבם של רוב אמוראי ארץ ישראל, אך גם בארץ יהודה קבעו אחדים את ישיבתם, בערים שנתישבו בהן היהודים מחדש, כגון בעיר לוד וכן בערי החוף כגון בקיסריה.

טבריה מקום הנשיאות טבריה היתה בדורות אלו המקום המרכזי לחיי הישוב היהודי. שם ישבו גדולי האמוראים שבארץ ישראל ולשם נהרו התלמידים ללמוד בישיבות גדולי הדור. גם הנשיאים העתיקו את מושבם לטבריה ומעתה נשאו עיני כל הישוב היהודי לעיר זו, שבה נשתמרה השארית למלכות ישראל וממנה יצאה תורה לכל הארץ. הנשיאים היו מזרע הלל הזקן, כי הנשיאות עברה בירושה מאב לבן. אם היה הנשיא בעצמו גדול בתורה הורה הוא הלכה עם בית דינו. אם לא, הסתיע בחכמים גדולים אחרים, שהיו לו לדיינים ולמורי הוראה. בין כך ובין כך היה בית דינו של הנשיא בטבריה בית־הדין העליון לכל העם, הוא שקבע את הלוח על פי קדוש החודש והוא שהכריע בכל דבר שהובא לפניו לדון ולהורות בו.

רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש

גדולי האמוראים הראשונים בארץ ישראל היו רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש. רבי יוחנן עוד זכה בילדותו לשמוע תורה מפי רבי יהודה הנשיא. אך את רוב תורתו קבל מרבי חייא ובניו. רבי יוחנן למד תורה לאלפי תלמידים, כי האריך ימים מאד וכל ימיו לא עמל אלא בתורה. הוא נטש את עסקיו ולבסוף הוכרח גם למכור את נחלת אבותיו.

חבר גדול היה לרבי יוחנן, הוא רבי שמעון בן לקיש, שקוראים לו גם בקצור ריש־לקיש. אמרו עליו על רבי שמעון בן לקיש, כי לסטים היה בצעירותו, ורבי יוחנן החזירו למוטב. רבי יוחנן החל ללמדו תורה ומהר הכיר בו, כי חננו ה׳ בשכל ישר ובדעת רחבה. רבי יוחנן אף השיא לריש־לקיש את אחותו לאשה ומעתה היו הם קשורים קשרי אהבה ורעות. וכל אשר הוסיפו להגות בתורה ביחד כן דבקה נפשם איש ברעהו. מן התלמיד נעשה חבר, שהרבה להטריד את חברו בקושיות. אך רבי יוחנן לא הקפיד על כך. אדרבה שמח במעשי תלמידו־חברו ואמר, כי רק מתוך רוב קושיות ותרוצים מתבהרת ההלכה.

הנשיא והחכמים מחנכי העם

הנשיאים וחכמי בית המדרש עבדו יד ביד בהנהגת העם. החכמים נשלחו על ידי הנשיאים לפקח על מעשי הערים, לראות אם הכל נעשה כדת וכדין ובעיקר אם אין בני הערים מזניחים את חנוך בניהם לתורה ולמצוות. פעם נשלחו שני תלמידיו של רבי יוחנן, רבי אַמי ורבי אַסי, על ידי הנשיא לעיר אחת וראו שאין שם מורים ללמד את הילדים. רבי אמי ורבי אסי בקשו שיביאו לפניהם את שומרי העיר. הביאו לפניהם את השומרים. אך רבי אמי ורבי אסי למדו את בני העיר, כי השומרים האמתיים של העיר הם מלמדי התינוקות, כי רק עקב פעולתם של אלו נצלת העיר מבוזות ומבערות.

בתי הכנסת

תורה למדו בערי ישראל לא רק הקטנים מפי מלמדיהם. גם הגדולים שמעו דברי תורה מפי החכמים בעלי ההלכה ובעלי האגדה. בעלי ההלכה דרשו בדרך כלל בבתי המדרש למבינים וליודעי תורה. בעלי האגדה דברו באזני כל העם שהתאספו בבתי הכנסת. בימי האמוראים נבנו בתי כנסת רבים. בכל עיר ועיר היה לפחות בית כנסת אחד גדול בנוי לתפארת. בתי כנסת היו מקושטים בציורים נפלאים ביחוד רצפות האבן שבקרקע. אמנים מוכשרים היו בין היהודים והם הקדישו את כשרונם להדור בתי הכנסת, שהיו ל״מקדשי־מעט״ לעבודת הבורא. גם הכלים שהשתמשו בהם בבתי הכנסת כגון כוסות, קערות וכדומה היו מצוירים יפה. בימינו נתגלו שרידים של בתי כנסת רבים בארצנו, כגון בכפר־נחום, בכפר־בִּרְעָם ובבית־אלפא. מתוך השרידים האלה אנו רואים במה בחרו האמנים כנושאים לציוריהם. הם הרבו לצייר את מכשירי המצוות, כגון אתרוג ולולב, ארון הקודש וכדומה. גם תארו בציוריהם מאורעות מן הספורים המסופרים בתנ״ך, כגון

את המבול, את עקדת יצחק ואת דניאל בגוב האריות. אך האמנים גם צירו ציורים שלמדום מעממים אחרים, כגון התמונות של שנים עשר המזלות המופיעים בשמי העולם. מזל נקראת קבוצה של כוכבים שבהרכבה דומה היא לחיה, לדמות אדם או לכלי. כך נקרא מזל אחד סרטן, השני עקרב, מאזנים או דלי. רוב בני האדם האמינו, כי גורלו של האדם תלוי בהשפעת המזלות. גדולי החכמים בישראל, כגון רבי יוחנן, למדו אמנם את בני עמם, ש"אין מזל לישראל" וגורלו של האדם תלוי במעשיו, אם טובים הם אם רעים. אולם גם מי שלא האמין בהשפעת המזלות הכיר את תמונותיהם. תמונות המזלות אנו מוצאים מצוירות גם ברצפות של בתי הכנסת.

המינים והנוצרים חכמי הזמן הקפידו על למוד תורה ביחוד משום שידעו, כי מי שלא נהרתה אמונת ישראל על לוח לבו מראשית ילדותו לא יוכל לעמוד בנסיון בגדלו. כי ארץ ישראל היתה אז מלאה בעלי אמונות נפסדות, שרצו להעביר את בני ישראל מאמונתם הטהורה. מסיתים אלו נקראו מינים. מקצתם היו מצאצאי עם ישראל שפרשו מעדת ה׳, ואחרים היו מזרע עובדי אלילים, שהשליכו אחרי גום את פסילי אלוהיהם, אך לאמונה טהורה לא הגיעו ולא האמינו באל אחד, אשר הוא יחיד בעולמו וכאחד יחיד נתגלה לעבדיו הנביאים ונתן את התורה לעם ישראל. המינים עצמם לא היו בדעה אחת בדבר עקרי אמונתם. היו שהאמינו בשתי רשויות, אחת נעלה ומרוממה מכל גשמיות, ואחת היוצרת את העולם הגשמי. מינים אחרים דברו על שלש רשויות, על האב, הבן ורוח הקודש. אמונה זו נקראת אמונת השלוש והמחזיקים בה היו מתלמידי תלמידיו של ישו הנוצרי. הם האמינו שרבם היה בן אלוהים, הוא קם לתחיה שלשה ימים אחרי מותו ונתגלה לאחר זמן לתלמידיו. הנוצרים הראשונים שהיו מתושבי הארץ נהגו תחילה כמנהגי ישראל ברוב מעשיהם. הם מלו את בניהם ושמרו את חגי ישראל ושבתותיו. אולם חכמינו הכירו, כי כפירתם באחדות האל הוציאה אותם מכלל ישראל ועל כן השתדלו להרחיק אותם מעדת בני עמם.

בעלי האגדה חכמינו השתדלו להשיב את התועים מדרכם ורבות התוכחו אתם וסתרו את דבריהם. כי המינים השתדלו למצוא תזוק לאמונתם בפסוקי התנ"ך, הם עקמו את הפסוקים, כדי לגלות בהם רמזים לאמונתם. נגדם יצאו חכמי ישראל והוכיחו, כי האמונה ביחוד ה׳ הוא עקר העקרים של תורת ישראל. לכן הרבו אמוראי ארץ ישראל לדרוש באזני העם בבתי הכנסת דברי אגדה ומדרשים. החכמים שעסקו בעקר בדרשות נקראו בעלי אגדה. כדי שלא ילאה העם לשמוע את באורי הפסוקים, השתמשו בעלי האגדה במשלים על חיות ועופות, על שרים ומלכים וכדומה. כך הצליחו להסביר לעם את עקרי האמונה של דת ישראל וחזקו אותם באמונתם.

דבר הוכוחים בין חכמי היהודים ומתנגדיהם נשמע גם בין הפקידים הרומיים שישבו בארץ. קיסריה היתה מושבם של השליטים הרומיים גם עתה וקיסריה היתה העיר שהמינים התרבו בה ביותר. העדה היהודית בקיסריה לא היתה גדולה, אך בראשה עמדו חכמים גדולים, ביניהם רבי אבהו, תלמידו המובהק של רבי יוחנן, שנהל וכוחים רבים עם המינים ונצחם. הרומיים שמו לב לוכוחים אלה. כי אמנם החזיקו הם עדין בדת האלילית, אך בלבם הרגישו, כי אין באמונתם ממש. לכן הטו אוזן לוכוחים בעניני אמונות ודעות, כי חשבו למצוא תמורה לאמונתם אשר פג טעמה.

וכוחים "אזני הרומיים

כל זמן שלא התערבו השלטונות בריב האמונות והדעות יכלו חכמי ישראל להשמיע את דבריהם נגד המינים בגלוי. אולם בדור השלישי אחרי רבי יהודה הנשיא הרגישו חכמי ישראל, כי נשתנה יחסם של הרומיים אליהם לרעה. השלטונות הסבירו פנים לנוצרים ואילו את היהודים דחו בשתי ידים. ולא עוד אלא אף מבין ראשי השלטון הרומיים בארץ ואף מבין החיילים הפכו רבים לנוצרים. מפי השליחים שחזרו מחוץ לארץ ידעו חכמי ישראל, כי בכל מדינות הקיסרות גברה יד הנוצרים וגם הקיסרים נוטים לאמונתם.

מפנה בדעת הרומיים

באחד הפרקים הבאים נראה מה היו הסבות לשנוי חשוב זה בחיי המדינה הרומית. תושבי ארץ ישראל, אף אם לא ידעו את פרטי המאורעות, הבינו כי דבר גדול נפל בעולם. עובדי האלילים הרומיים הפכו לבעלי אמונה באל אחד. אך יהודי ארץ ישראל נוכחו מהר לדעת, כי נצחון אמונתם לא יהיה לטובתם. כי הרומיים שהפכו נוצריים הרבו להתנכל ביהודים יותר ממה שהתנכלו בהם הרומיים עובדי האלילים. עין הנוצרים היתה צרה בשריד השלטון שנותר ליהודים בארץ ישראל, היא הנשיאות. הם השתדלו לצמצם את זכויות הנשיא ולהשפיל את כבוד היהודים היושבים בארץ.

התוצאות בארץ ישראל

איש גדול ישב בימים הקשים האלה על כסא הנשיאות בארץ ישראל, הוא הלל השני. הלל השתדל לקים את תפקידי הנשיאים במלואם. בימיו אסרו הרומיים לפרסם את קדוש החודש בפומבי, אז שלח הלל מכתבים לבבל בלשון של חידה, שלא יכלו להבינם אלא תלמידי חכמים הבקיאים בכל פרטי המסורת. משראה הלל, כי גם דרך זו לא תועיל לאורך ימים, מסר לחכמי בבל את "סוד העבור", כלומר את דרך החשוב של הלוח על פי הכללים של חכמת הכוכבים. כי אף על פי שהיו נוהגים לקדש את החודש על פי ראית העדים, הרי היו חכמי ישראל בקיאים גם בחשוב הזמנים על פי מהלך הכוכבים. הלל מסר את כללי החשוב לחכמים ומעתה יכלו חכמי ישראל לקבוע את ימי המועדים בכל מקום אף בחוץ לארץ.

הלל השני (365—320)

חששותיו של הלל השני התאמתו מהר. בדורות הבאים הלך ורע מצב היהודים משנה לשנה. התנגשויות אירעו בין התושבים הנוצריים ובין

קץ הנשיאות

היהודים. אז נחרבו רבים מבתי הכנסת שנבנו בימי האמוראים. ערים שלמות שממו מתושביהן היהודיים. כמאה שנה אחרי הלל השני בטלה הנשיאות בגזרת הקיסר הרומי. הנשיא האחרון היה רבן גמליאל הרביעי. הוא מת בשנת 425, כחמש מאות שנה אחרי עלות הלל הזקן מבבל, שהוא היה אבי בית הנשיאים.

שאלות להזרה ולעיון:

(1) מה היו תפקידיו של הנשיא ובית דינו ?

(2) עיין בספר האגדה (כרך א', ספר שני סעיף ת"ה־ת"ו), וספר מה עשה רבי יוחנן, כדי שיוכל לעסוק בתורה.

(3) עיין בספר האגדה (כרך א', ספר שני סעיף תמ"ו). מה אנו לומדים מאגדה זו על דבר היחס בין הנשיא ובין העם והחכמים ?

(4) מדוע אפשר להמליץ על הלל השני את מאמר חז"ל: "איזהו חכם, הרואה את הנולד" ?

(5) קרא בשם את חמשת הנשיאים המפורסמים ביותר מזרע הלל הזקן וציין את עקרי פעולתם.

(6) מדוע הורו בעלי ההלכה בבתי המדרש ואילו בעלי האגדה דרשו בבתי הכנסת ?

(7) התוכל לשער, מדוע הורע יחסם של הרומיים ליהודים אחרי שקבלו את הדת הנוצרית ?

(8) בתי הכנסת היו בארץ ישראל גם בימי הבית השני. אולם מספרם נתרבה ביותר בתקופה שלאחר החרבן. התוכל להסביר את סבת הדבר?

פרק ח: יהדות בבל

הישוב בבבל

כבר ראינו, כי מאז גלו בני ישראל מארצם בפעם הראשונה שוב לא חזרו והתרכזו כל בני העם בארץ ישראל. גאולה שלמה לא היתה להם גם בימי הבית השני, כי רבים נשארו בגולה בבבל. גם התפזרו עוד בימי הבית לארצות אחרות. אז נוסדה העדה היהודית הגדולה באלכסנדריה של מצרים. אולם כל ימי הבית השני היו ארצות הגולה טפלות לגבי ארץ ישראל. בארץ ישראל עמד המקדש על מכונו, שם ישב בית־הדין הגדול, שהורה דרך לעם כולו ולשם השתוקקו לעלות כל בני הגולה בבוא היום. משנחרב בית המקדש והישוב היהודי שבארץ ישראל הלך והצטמצם, גדלה חשיבותה של בבל. כי בעוד שבני ארץ ישראל סבלו את סבלי המלחמות והשמדות ישבו בני בבל בשלוה. בימי האמוראים עלתה היהדות הבבלית בדברים רבים על הישוב היהודי בארץ ישראל.

הקשר בין בבל לארץ ישראל

הקשר בין בבל לארץ ישראל לא נפסק מעולם. שיירות היו מצויות בין שתי הארצות. מי שרצה לרדת מארץ ישראל לבבל עליו היה לנסוע תחילה צפונה עד קרוב לדמשק. משם נפתחו לו שלש דרכים. הוא יכול לנסוע קרוב לשפת הים התיכון עד הנהר פרת ולהמשיך את דרכו על שפת הנהר מזרחה־דרומה. בדרך זו נסעו השיירות הגדולות והנסיעה ארכה לפעמים כמה חדשים. מי שדרכו היתה דחופה הצטרף לאחת השיירות הקטנות שנסעו מדמשק צפונה־מזרחה דרך המדבר הסורי. שיירות אלו הפסיקו את נסיעתן כרגיל בעיר תַּדְמוֹר שהיתה בנויה בנאות מדבר ושמשה גם אכסניה לעוברי דרכים. בדרך זו נסעו עולי הרגל, שבאו מבבל לארץ ישראל בזמן שבית המקדש היה קים והנסיעה ארכה כשבועים. אולם אנשים אמיצי רוח לא חכו אף לשיירות אלה; כי אם עשו את דרכם יחידים או בקבוצות קטנות דרך המדבר ישר מדמשק לנהר פרת. כך נתמעטו ימי הנסיעה עד תשעה או עשרה ימים. זאת היתה דרכם של שליחי בית־הדין, שבאו לבשר את קביעת ימי המועדים לאחיהם שבגולה. אחד התלמידים של רבי יהודה הנשיא, הוא רבי לוי בן סִיסִי, יצא פעם למהרת ראש השנה מטבריה והגיע לעיר הבבלית הראשונה ביום שחל בו יום הכפורים. לוי ראה לצערו, כי אחר לבוא. כי בני בבל חשבו את חודש אלול להסר וכבר התענו בתשיעי לחודש, שהיה העשירי לפי חשבונם.

ערי ישראל בבבל

העיר הראשונה שהנוסע דרך המדבר פגע בה בהגיעו לנהר פרת היתה העיר פּוּמְבְּדִיתָא. שם היה יכול לרדת על אחת האניות הנוסעות דרומה ולהגיע בעוד יומים לעיר נְהַרְדְּעָא, ובעוד שנים שלשה ימים נוספים לסורא. תעלות רבות חברו את נהר פרת עם הנהר חדקל והן שמשו דרכי התחבורה לסירות ולאניות. ערים רבות שכבו על שפת התעלות וכן על הנהר חדקל עצמו.

הנוסע היהודי שבא מארץ ישראל השתומם למראה עיניו בהכנסו לאחת הערים המיושבות יהודים. כי הנה אלה היו ערים בחוץ לארץ ועם כל זאת היו מאוכלסות אך ורק יהודים. לא רק עשירי העיר, אלא גם העניים, הפּוֹעלים העובדים בשדה, בעלי האומנויות בבתי המלאכה, ספני האניות, מדריכי השיירות, השוטרים שומרי הסדר ברחובות ובשוקים — כל אלה היו יהודים. הנוסע היהודי ראה, כי אחיו היושבים בגולה בבבל חפשיים הם לסדר את סדרי חיהם כמעט כעם היושב בארצו.

שלטון הפרתים

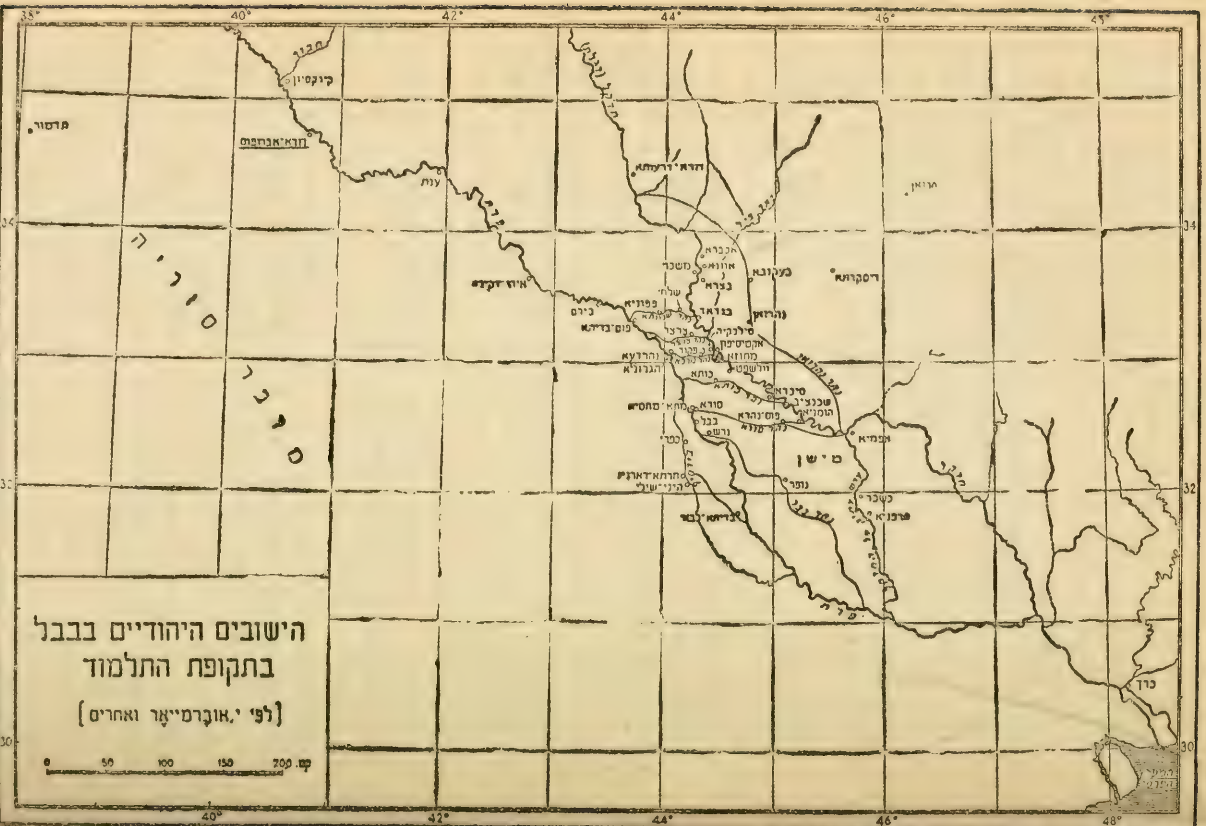
הזכויות של בני בבל נתנו להם על ידי המלכים הפרתיים, ששלטו בארץ בבל מאז ימי החשמונאים. תזכור, כי בימי החשמונאים התפוררה מלכותם של בני סֶלֶוקוֹס בסוריה. בארץ בבל עבר אז השלטון לידי הפרתים, שחדרו מהרי אסיה לארץ המיושבת. הפרתים התישבו בבבל, הקימו את עיר בירתם בקְטֶסִיפוֹן על הנהר חדקל ומשם השגיחו על ארץ שלטונם, שהשתרעה מן הנהר פרת עד לפנים אסיה. הפרתים לא בקשו מנתיניהם אלא מס קרקע ומס גולגולת. בעניניהם הפנימיים לא התערבו וכל עם היה רשאי לערוך את סדרי חייו כרצונו. עמים רבים ישבו במדינה הפרתית, ביניהם גם צאצאי העם הפרסי הקדום. וגם אבותינו היהודים נחשבו כעם בפני עצמו במדינה הפרתית.

ראשי הגולה — שליטי העם

יהודי בבל לא זו בלבד שיכלו לחיות כדתם וכמנהגיהם באין מפריע, אלא אף שליט מיוחד היה ממונה עליהם מקרב אחיהם. השליט היהודי נקרא ראש הגולה או רֵישׁ־גָלוּתָא ותפקידים מרובים היו מוטלים עליו. הוא גבה מסים בעזרת פקידיו והוא שמנה שופטים ודיינים בערים היהודיות. פקידי ראש הגולה השגיחו בשוקי הערים, שלא ירמו הסוחרים את הבריות במדה ובמשקל ושלא יפקיעו את השערים. השדות בבבל היו טעונים השקאה ממי התעלות והנהרות. היהודים בעצמם חפרו לפעמים תעלות חדשות והשגחה המידית היתה דרושה שלא תתקלקלנה התפירות ושלא יבואו בני אדם להשקות אלא לפי התור שנקבע על פי החוק. גם ההשגחה על התעלות היתה בידי פקידי ראש הגולה.

כבוד ראש הגולה

כח רב היה נתון בידי ראשי הגולה, עד שאמרו עליהם, כי רודים הם את העם בשבט. פקידי ראש הגולה השתמשו לפעמים בשלטונם לרע ועשקו את דינם של פשוטי העם. עם כל זאת היה כבוד ראש הגולה גדול מאד


הישובים היהודיים בבבל
בתקופת התלמוד
(לפי י. אוברמייאר ואחרים)
0 50 100 150 200 קמ.
סוריה
מדבר
מישן
פרת
קירקסיון
חבור
עות
איזו זקירא
פומבדיתא
נהרדעא
הגרוניא
כותא
סורא
בבל
נרש
כפרי
נפר
כשכר
פרגיא
אפמיא
כרך
דיסקרתא
חרואן
מחוזא
אקטיסיפון
סלוקיה
שלחי
פפוניא
כירם
משכר
נצרא
אכברא
מתא מחסיא
פום נהרא
סיכרא
נהר מלכא
נהרוואן
חרתא דארגיז
40°
42°
44°
46°
48°
34
32
30

בעיני העם. משרת ראש הגולה עברה בירושה מאב לבן וקבלה היתה בידי יהודי בבל, כי משפחת ראש הגולה היא מצאצאי יהויכין מלך יהודה אשר הוגלה בבלה על ידי נבוכדנאצר ושחרר מבית כלאו על ידי אֱוִיל־מְרֹדַךְ. בשלטון ראש הגולה ראו בני בבל שריד למלכות בית דוד והתגאו בגדולתו. ראש הגולה ישב בארמון מפואר, משרתים עמדו לפניו לשרתו ומנגנים נגנו לפניו בכלי שיר כדרך שרים ומלכים. כבוד יתר נתן לראש הגולה בבית הכנסת בשעת קריאת התורה. הוא לא נקרא לעלות על הבמה לקרוא בפרשת היום, ספר התורה הובא לפניו ובמקומו קרא בו את פרשתו. ולא רק בקרב אחיו גדל כבוד ראש הגולה, גם יתר העמים והשרים אשר במדינה כבדו אותו מאד. בבואו לחצר המלך בעיר הבירה הופיע בלבוש מלכות, במעיל של משי ובחגורת זהב. רק שרים מעטים עלו על ראש הגולה היהודי בתארם ובתפארתם.

חכמי בבל העם כבד את ראש הגולה ביותר, אם היה ידוע עליו, כי בקי הוא בתורה וידע בעצמו להכריע בדינים ובמשפטים המובאים לפניו; כי על פי חוק התורה התנהלו סדרי המשפט בצבור היהודי בבבל. אם ראש הגולה לא זכה לגדולה בתורה בחר לפחות את דייניו מבין חכמי התורה הגדולים. חכמת התורה לא פסקה מיהודי בבל מימי הגולים הראשונים בימי יחזקאל הנביא ומימי הסופרים הגדולים אשר קמו אחרי הנביאים. ישיבה גדולה של תלמידי חכמים היתה בעיר נהרדעא, שהיתה גם מקום מושבו של ראש הגולה. כבר ראינו בפרקים הקודמים, כי גם לארץ ישראל הגיעו שואפי דעת מבין בני בבל ולמדו שם תורה מפי גדולי הדור. כל מה שנתחדש בבתי המדרש שבארץ ישראל נודע מהר גם לחכמי בבל. חכם בבלי שחזר מן המערב — כך שמה של ארץ ישראל בפי הבבליים — כשהוא מוסמך על ידי הנשיא בארץ ישראל, נחשב לו הדבר לכבוד גדול.

בתי הכנסת שבבל גם בבבל נבנו בתי כנסת יפים בכל עיר ועיר. בבתי הכנסת נתאסף העם לתפילה בצבור ושם שמעו את דרשות החכמים בדברי אגדה. היו בתי כנסת שקירותיהם קושטו בציורים נהדרים. בית כנסת אחד נתגלה בימינו בעיר דורָה־אֵירוֹפּוֹס, שהיתה שוכנת על שפת נהר פרת מצפון לפומבדיתא. דרך העיר דורה־אֵירופוס עברו השיירות הגדולות שסבבו את הנהר פרת. תושבי העיר היו רובם עובדי אלילים ומעוטם נוצרים ויהודים. דורה־אירופוס נחרבה בימי מלחמת הרומיים עם הפרסים, שעוד נשמע עליהן. חרבות העיר לא נתגלו אלא בימינו בחפירות חוקרי העתיקות. חפצי אמנות רבים נמצאו בין חרבות העיר במקדשי האלילים ובבית התפילה של הנוצרים. אולם את התמונות היפות ביותר מצאו חוקרי העתיקות על כתלי בית הכנסת של היהודים שנשתמרו יפה יפה. מאורעות רבים מספורי התנ"ך נראים על התמונות, משה רבנו בראש העם היוצא ממצרים, אליהו הנביא

על הר הכרמל, מרדכי ואסתר בשושן הבירה ומאורעות רבים אחרים, ביניהם גם כאלה שאינם ידועים לנו אלא מדברי רבותינו בגמרא ובמדר־שים. את התמונות צירו אמנים יהודיים על פי הזמנת ראשי העדה ועשיריה שלא חסו על ממונם, כדי לפאר את "מקדש מעט".

בערות־העם בבבל

אף על פי שנמצאו עשירים ונדיבים בקרב העם בבבל, רוב העם היו עניים, בעלי אומנויות ואכרים שטרחו בעשר אצבעות כדי להמציא טרף לביתם. מס המלך היה גדול. שליש או רביע מתבואת השדה נתן למלך או לבעל האחוזה שהאכר קבל ממנו את קרקעותיו באריסות. גם חנוך העם היה מוזנח מאד. פקידי ראש הגולה יכלו להשליט את חוקי התורה ביד חזקה, אך לחנך את העם לקיום תורה ומצוות בנפש חפצה לא היה לאל ידם. קבוצי חכמים וישיבות לא היו בערי בבל מחוץ לנהרדעא. על כן היתה הבערות והבורות מרובה בין המון העם. המצב נשתנה לטובה עם בוא האמוראים הראשונים לבבל, הם תלמידי רבי יהודה הנשיא, שעליהם נשמע בפרק הבא.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) עיין בעזרא ז׳, ח׳־ט׳. כמה זמן ארכה נסיעתו של עזרא מבבל לארץ ישראל? האם יש לשער לפי זה באיזו משלש הדרכים הלך?

(2) בספר ראשון (עמוד 23־24) למדנו, כי בימי אנשי כנסת הגדולה היו נוהגים להשיא משואות על ההרים, כדי להודיע לאנשי בבל על קדוש החודש. בתקופה שאנו עוסקים בה בספר זה אנו רואים ששליחים נשלחו להודיע על קדוש החודש לבני בבל. עיין במשנה ראש השנה פרק ב׳ משנה ב׳ וציין את סבת השנוי.

(3) הידוע לך מדוע היה בבבל צורך בתעלות לעבוד האדמה?

(4) עיין ברש"י על התורה בראשית מ"ט, י׳ "לא יסור שבט יהודה". מדוע מתאים לדרוש פסוק זה על ראשי גלויות?

(5) השוה את פעולות הנשיאים בארץ ישראל לפעולות ראשי הגולה בבבל.

(6) אלה הם העמים ששלטו בארץ בבל מאז ישבו שם יהודים: הבבלים (כשדים), הפרסים, היונים (אלכסנדר הגדול וסילוקוס), הפרתים. נסה לקבוע מתי היו ההחלפות בשלטון.

(7) עיין במלכים ב׳, כ"ה, כ"ז־ל׳. הנוכל למצוא רמז בפסוקים שהמלך יהויכין נתמנה ראש לגולי בבל?

פרק ט: אמוראי בבל הראשונים: רב ושמואל

אבא בר אבא אביו של שמואל

כבר ראינו, כי בבית מדרשו של רבי יהודה הנשיא ישבו תלמידים רבים יוצאי בבל. אחד הראשונים מבין אלה היה אבא בר אבא. תלמיד זה חזר לבבל והיה שם לראש ישיבה בנהרדעא. הקשר בינו ובין רבי יהודה הנשיא לא נפסק, כל דבר קשה שהובא לפניו בבבל שאל על אודותיו את רבו שבארץ ישראל. שליחי ארץ ישראל העבירו את המכתבים מן התלמיד לרב ומן הרב לתלמיד. אבא בר אבא שלח גם את בנו לארץ ישראל ללמוד תורה מפי רבו הגדול. בן זה היה שמואל, שכבר שמענו עליו, כי הוא רפא את רבי יהודה הנשיא ממחלתו שחלה בה לעת זקנתו. לא ארכו הימים ושמו של שמואל יצא לתהילה על כשרונותיו ועל ידיעותיו. על שקידתו ועל חכמתו, עד שחדלו בני אדם לקרוא לאבא בר אבא בשמו וקראו אותו על שם בנו: אביו של שמואל.

שמואל בנהרדעא

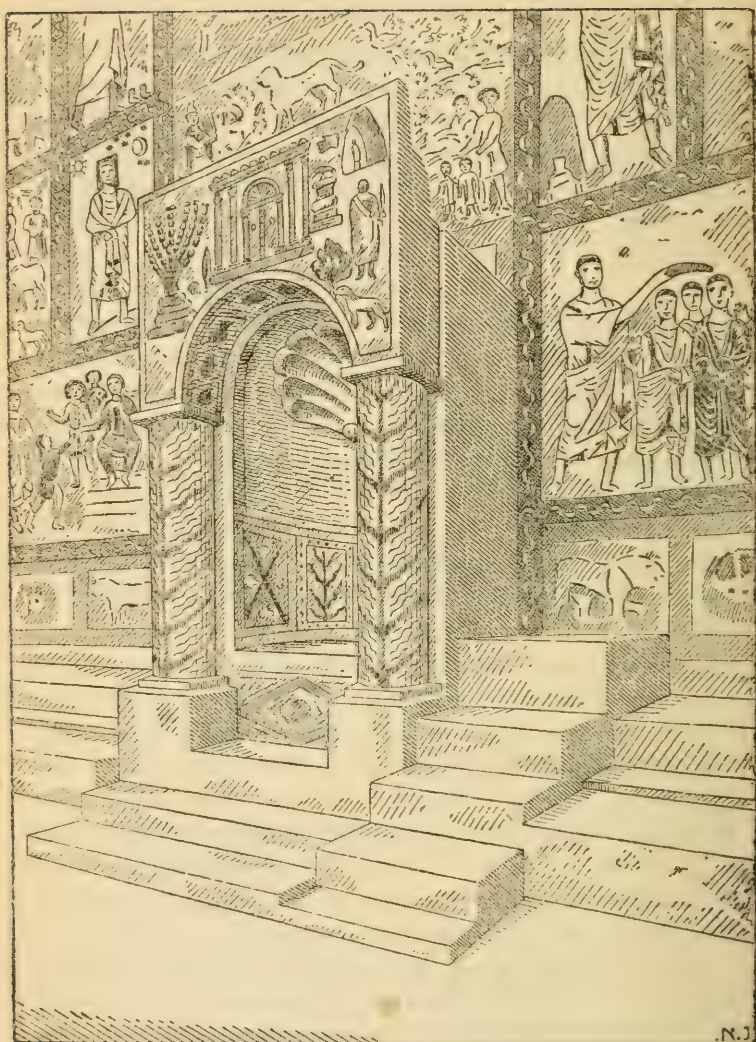
גם שמואל חזר מארץ ישראל והתישב בנהרדעא. כבר התפרסם שמואל כרופא מומחה והחולים רבים דרשו את עצתו ואת סמי המרפא אשר הכין. שמואל מסר לחולים רבים מתרופותיו וגם למד את הבריאים לשמור על בריאותם. רגיל היה לומר, כי רחיצת ידים ערב ובוקר טובה לבריאות מכל הרפואות שבעולם.

שמואל בא במגע גם עם חכמים רבים מחכמי אומות העולם. חכמת הכוכבים היתה נפוצה בבבל עוד מימי הכשדים ורבים עסקו בחכמה זו גם בימי הפרתים. שמואל היה מפורסם בידיעותיו גם במקצוע זה. הוא העיד על עצמו, כי בקי הוא בשבילי הרקיע כמו בשוקי נהרדעא.

אולם עקר מחשבתו של שמואל היה נתון לחכמת התורה. הוא נשא ונתן בדברי הלכה עם חכמי הישיבה בנהרדעא וגם הורה הלכה למעשה, כי נתמנה דיין מטעם ראש הגולה. חברו במשרה זו היה החכם קרנא ושניהם היו נקראים „דייני גולה".

בואו של רב

עד ששמואל עוסק בנהרדעא בהפצת תורה ומדע, באה השמועה, כי חכם בבלי גדול עומד להזור מארץ ישראל. חכם זה היה אבא אריכא, שלאחר זמן קראו לו בשם רב, כי היה הוא לרבם של כל בני הגולה. אולם בשעת ירידתו לבבל לא הכירו אותו שם אלא על פי השמועה, כי רב בלה את ימי נעוריו בארץ־ישראל בבית מדרשו של רבי יהודה הנשיא ושל רבי חייא, שהיה דודו. רב הגיע לנהרדעא בנסעו באניה על הנהר פרת ושמואל



קיר עם ארון הקודש מבית הכנסת בדורא־אירופוס

וקרנא קבלו את פניו. רב היה עוד טרוד מטרדות הדרך וכבר הקיף אותו קרנא בהמון שאלות בדברי הלכה, כדי לתהות על קנקנו, אם נכון הדבר כי גדול הוא בתורה. רב ענה על כל השאלות כסדרן, אך הקפיד על כך, שחכמי בבל מטרידים אותו בשאלותיהם בעודנו עיף מן הדרך. שמואל לקח אותו לביתו ומשהכירו איש את רעהו נעשו לאוהבים נאמנים.

רב עוזב את נהרדעא רב הצטרף לחכמי הישיבה בנהרדעא ועד מהרה הכירוהו וכבדוהו כערכו. זמן מה מלא רב גם את התפקיד של משגיח על השוקים מטעם ראש הגולה. אולם הוא סרב לקבל הוראות מפקידי ראש הגולה, איך לנהוג במלוי תפקידו ועל כן העבירוהו ממשרתו זו. כשנפטר ראש הישיבה של נהרדעא, רצו בני הישיבה לבחור ברב למלא את מקומו. אך רב טען, כי לשמואל נאה לזכות בגדולה זו, כי בן העיר הוא וחכם גדול. בני הישיבה היו במבוכה, כי גם שמואל לא רצה שיבכרוהו על פני רב. לבסוף עזב רב את נהרדעא ובקש לעצמו שדה פעולה במקום אחר.

רב בסורא רב ידע, כי בלא בכל ארץ בבל נפוצה ידיעת התורה כמו בנהרדעא ובסביבתה. פעם הזדמן רב לאחד המקומות קרוב לעיר סורא ושמע אשה אחת שואלת את חברתה: "רבע ליטרא של בשר, כמה חלב צריך כדי לבשלו". ראה רב שאין אנשי המקום בקיאים אפילו בדברים המפורשים בתורה. גם בעירות האחרות בסביבת סורא היה העם חסר ידיעת התורה והמצוות. לכן החליט רב לקבוע את מקום מושבו בסורא, כדי שיוכל לבוא במגע עם אנשי הסביבה ללמדם ולחנכם לתורה ולמצוות.

רב – מחנך העם שנים רבות טרח רב ללמד את אנשי סורא והסביבה ולבסוף ראה ברכה במעשי ידיו. ידיעת התורה החלה להתפשט גם בסביבת סורא. לפעמים ראה רב צורך להחמיר על בני העירות שנהגו בהפקרות בעניני דת ודין. על עבריינים הטיל רב ענשים קשים. אולם עקר השפעתו היה בדרך החנוך. רב דאג ללמוד הקטנים ולמלמדי תינוקות השיא עצות טובות, איך ינהגו בלמודיהם. הוא אסר עליהם לקבל תלמידים פחות מבני שש, אך מגיל זה ולמעלה בקש לפטם אותם בידיעות ביד רחבה. הוא לא הרשה לענוש את הילדים בענשים קשים ודרש מן המלמדים, שלא ידחו גם את המפגרים בלמודיהם. גם להורים יעץ רב, שלא יַפְלו בין בניהם לטובה או לרעה, אלא כל ילדיהם יהיו שוים בעיניהם.

אך החשובה בפעולותיו של רב היתה הפצת התורה בישיבתו אשר יסד בסורא. עיר זו, שלא היתה מקום תורה מקודם, הפכה מרכז לתלמידי חכמים. יוצאי הישיבה התפזרו בערי בבל ונשאו אתם את תורת רבם.

רב ושמואל אף על פי שהרחיק רב לשבת ממקומו של שמואל לא נפסקו קשרי הידידות שביניהם. הם נפגשו לא פעם בסורא או בנהרדעא ואם לא יכלו לראות איש את רעהו, באו בדברים בעזרת שליחים. רבים מן התלמידים עברו

מישיבה לישיבה והיו לתלמידים מובהקים לשני גדולי הדור. יסוד הלמוד היה שוה בשתי הישיבות, כי משנתו של רבי היתה מקובלת גם בידו של רב וגם בידי של שמואל. אך לפעמים נהלקו שני ראשי הישיבות בפירוש המשניות וגם בשאלות של הלכה אשר נתעוררו בימיהם. דברי הלכה שנאמרו מפי שני גדולי הדור נמסרו על ידי תלמידיהם לדורות האהרונים. גם אמרות רבות העוסקות בדברי אגדה ומוסר מסרו תלמידי רב שמואל מפי רבותיהם ודבריהם נכללו בתלמוד הבבלי והירושלמי. כי גם לארץ ישראל הגיעו דברי תורתם על ידי התלמידים שעברו מארץ לארץ. רבי יוחנן ורבי שמעון בן לָקִיש היו גדולי החכמים בטבריה בימיהם, וגם הם שמעו בצפיה כל מה שנמסר להם מפי רב ושמואל. שם מפואר נִתן לרב ושמואל בארץ־ישראל, הם נקראו "רבותינו שבבבל".

החלפת השלטון בבבל תושבי ארץ ישראל חשבו בצדק, כי נעים גורלם של בני בבל מגורלם הם, כי בני ארץ ישראל נאנחו תחת עולה של רומי בעוד שבני בבל ישבו בצלה של מלכות הפרתים בשלוה. לא רק חופש נִתן לבני בבל היהודיים אלא אף קשרי ידידות היו בין גדולי המדינה ובין חכמי היהודים. רב היה ידידו של המלך הפרתי אַרְטְבָן, הם שלחו מתנות זה לזה וכבדו איש את רעהו מאד מאד. אולם בימי רב ושמואל הושבתה גם שלות בני בבל לזמן מה. הדבר אירע לרגל החלפת השלטון בארץ, בשנת 226 אחה"ס. כי שרידי הפרסים העתיקים שישבו בארץ התקוממו למלך הפרתי ובמקום המלכות הפרתית הקימו מלכות פרס חדשה.

כאשר הגיעה השמועה על נפילת ארטבן לרב קרא מתוך צער: "נתפרדה החבילה". רב הצטער על אבדן רעהו המלך וגם ידע, כי שלטון הפרסים החדשים עלול להביא תלאות וסבל על עמו.

הפרסים החדשים הפרסים החדשים חדשו את הדת הפרסית העתיקה ונקראו: עובדי האש. אולם הם היו הרבה יותר קנאים לדתם מאבותיהם בימי כורש ודריוש. הכמרים הפרסיים רצו לעשות את דתם לדת היחידה של המדינה. על כן התחילו להסב צרות לבני הדתות האחרות וביחוד ליהודים. בתי כנסיות רבים נחרבו על ידם ולפעמים היו מחללים גם בתי קברות יהודיים. כי לפי אמונת הפרסים תועבה היא לקבור את המת באדמה ומנהגם היה להשליך את המתים רחוק מן הישוב לעופות השמים. אם חלו ימי חגיהם של הפרסים בימי חנוכה אסור היה ליהודי להעמיד את נר החנוכה בפתח הבית כנהוג עד אז והיהודים היו מוכרחים להסתתר בבתיהם, כדי לחוג את חגיהם.

השנוי לטובה לזמן מה היה נראה לבני בבל כאילו נהפך הגלגל וגורלם נעשה קשה מגורלם של בני ארץ־ישראל. אולם למזלם לא ארכו ימי הרדיפות זמן רב. השליטים הפרסיים הכירו, כי התושבים היהודיים אזרחים מועילים הם לארץ והתחילו לקרבם ולוותר להם בעניני אמונות ודעות. גדול היה הלקו

של שמואל בהשגת הותורים מאת המלכות ובהחזרת השלוה ליהודי בבל.
המלך השני לבית המלכות החדש, ששמו היה שבור, התקשר עם שמואל קשרי ידידות והיה למלך נוח ליהודים. שבור המלך התענין במנהגי היהודים וחוקיהם ואף נוכח לפעמים בחגיהם והסתכל בשעשועי היהודים במועדיהם.

אולם אף כי הוטב שוב מצב היהודים לא חזרו סדרי המדינה כאשר היו בימי הפרתים. הפרסים לא השאירו בידי העמים היושבים במדינתם עצמ־אות בכל עניניהם הפנימיים, אלא חקקו חוקים שחלו על כל בני המדינה, כגון בעניני מסים ומכס וכיוצא בהם. שמואל ראה, כי חוקים אלה שוים הם לגבי כל אזרחי הארץ וגם אינם מכוונים נגד חוקי התורה. על כן אמר שמואל: "דינא דמלכותא דינא", כלומר חוקים ומשפטים מעין אלה, הנחק־קים על ידי המדינה, יש להם תוקף גם לפי דיני ישראל.

הגעגועים לארץ־ישראל

יהודי בבל הכירו טובה למלכי החסד שבין הגויים ואף אהבו את הארץ שנתנה להם מחיה לדורות רבים. עם כל זאת לא המירו את ארץ מכורתם בארץ נכריה. כי זכר ארץ ישראל לא מש מקרבם, היא היתה גם בעיניהם ארץ מולדתם האמתית ואליה קוו לשוב בבוא היום. הם שמרו את ימי הצום שנקבעו כימי זכרון ואבל עוד בימי חרבן הבית הראשון ונתחדשו בחרבן הבית השני וגם נהגו לפי התקנות שתקנו חז"ל זכר לחרבן וזכר למקדש. איש אחד זלזל פעם באחת התקנות ולבש עטרה של זית בעת חתונתו. שמואל נזף באיש הזה ואמר עליו כי "נוח לו אילו הותז ראשו ולא יעשה כן".

רב ושמואל מתברי תפילות

רב ושמואל למדו את בני דורם להתפלל תפילות המזעזעות את הלב. רב התפלל תפילה מיוחדת אחרי סימו את תפילת שמונה עשרה. תפילה זו היא תפילת "יהי רצון" שגם אנו מתפללים אותה בשבת שמברכים בו את החו־דש. ביחוד שמו רב ושמואל את לבם לתפילות של ראש השנה ויום הכפו־רים. הם קבעו את סדר התפילה המקובל של הימים הנוראים וגם הוסיפו עליו. רב התפלל את תפילת "עלינו לשבח" ואת תפילת "ובכן תן פחדך" וממנו למדנו גם אנו לשפוך את שיחנו לפני אבינו שבשמים ביום הגדול והנורא, לבקש על מלכות הרשע שתעבור מן העולם ועל מלכות שדי שתקום במקומה במהרה בימינו.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) על רב אמרו: "רב בקעה מצא וגדר בה גדר". התוכל לפרש את המש־פט הזה?

(2) עיין בספר האגדה (כרך א', ספר שני סעיף תקל"ט־תק"מ) וציין, כיצד נהג רב בחנוך בניו.

(3) עיין בספר האגדה (כרך א׳, ספר שני סעיף תקי״ח-י״ט), מה ספר רבי יוחנן על זמן היותם הוא ורב תלמידיו של רבי יהודה הנשיא.

(4) מדוע ראה שמואל צורך לקבוע את הכלל של ״דינא דמלכותא דינא״ אחרי עלות הפרסים החדשים לשלטון?

ימי האמוראים

ימי פעולתם של רב ושמואל, שעליהם ספרנו בפרק הקודם, חלו במחצית הראשונה של המאה השלישית. זכור, כי חתימת המשנה היתה בשנת 200 לערך ורב לקח עוד חלק־מה בפעולות התנאים האחרונים בארץ־ישראל. כחמשים שנה אחרי חתימת המשנה מתו גם רב וגם שמואל, רב בשנת 247 ושמואל בשנת 254. אחרי מות רב ושמואל המשיכו תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם את פעולתם בארץ בבל.

ישיבות בבבל

השפעת שני הגדולים היתה נכרת לימים רבים. ישיבתו של רב נתקימה מאות בשנים גם אחרי ימי האמוראים. ישיבתו של שמואל לא נתקימה, כי נחרבה כל העיר נְהַרְדְּעָא במלחמות בין הפרסים והרומיים. כי כשם שנלחמו הרומיים עם הפַּרְתִּים בשעתם, כן נלחמו עם יורשיהם, הפרסים. העיר נהר־דעא, שהיתה סמוכה לגבולות הארץ, נחרבה כולה וכך נעלמה ישיבתו של שמואל.

במקום הישיבה בנהרדעא הקימו תלמידי רב ושמואל ישיבות במקומות אחרים. בתחילה ירשה הישיבה בפּוּמְבְּדִיתָא את מקומה של הישיבה בנהר־דעא ובדורות הבאים נוסדו עוד ישיבות בערים אחרות, כגון בעיר מְחוֹזָא שעל נהר חדקל, ובמָתָא־מְחַסְיָא הסמוכה לסורא.

גדולי האמוראים

שמותיהם של מאות תלמידי הכמים נזכרים בתלמוד בבלי מבני הדורות שהיו אחרי רב ושמואל. כאשר תזכה ללמוד תלמוד הרבה תכיר מקצת מן הדעות המובאות בשם החכמים האלה, את פלוגתותיהם בעניני הלכה, אמ־רות החכמה שלהם בעניני אמונה ומוסר וכיוצא בהם. בתלמוד בבלי מסופ־רים גם פרטים רבים מתולדות האמוראים ודברי אגדה שנאמרו עליהם.

המפורסמים ביותר בין אמוראי בבל הם רב יהודה בר יחזקאל, הוא תלמידם המובהק של רב ושמואל ומיסד הישיבה בפומבדיתא, רב נחמן שהיה התנו של ראש הגולה ודיין מפורסם, שהשליט את משפטי התורה ביד חזקה, אַבַּיֵי וְרָבָא בני הדור הרביעי של האמוראים, שהיו חברים נאמ־נים זה לזה מילדותם ונשאו ונתנו בדברי הלכה בחריפות יתרה, ולבסוף רָבִינָא ורב אַשִׁי שאספו את כל דברי האמוראים וקבעו אותם על הסדר בתלמוד בבלי.

משלח־ידם של תלמידי חכמים

אף על פי שלמוד תורה היה משאת נפשם של תלמידי חכמים, לא חדלו מלעסוק בישובו של עולם. אלה עסקו במסחר ואלה בעבודת האדמה או

שאר מלאכות ואומניות. יחידים היו אמנם שמרוב תשוקתם ללמוד תורה לא עזבו את בית רבם כל ימות השנה. לצרכיהם של אלו נוסדה הקופה של הישיבה אשר עשירי המדינה נדבו לטובתה. בין מנהיגי הישיבות עצמם היו בעלי נכסים, כגון רב ורב אשי, והם פרנסו משלהם את הנצרכים בין תלמידיהם.

גם תלמידי חכמים שלא נטלו משל הצבור נהנו מזכויות מיוחדות. הם היו פטורים ממסים שהצבור היהודי היה צריך לשלם למלך. זכות קדימה נתנה לסוחר תלמיד חכם, למכור ראשונה את סחורתו בשוק ורק אחרי שאזלה סחורתו, הורשו המוכרים האחרים לפתוח במכירת סחורותיהם. בדרך זו השתכר התלמיד חכם בקלות די צרכיו ונתפנה מהר ללמודו.

חדשי הכלה קל היה לתלמידי חכמים שבבבל לאחד את למוד התורה עם חיי עבודה כי מראש נתיחדו חדשים אחדים ללמודים והחדשים האחרים לעבודה. את הדרשות החשובות ביותר השמיע הרב רק בשני חדשים בשנה, הם חודש אדר וחודש אלול. מראש נקבע באיזו מסכת ידרוש הרב בפגישה הקרובה, התלמידים למדו בביתם אותה המסכת וכך הוקל להם להבין את דברי רבם באותו ענין. החדשים אדר ואלול נקראו "חדשי־כַלָּה" על שם שהכל באו לשמוע את דרשת הרב. צפיפות גדולה היתה במקום הישיבה בימי הכלה, אך התלמידים סבלו באורך רוח את סבלות האספה, כי בלמוד תורה חשקה נפשם מאד.

השפעת תלמידי חכמים ככל אשר נתרבו תלמידי חכמים בבבל כן הושפע גם העם כולו לטובה. בשבוע אחד של חדשי הכלה נפתחו פתחי בית המדרש לכל העם ואז נדרשו דרשות בלשון פשוטה המובנת לכל. גם במשך השנה דרשו תלמידי חכמים באזני העם בבתי הכנסיות בדברי אגדה המתקבלים על הלב. אך לא רק בדבריהם השפיעו תלמידי החכמים אלא גם במעשיהם. על תלמידי חכמים הוטלה החובה להיות למופת לאחרים. במקומות רבים אנו מוצאים, כי תלמידי חכמים ותרו על שלהם, כדי שלא יֵרָאו בהולים על ממונם. גם במצוות שבין אדם למקום החמירו תלמידי חכמים על עצמם והראו, כי חביבות המצוות עליהם מאד. על גדולי האמוראים מסופר, כי הם בעצמם הכינו את צרכי השבת, זה היה רגיל למלוח את הדג לסעודת שבת וזה היה חותך את הסלק, אחרים פצלו עצים לצרכי הבשול לכבוד שבת.

חזוק הקשר בין בבל ובין ארץ ישראל בהשפעת תלמידי החכמים נתחזק בימיהם הקשר בין בבל ובין ארץ־ישראל. יוצאי ארץ ישראל רבים הגיעו בדורות אלה לבבל. מפיהם שמעו בני בבל על הצרות שמצאו את אחיהם מידי משעבדיהם הרומיים ומידי צורריהם הנוצרים. עם כל זאת נמצאו כל ימי האמוראים תלמידי חכמים שעזבו את בבל והלכו ללמוד תורה מפי גדולי החכמים בארץ ישראל. כי נוח היה להם להתענות בעניה של הארץ מלשבת בשלותה של בבל. רבים

שלא זכו לעלות לארץ בחייהם צוו את בניהם שיעלו את עצמותיהם לארץ ישראל. כי „אמן האמינו בני בבל, כי אין מנוחת עולמים ליהודי אלא בארץ ישראל.

„רבנן נחותאי" נוסעים מסוג מיוחד עברו בימים ההם בין שתי הארצות, שנקראו באר־מית „רַבָּנָן נְחוּתָאֵי" זאת אומרת רבותינו היורדים. אלה היו תלמידי חכמים שעלו וירדו במיוחד בין בבל לארץ ישראל, כדי לאסוף את חדושי ההלכה של ארץ אחת ולמסרם לחכמי הארץ האחרת. על ידי פעולת „רבותינו היורדים" התמזגה תורתם של בני בבל עם תורתה של ארץ ישראל. מאמ־ריהם של רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש ותלמידיהם נמסרו בסורא ובפומ־בדיתא, ופלוגתותיהם של רב ושמואל ותלמידיהם נודעו בבתי המדרש בטבריה. כל מאמר שנמסר מפי רבותיהם הגדולים היה יקר בעיני החכמים המאוחרים וגדולה היתה שאיפתם שלא יעדר מתורתם של הראשונים דבר וחצי דבר.

סדור התלמוד גדולי החכמים בבבל ראו, כי גם אסוף כל מאמרי הקדמונים לא יועיל אם לא יצליחו לקבוע להם סדר, כדי שיקל ללומדים, לזכור אותם. כי עצום היה המשא־ומתן של ההלכה שנצטבר במשך הדורות. לכן החלו כבר אביי ורבא בדור הרביעי של האמוראים לערוך את דברי הראשונים וכעבור שני דורות המשיכו רב אשי וחבריו את המלאכה. הם קבעו את מקומה של כל הלכה לפי סדר המשניות. פלוגתות ובאורים שבאו להסביר את דברי המשנה נקבעו סמוך לאותה המשנה. מאמרים שאינם קשורים ישר עם משנה מן המשניות הוכנסו למקום המתאים להם לפי ענינם. לדוגמא: מאמרים המדברים בענין חג הפסח הוכנסו ברובם למסכת פסחים, הלכות העוסקות בדיני ממונות נערכו באחת המסכתות של סדר נזיקין.

מסדרי הש"ס ראש המסדרים של התלמוד הבבלי היה רב אשי. הוא היה ראש ישיבה בסורא והוא החזיר לעיר זו את הדרה אשר היה לה בימי רב. אמרו עליו על רב אשי, כי מימי רבי יהודה הנשיא עד ימיו לא היתה תורה וגדולה במקום אחד. כי גם עשיר גדול היה רב אשי וביתו היה פתוח לרוחה לתלמידי חכמים עניים. בחדשי הכלה נהרו התלמידים לבית מדרשו של רב אשי. אתם עבר רב אשי על מסכת חדשה בכל כלה. עד סוף ימיו הספיק לעבור על כל המסכתות פעמים. הוא גם הוסיף על המקובל בידו, קושיות רבות הקשה ותרוצים רבים תרץ. מקץ ימיו של רב אשי נגמרה מלאכת הסדור והוא ידע, כי זכות גדולה נתגלגלה על ידו, להיות תורתם של כל גדולי האמוראים סדורה וערוכה על ידו.

באותם הדורות שנערך התלמוד הבבלי נקבצו גם דברי ההלכה בארץ ישראל וקובץ זה הוא התלמוד הירושלמי. אולם הצרות שעברו על יהודי ארץ ישראל גרמו לכך שלא הספיקה השעה לחכמיהם לערוך את הירושלמי

כראוי, לקבוע סדר למאמרים ולדייק בלשונם. על כן קשה למודו של הירושלמי יותר מלמודו של הבבלי.

סדור המדרשים

יחד עם סדור ההלכה בשני התלמודים נערכו דברי אגדה המסורים מפי התנאים והאמוראים. דברי אגדה מרובים הוכנסו לשני התלמודים משולבים במשא ומתן של ההלכה. אך גם חבורים מיוחדים נתחברו שלא כללו אלא דברי אגדה, אלו הם מדרשי־האגדה. האוסף המפורסם ביותר נקרא "מִדְרָשׁ רַבָּא" המכיל את דבריהם של בעלי האגדה על פסוקי התורה, פרשה אחרי פרשה.

המדרשים האלה נערכו בארץ ישראל, שמות המסדרים נשכחו במשך הזמן, אך מפעלם עומד לעד. כי המדרשים הם מקור לא אכזב להבנת דברי התורה כאשר הורו אותנו רבותינו חכמי המשנה ובעלי התלמוד. מן המדרשים וכמו כן מן התלמודים אנו לומדים גם פרטים רבים מתולדות עמנו ורבים מן הדברים המסופרים בספר זה לקחים מדברי התלמוד והמדרשים.

חתימת התלמוד

רב אשי נפטר בשנת 427 אחה"ס. עוד דור אחד של תלמידי חכמים עסק בסדור התלמוד. בשנת 499 מת תלמידו המובהק של רבי אשי הוא רבינא. שנה זו נחשבת כשנת סיום התלמוד. חכמי הדורות הבאים לא הוסיפו עליו אלא פסקות מעטות והחכמים אלה אינם נקראים עוד אמוראים אלא סבוֹרָאִים, כי הם לא באו להורות ולחדש בתלמוד אלא להסביר את הכתוב. מימי האמוראים האחרונים והלאה הועלו כל דברי התורה שבבעל פה על הכתב ומכאן ולהבא נפוצו העתקות מרובות של המשנה והתלמוד ולאט לאט הגיעו לכל ארצות הגולה האחרות.

צרות ומהומות

כתיבת התורה שבעל פה היתה דבר בעתו. כי אף המצוינים שבין התלמידים התקשו מכבר לזכור את כל דברי התלמוד בעל פה. ומימי רב אשי והלאה נתמעטו תלמידי החכמים וגם הלבבות נתמעטו להבין ולהשכיל בדברי תורה. כי בדור האחרון של האמוראים וכל ימי הסבוראים הגיעו צרות רבות על יהודי בבל. הקנאים של הדת הפרסית, חזרה וגברה ידם במדינה ובהשפעתם גזרו מלכי פרס גזרות קשות על היהודים. גם מהומות פרצו במדינה, מקצת התושבים נלחמו במקצתם. מסופר על בנו של ראש הגולה היהודי מַר זוּטְרָא, כי היה אף הוא ראש המתקוממים למלך ולמשך זמן הצליח להקים שלטון יהודי באחד המחוזות בבבל. לבסוף נתפס מר זוטרא והוצא להורג.

בטול הממלכה הפרסית

אין פלא שהיהדות הבבלית נדלדלה בדורות אלה. היא לא חזרה לגדולתה אלא אחרי בטול הממלכה הפרסית מן העולם. דבר זה קרה רק בשנת 638, בשהגדודים הערביים פרצו לתוך ארצות אסיה הקדמית והקימו שם את הממלכה הערבית. מאז התלה תקופה חדשה גם בחיי היהודים בבבל, היא

תקופת הגאונים. קודם שנספר על תקופה זו עלינו להכיר את התמורות שחלו בעולם הלא־יהודי כל אותן השנים, שעליהן ספרנו עד עתה בספר זה.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) שים לב, כי אמוראי ארץ ישראל נקראים בתואר "רבי" פלוני ואמוראי בבל "רב" פלוני. רשום לך על פי זה שמות של אמוראים משתי הארצות ששמותיהם זכורים לך מלמוד התלמוד או מקריאה בספר האגדה.

(2) חכמינו אמרו: "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ". כיצד קימו חכמי בבל את המשפט הזה בנפשם?

(3) עיין בספר האגדה (כרך א', ספר שני סעיף תרפ"ג וכרך ג', ספר ראשון סעיף ר"ד, עמוד רמ"ג) וספר את הדוגמאות המובאות שם, כיצד החמירו האמוראים על עצמם ועל תלמידיהם.

(4) עיין בספר האגדה (כרך ב', ספר ראשון סעיף ל"ה־ל"ח עמוד מ"ז). תן דוגמאות לחיבת ארץ ישראל של האמוראים.

(5) בתלמוד בבלי אנו מוצאים את דבריהם של חכמי ארץ ישראל ובתלמוד ירושלמי אנו מוצאים מאמרים מאמוראי בבל. כיצד הגיעו דברי חכמי בבל לארץ ישראל ולהפך?

פרק י״א: הקיסרות הרומית בגדולתה

ימי הקיסרות הרומית וגבולותיה

האמוראים שחתמו את התלמוד הבבלי והירושלמי חיו בשנים האחרונות של קיום הקיסרות הרומית. תזכור, כי הקיסרות הרומית נוסדה על ידי אַוגוסטוס, שהיה בן זמנו של הורדוס. בימיו של הורדוס חיו בארץ ישראל הלל ושמאי, הם התנאים הראשונים. מאז עברו כחמש מאות שנה, אלו שנות התנאים והאמוראים בישראל. כל הימים האלה המשיכה גם הקיסרות הרו־מית להתקים. והלק גדול של עמנו היו תושבי הקיסרות, כי לא רק ארץ ישראל היתה שיכת לקיסרות, כי אם כל ארצות הים התיכון: מצרים, אפרי־קה הצפונית, ספרד וצרפת של היום, סוריה, אסיה הקטנה, יון וכל ארצות הבַּלְקָן ועמק הדַנוּבָּה. ראיתו כבר, כי עוד יוליוס קיסר עבר בשעתו את תעלת לָמַנְש, המפרידה בין צרפת לאנגליה. בימי הקיסרות נספחה גם ברי־טניה לשלטון הקיסרים ורק סקוטלנד ההררית והאי אירלנד נשארו מחוץ לגבול הקיסרות.

שכני הקיסרות הרומים

הרומיים השבו את כל העמים שחיו מחוץ לגבולות ארצם לבַּרְבָּרִים כלומר לפראים מחוסרי תרבות. ואמנם רוב השכנים של הרומיים לא היו אלא שבטים נודדים. רק ארץ בבל בימי הפַּרְתִים והפרסים היתה יוצאת מן הכלל. שם נתקימו, כפי שראינו, סדרי חיים מתוקנים, האדמה נעבדה כתקונה וחלק מן התושבים ישב בערים גדולות ובבנינים בנויים לתפארת. העמים האחרים ששכנו על גבול הקיסרות הרומית היו שבטים שהתפרנסו בעקר מן הציד והשוד ולא ישבו ישיבת קבע במקום אחד. שבטים אלו התפרצו לפעמים לגבולות הארץ המיושבת ואחד התפקידים העקריים של הקיסרים הרומיים היה לשמור על גבולות ארצם מפני השבטים הפראים.

לגיונות שלמים הופקדו על הגבול והם גרו שם במחנות צבא קבועים. במקום שקשה היה להגן על הגבולות נבנתה חומת מגן עם מגדלי צופים לפנים מן החומה. בחומה כזו היה צורך ביחוד על גבולות הקיסרות בגרמניה בין הרינוס ובין הדנובה. במקום זה לא היה מעצור טבעי לשבטים הגרמנים שמנע אותם מלהתפרץ לגבולות המדינה הרומית והשבטים הגרמנים היו — מלבד הפרתים והפרסים במזרח — האויב הקשה ביותר שהקיסרות היתה צריכה לעמוד בפניו.

השלטון בפנים הקיסרות

תזכור, כי הקיסרות הרומית נוסדה אחרי מלחמות אזרחים קשות, שהת־נהלו בין יריבים שונים בתוך המדינה במשך מאה השנים האחרונות של הרפובליקה — מימי האחים טִיבֶּרְיוּס גְרַקְכוּס וקַיוּס גְרַקְכוּס עד המלחמה

בין אוֹקטַוְינוּס ואַנטוֹניוס. כאשר ראו בני דורו של אוגוסטוס, הוא אוקטוי־נוס, המנצח במלחמה האחרונה, כי הקיסר עתיד להביא שלום למדינה מבפ־נים ומבחוץ, קבלו על עצמם את שלטון הקיסר בחפץ לב.

הקיסרים הראשונים חסו אמנם על כבוד המשפחות הגדולות ברומי, שמהן יצאו בימי הרפובליקה חברי הסֶנט השליטים במדינה. הסנט לא בו־טל, הבריו הוסיפו להתאסף ברומי מתוך טכסים חגיגיים. והקיסר עצמו לא נקרא אלא ראשון לסֶנטורים. אולם לאמתו של דבר התרכז השלטון בידי הקיסר, כי הסנט לא יכול לחוק חוקים בלי הסכמת הקיסר. וכל תפקידו לא היה אלא מתן עצות בדבר החוקים שהקיסר הציע אותם על דעת עצמו. הצבא אשר שמר על שלום המדינה היה נתון לפקודו של הקיסר לבדו וגם רוב הפקידים השולטים במושבות נתמנו על ידו. רק מושבות מעטות נשארו בהנהלת הסנט.

איטליה והמושבות הקיסרים הראשונים כבדו את גדולי העיר רומי ושמו את ילידי איטליה מעל לתושבי שאר הארצות שנכללו עתה במדינה הרומית. אולם ברבות הימים הלך ונטשטש ההבדל בין תושבי איטליה ליתר הארצות. הצבא של הקיסרים לא גויס עוד מילידי איטליה בלבד, כי אם שרתו בו בני כל האר־צות, מבריטניה עד מצרים ומספרד עד סוריה. תושבי הערים מחוץ לאי־טליה שאפו לקבל זכויות שוות עם בני הערים האיטלקיות. הקיסרים היו רשאים לתת זכות אזרח לכל מי שרצו. כך נתרבו התושבים בכל הארצות שהיה להם התואר אזרח רומי, אף על פי שלא נולדו באיטליה ואף לא גרו בה מעולם. ולא עוד אלא היו גם קיסרים שמוצאם היה מחוץ לאיטליה. הקיסר טְרַיָנוּס היה יליד ספרד והוא לא עלה לגדולה אלא בשל הצטינותו בשרות הצבא.

בני הערים מחוץ לאיטליה לא ראו עוד את עצמם משועבדים לעם אחר. הם נהלו את עניניהם הפנימיים על דעת עצמם, הם בחרו בראש העיר ובפ־קידים אחרים כדרך שנהגו בערים היוניות בימי היורשים של אלכסנדר הגדול. עשירי העיר נדבו מהונם להקמת בנינים צבוריים כגון מקדשים, תיאטראות ומרחצאות. פקידי הקיסר לא היו רשאים להתערב בעניני הע־רים. כל תפקידם לא היה אלא לגבות את המסים שהיו מגיעים לקיסר לפי החוק.

הקשר בין חלקי הקיסרות אף על פי שהשתרעה המדינה הרומית על פני שטחים עצומים לא היה קשה להגיע מקצה אחד של המדינה לקצה השני. כי דרכים מצוינות חברו את כל חלקי הקיסרות ופקידי הקיסר וחייליו דאגו לבטחון הדרכים. הארצות השונות החליפו את תוצרותיהן. אזרחים רבים לא עסקו אלא בהעברת הסחורות מארץ לארץ. אלה היו הסוחרים, שרבים מהם עשו הון רב ועלו לגדולה בשל עשרם הגדול.


גבולות הקיסרות הרומית
בימי גדולתה
גבולות הקיסרות בימי טריאנוס
הקיסרות בזמן מותו של אבגוסטוס
כיבושים מאוחרים יותר
(ארמניה וארם-נהרים נעזבו לאחר מותו של טריאנוס)
קל"מ
0 160 320 480 640 800
ספרד
גליה
ליודן
דקיה
הים השחור
הים הכספי
אסיה
קטנה
ארמניה
ארם-נהרים
סוריה
מצרים
ים סוף
מפרץ
פרס
ערב
אלכסנדריה
ביזנטיה
מבריטניה
קרתגו
(קרת חדשות)
סירקוזי
הים
דנובה

דרך התחבורה החשובה ביותר שמש הים התיכון. אניות עברו מנמל לנמל ללא פחד מפני שודדי הים. כי כל חופי הים התיכון היו נתונים לשל־טון הקיסר הרומי. הגביות היו אניות מפרשים ומשוטים והן נסעו במהירות. הנסיעה מקיסריה לרומי לא ארכה למעלה משבועים.

מטרות הנוסעים משהוטב בטחון הדרכים והנסיעה נעשתה נוחה ומהירה, רבו הנוסעים לא רק לשם מסחר ועסקים, כי אם גם לשם תענוג, לסיור ולתיור. משכילי רומי שאפו לראות את חלקי הקיסרות המפורסמים. הם בקרו באתונה לראות שם את הבנינים שנותרו מימי גדולתה של יון. גם מצרים משכה אליה תירים רבים, כי עוד היתה אלכסנדריה עומדת על תלה וגם הפיר־מידות שהיו קימות עוד מימי מלכי מצרים הקדמונים משכו את לבבות בני אדם לא פחות מאשר בימינו.

רומי עיר הבירה כשם שאנשי רומי שאפו לראות את ערי המדינות, כן השתוקקו תושבי המדינות לראות את רומי רבתי, כי גדולה היתה העיר מכל הערים. הקיס־רים הראשונים פארו את העיר בבנינים נהדרים. הם חקו את הערים היו־ניות וביחוד את אלכסנדריה. אף הם העבירו פסלים רבים מערי המדינה לרומי ופארו בהם את בניניהם. כבר אוגוסטוס השתבח, כי מצא את רומי בנויה לבנים והוא הפך אותה לעיר של שיש. הקיסרים שבאו אחריו הוסיפו על מעשיו. אספסינוס צוה לבנות אמפיתיאטרון ענקי, שהחזיק חמשה וארבעים אלף איש. בנו טיטוס חנך את הבנין בחגיגות מפוארות, שנמשכו מאה יום ודם אדם נשפך לרוב בהאבקות הלודרים עם חיות רעות.

השכלה ושירה המבקר שבא לרומי רצה לראות שם לא רק את הבנינים המפורסמים אלא גם אנשים ידועי שם, כי בעיר הבירה התגוררו רוב המשוררים והפי־לוסופים שקמו לרומי בימי הקיסרים הראשונים. גם בשירה ובפילוסופיה היו הרומיים תלמידי היונים. רוב המשכילים היטיבו לדבר וקרוא גם בשפה היונית, אך גם בלטינית נכתבו שירים נהדרים וגם ספרים פילוסופיים חשובים. המשוררים הרומיים המפורסמים ביותר הם הורטיוס וורגיליוס, שהיו שניהם בימי אוגוסטוס קיסר. בין הפילוסופים נודע סנקה, הוא היה מחנכו של נרון קיסר אשר בשגעונו הכריח את רבו לאבד את עצמו לדעת.

אולם אף על פי שרבו המשכילים ברומי שעסקו בפילוסופיה והתענגו על דברי אמנות, לא הגיעו הרומיים בדברים אלו לגדולתם של היונים. רבים מבני הנעורים ברומי נסעו איפוא לאתונה ללמוד שם את השירה והפילוסופיה היונית מפי מורים יוניים ובלשון היונית העתיקה.

שאלות לחזרה ולעיון

(1) עיין במפה של הקיסרות הרומית וקבע את גבולותיה וציין את שמות הארצות בימינו, שגבולות הקיסרות עוברים בהן.

(2) שני עמים גדולים נשארו מחוץ לשטח כבושיהם של הרומיים: הפר־תים והגרמנים. האם אתה זוכר מלחמות שהתנהלו עם העמים האלה עוד בימי הרפובליקה?

(3) על שום מה נקראים הקיסרים הראשונים בשם "ראשון לסנטורים"?

(4) ראינו למעלה, כי רבים מחכמינו היו רגילים לנסוע לרומי לרגל עניני הצבור. באיזו דרך יכלו לנסוע ובמשך כמה זמן?

(5) מי היה נקרא "אזרח רומי" בימי הרפובליקה ולמי נתן השם הזה בימי הקיסרות?

פרק י"ב: התמורות הדתיות בקיסרות הרומית

דעת חכמי ישראל על רומי

ראינו כבר בפרקים הקודמים, כי בין המבקרים ברומי היו לפעמים גם חכמים יהודיים מארץ־ישראל. גם חכמינו אלה התפעלו מיפי העיר וגדולתה. הם גם באו במגע עם משכילים רבים מבין בני רומי והכירו את חכמתם. אך בכל זאת לא נמצאו הרומיים זכאים בעיניהם. כבר ראינו למעלה (פרק ה'), כיצד דן אותם רבי שמעון בר יוחאי לחובה. פעם אחת הזדמן רבי יהושע בן לוי, הוא תלמידו של רבי יוחנן, לרומי. רבי יהושע בן לוי ראה לתמהונו, כי משרתי הקיסר מכסים את פסלי השיש בשטיחים יקרים, כדי שלא יזיקו להם החום והקור, ואילו בני אדם שהם בשר ודם, התגוללו ברחובות העיר ולא התכסו אלא במחצלות של קנים.

סימני ירידה

מי שהעמיק לראות בחיי הרומיים בימי הקיסרות, גלה, כי מתחת למסוה של גדולה ותפארת נראים סימנים של שחיתות ורפיון רוח. מעושר המדינה לא נהנו אלא מעטים. המון העם ברומי היה עדין רגיל לקבל את לחמו מידי הקיסרים, וגם לשעשועים גסים בקרקסאות ובאמפיתיאטראות דאגו גדולי המדינה. המון העם לא חי לא חיי עבודה ולא חיי רוח, כי אם חיי בטלה.

ורע היה המצב גם במדינות הקיסרות. המון אנשים הולכי בטל היו מצויים גם בכרכים הגדולים של המדינות. ועובדי האדמה שברחבי הקיסרות לא היו אכרים הפשיים העובדים את אדמתם ונהנים מיגיע כפם. הם היו עבדים או אריסים משועבדים שבעל האחוזה מצץ את דמם. האריס נתן את מרבית תבואתו לבעל השדה והוא עצמו נמק בעוני. ברוב המקומות גם נצמד האכר לאדמתו, כי נאסר עליו להעתיק את מושבו ממקום למקום ואם בעל האחוזה מכר את אדמתו, נמכרו האכרים יחד עם האדמה, כאילו היו מכשירי עבודה הקשורים לקרקע.

המבקשים ספוק לגוף ולנפש

אולם גם עשירי רומי לא תמיד מצאו ספוק בעשרם. הם יכלו להתענג בחיי מותרות, להתלבש בבגדים יקרים ולהרבות במאכל ובמשתה. מיטב תנובות השדה של ארצות הים התיכון הובא לרומי. מארצות המזרח, מהודו ומסין, באו אבנים טובות ומרגליות. עורכי הסעודות התחרו זה עם זה בהעלותם על השולחן מעדנים יקרים והאורחים השתדלו להצטין ביפי תלבשתם וברבוי תכשיטיהם.

אולם היו רבים שנפשם קצה בחיי המותרות והם בקשו למצוא הנאה הנותנת ספוק לא רק לגוף אלא גם לנפש. השירה והפילוסופיה היתה נחלת

יחידים. רוב המבקשים מרגוע לנפשם פנו לאחת הדתות שהיו רווחות במדינות הקיסרות.

הדת הרומית הקדומה הוסיפה למראית עין להיות הדת השלטת במדינה. אולם המאמינים התאכזבו מן הדת הרשמית מכבר. הם הוסיפו לתת כבוד לאלים ואף הקריבו להם קרבנות, כי כך דרש חוק המדינה. כבר ראינו, כי גם הקיסרים דרשו לעצמם כבוד אלים; פסליהם התנוססו במקדשים וגם לשמם הקריבו קרבנות כחוק. האכזבה מדת הרומית

אולם נחומים לא מצאו המאמינים בפולחן הדת הרשמית. כהני הדת הגידו עתידות על פי סימנים שמצאו בקרבי הקרבנות, אך הם לא הדריכו את העם ולא הורו להם את הדרך אשר ילכו בה בחיי חלדם. גם לא אמרו הכהנים דבר, מה יעשה לנפש האדם במות הגוף.

המאוכזבים מדת הרומית פנו לדתות אחרות, שמהן קוו למצוא נחומים לנפשם. מאז כבשו הרומיים את ארצות המזרח, עברו רבים ממאמיני הדתות העתיקות במצרים, בסוריה ובאסיה הקטנה לרומי. בני הדתות האלה חשבו שהם יודעים את סוד החיים והמות. הם הנהיגו גם ברומי את פולחנם, שהיה מלא התרגשות ומסתורין. מי שנתקבל לבין המאמינים השתתף במחזות שנערכו בשעת הפולחן. במחזות אלה הראו את מעשי האלים, חייהם, מיתתם ותחיתם, כי לפי המיתוס (אגדת אלים) של הדתות האלה נולדים האלים ומתים וחוזרים וקמים לתחיה. המשתתפים בפולחן האמינו, כי אף הם מתאחדים עם האלים בחייהם או במותם ולא תהיה נפשם לכליה במות הגוף. דתות המזרח

הקיסרים התנגדו מתחילה לפולחנים הזרים, אך במשך הזמן הפכו אף הם למוקירי הדתות השונות. אֲדרִיָנוּס קיסר היתה לו גנה נהדרת שהיתה מוקדשת לאִיסִיס ואוֹסִירִיס, הם שני אלים מצריים, ופסיליהם קשטו את שדרות הגנה. כל העיר רומי נתמלאה לאט לאט מקדשים לאלילי המזרח.

שעת כושר נתנה לרומיים להכיר גם את הדת היהודית, כי מאז נכללה ארץ ישראל בממלכה הרומית הגיעו יהודים רבים לרומי ויש שישבו בה ישיבת קבע. משנחרב בית המקדש, נתרבה מספרם ולאחר זמן קצר כבר היו עדות קטנות או גדולות בכל ערי הקיסרות. היהדות ברומי

הרומיים תמהו על מנהגי אבותינו היהודיים ועל אמונתם. הם לא הבינו על שום מה לא יעבדו היהודים לאלוהים אחרים כאשר יעשו כל עמי הקיסרות האחרים. גם מנהגי היהודים היו זרים בעיניהם. מעולם לא ראו הם בני אדם שיום שלם בכל שבוע ישבתו ממלאכתם.

עם כל זאת היו שהתקרבו ליהודים והשתדלו להבין את תורתם. לאלה נגלה עולם חדש, שלקח את לבם בטהרו ובפשטותו. הם ראו כי היהדות מתעבת עבודת עץ ואבן. הם גם ראו, כי דרך החיים של היהודי סלולה היא בעולם, כי תורתו מלמדתו, איך לנהוג בין אדם לחברו ואיך לעבוד את קוני

בכל הליכותיו. חכמי היהודים לא הרבו לתאר את אשר יקרה לאדם אחר מותו אך הביעו את בטחונם, כי מי שעושה את הישר והטוב בעולם הזה, חלק צפון לו בחיי העולם הבא.

המתגיירים ברומי

משהכירו הרומיים את היהדות מקרוב היו ביניהם שבקשו בכל נפשם להספח לעדת היהודים. גרים רבים נתגירו ברומי באותן התקופות, ביניהם גם מנכבדי עיר הבירה, בני משפחות של סֶנטורים וגם בני משפחת הקי־סרים. אחד המתגירים, הוא עֲקִילָס הגר, גם עלה לארץ ישראל והיה שם לתלמידם של גדולי התנאים. עקילס נגש לתרגם את התנ"ך מחדש ליונית ובתלמוד הירושלמי מסופר, כי רבי יהושע ורבי אליעזר שבחו אותו על כך.

השלטונות לא ראו בעין יפה את התגירות הגרים. בקושי התירו ליהודים להוציא עצמם מן הכלל ולא להקריב קרבנות לאלי רומי כחובת כל אזרח במדינה. מי שלא נולד כיהודי לא רצו להרשות לו לפטור עצמו מחובת האזרח על ידי התגירות. לכן יצאו מזמן לזמן פקודות האוסרות לאיש רומי למול את בשר ערלתו. אך גם אסורי־השלטונות לא יכלו למנוע את המת־יהדים, שהכירו ביהדות את דת האמת ונמשכו אליה בכל לבם. גרי צדק רבים נכנסו לבריתו של אברהם אבינו ואף מסרו את נפשם עליה.

עם כל זאת נשארו הגרים מעוט קטן בהמון הרומי העצום. רוב העם לא יכול לקבל את היהדות. הם ראו, כי רבות המצוות אשר על היהודי לקימן, הוא נדרש לכבוש את יצרו, למעט את הנאתו ולקדש את חייו לעבודת הבורא. גם ראו הרומיים שמי שנספח לעדת היהודים מקבל על עצמו גם את גורלם, להיות בן לאומה דויה ומדוכאה, שהוגלתה מארצה ומשתוקקת לשוב אליה. רק בעלי שאר רוח יכלו להתגבר על כל המעצורים, שעמדו בדרכו של המתגיר. לאלה הבטיחו חכמי ישראל, כי כאשר יענו בגלות עם אחיהם היהודים, כן יזכו לראות בטובות היעודות לאומה הישראלית באח־רית הימים.

התפשטות הנצרות

היהדות לא יכלה להפך לדת ההמונים ברומי. אך ניצוצות מעקרי האמונה של היהדות נקלטו ללבבות ההמון על ידי הנצרות. כי הנצרות היא שנצחה סוף סוף במאבק הדתות במדינה הרומית.

עלינו לזכור, כי ישו הנוצרי חי כארבעים שנה לפני חרבן הבית בארץ ישראל, זאת אומרת בתחילת ימי הקיסרות. בשנים הראשונות אחרי מותו לא נפוצה האמונה בישו אלא בארץ ישראל ובארצות השכנות. תלמידיו הראשונים ראו את עצמם כיהודים ורק טענו, כי ישו היה הגואל ועל היהודים להאמין בו וללכת בדרכיו. אולם כעבור שנים מספר נצטרף לנוצרים איש אחד מזרע היהודים ושמו שאול, יליד העיר טַרסוס באסיה הקטנה. שאול הפך את שמו לפאולוס ועשה עצמו שליח להפצת האמונה בישו הנוצרי. הוא עבר בערי אסיה הקטנה ובערי יון ועד רומי הגיע. בכל מקום

הטיף לאמונתו, כי ישו אלוהים היה והוא התגלה בצורת אדם ומת מות ענויים, לכפר על עוונות בני אדם. מי שמאמין בישו מובטח לו שהוא בן עולם הבא, בין יהודי בין אינו יהודי, בין מקים את מצוות התורה המעשיות בין אם אינו מקימן. כי משנתגלה הגואל ליהודים אין עוד צורך במצוות והאמונה לבדה היא המזכה את האדם לחיי העולם הבא.

הנצרות ברומי

בכל מקום שפאולוס הגיע לשם השאיר אחריו עדה של נוצרים שחבריה השתדלו להפיץ את אמונתם בקרב בני העיר האחרים. בני העדות היהו־דיות לא שעו לדברי הנוצרים. הם ראו שגם הנוצרים מתעבים אמנם את עבודת האלילים כמותם, אך אף הם עושים בן אדם ילוד אשה לאלוהים. גם עקרו הנוצרים את תורת ישראל מן השורש, כי לא שמרו עוד את מצוותיה, אף לא מלו את בשר ערלתם כאשר עשו הנוצרים הראשונים בשעתם.

לעומת זאת נתקבלה אמונתם של הנוצרים על דעת עובדי אלילים רבים, כי מפי הנוצרים שמעו, מה שלבם נבא מכבר, כי אין חפץ בפולחן האלים. בשורה גדולה נתבשרו עובדי האלילים והד קולם של נביאי ישראל הגדולים נשמע באזניהם. הם שמעו כי אל אחד בראנו ואב אחד לכולנו וכל באי עולם אחים הם ואין הבדל בין קטן לגדול ובין עשיר לעני, כי הכל שוים הם לפני המקום ובלבד שיאחדו את לבם באמונה באביהם שבשמים.

אין פלא כי העניים והמדוכאים היו הראשונים שנצטרפו לעדת הנוצרים. וברבות הימים נספחו עליהם גם נכבדים ועשירים, כי באמונה הנוצרית מצאו את אשר בקשה נפשם: בטול עבודת האלילים והבטחה לחיי עולם הבא.

רדיפת הנוצרים

השלטונות הרומיים לא ראו בעין יפה את התפשטות הנצרות. הנוצרים סרבו להקריב לפסלי הקיסרים והיו ביניהם שנבאו למפלת הממלכה הרו־מית. ההתנגשות בין הנוצרים ובין השלטונות הרומיים לא אחרה לבוא. הקיסרים פקדו לרדוף את הנוצרים ורבים מהם נהרגו מתוך ענויים קשים. פאולוס עצמו היה בין המומתים בפקודתו של נֶרון, הוא הקיסר הראשון אשר בקש לדכא את הנצרות בכח הזרוע.

אולם מעשי הקיסרים לא הועילו. מספר הנוצרים הלך וגדל על אף הרדיפות. כבר התאחדו הם בעדותיהם בכל רחבי הקיסרות והשפעתם על חיי המדינה הלכה וגדלה. בפרק הבא נראה, כי מאורעות גדולים סיעו בידי הנוצרים במלחמתם וסוף סוף הם היו המנצחים.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) מה בין אכר חפשי לאריס? איפה מצאנו כבר אריסים כעובדי אדמה?

(2) מה מצאו המאמינים ברומי באלילי המזרח בשעה שכבר התאכזבו מאלילי רומי ?

(3) האם נכון לומר, כי פאולוס הוא שנתק את הנצרות מן היהדות ?

(4) מדוע רדפו הקיסרים הראשונים את הנוצרים ?

(5) מדוע היו המתגיירים מעטים ברומי ואילו המתנצרים היו מרובים ?

(6) עיין בספר האגדה (כרך ב׳, ספר ראשון סעיף קל״ז־קל״ח עמוד ל־ ל״א). מי היה עקילס הגר על פי מדרש זה ומה ראה על כך שנתגייר ?

(7) מתי ואיפה תורגם התנ״ך ליונית בפעם הראשונה ?

פרק י״ג: הקיסרות הרומית בירידתה

מאתים שנה שלום ושלוה

אף כי נראו סימני חולשה ולאות בחיי המדינה הרומית עוד בימי הקיסרים הראשונים, לא היה בארץ משבר גלוי בימיהם. במאתים השנים הראשונות לא נלחמו הרומיים מלחמות גדולות כלפי חוץ ואף מרידות ומהומות בפנים לא היו. רק בימי נֶרון היו מוכרחים הרומיים לאסור מלחמה על היהודים ובמות נרון היתה מלחמת אזרחים קצרה בין המתחרים שתבעו לעצמם את כסא השלטון. בדרך כלל עברה החלפת השלטון בשלום. בן ירש את כסא אביו או הקיסר בחר בממלא מקום עוד בחייו ואמץ לו את הנבחר כבן וכך ירש הבן המאומץ את כסא הקיסרות.

גרמנים בצבא הרומי

הצבא הרומי נשמע לקיסרים. עקר תפקידו של הצבא היה לשמור על הגבולות מפני השבטים הפראים. פעמים רבות נהדפו השבטים הגרמניים, ולא עוד אלא רבים מבני השבטים בקשו רשות לעבור לתוך גבולות המדינה בשלום ולהתישב בה. גרמנים רבים נתקבלו לתוך הצבא הרומי ואף עלו לדרגת קצינים גבהים. ראשי הצבא קבלו ברצון את הגרמנים, כי רק בקושי מצאו בפנים הארץ מתנדבים לשרות הצבא. בני איטליה תש כחם מלסבול את חיי החייל במחנות וגם אזרחי הערים מחוץ לאיטליה נמנעו מלהצטרף לצבא; יותר ויותר נתמלאו שורות הצבא גרמנים עד שלבסוף לא נשען שלטון הקיסר אלא על לגיונות שלא מבני עמו.

הלגיונות ממליכים את הקיסרים

משהרגישו הגיסות הפראים שאין כח אחר במדינה מלבדם, החלו להתערב בבחירת השליט העליון במדינה. הם השליטו קיסרים וברצונם העבירו אותם ממשרתם. לעתים פרצו מלחמות בין המתחרים שתבעו את הכסא, כשאחד מהם נשען על גיסות־הדרום והשני על גיסות־הצפון. בין המתחרים היו לפעמים גם בני עמים זרים, וכך נשלחו קיסרים מן המדינות השונות לשלוט ברומי. פעם הגיע אפילו ערבי אחד מעבר הירדן לגדולה זו. הקיסרים האלה לא האריכו ימים על כסאם. כאשר עלו בכח הזרוע, כן הודחו ונפלו בחרב מתנגדיהם. מאה שנה של מהומות עברו על המדינה הרומית ובמשך הזמן הזה מלכו למעלה מתשעים קיסרים.

דיוקלטינוס קובע סדרים

מקץ מאה שנה של מהומות הצליח אחד הקיסרים לחזק את שלטונו ולקבוע סדרים בארץ. האיש הזה היה דִיוֹקְלֶטִינוּס. דיוקלטינוס שלט מ־284 עד 305. אולם שלטונו של דיוקלטינוס היה שונה לגמרי משלטון הקיסרים הראשונים. הקיסר לקח לידו את הנהגת כל המדינה כולה. הסֶנַט בוטל

לגמרי והקיסר לא נטל עצות משום מועצה או חבר־אנשים אחר. כל הכח היה בידו והוא עשה מה שהיה נראה בעיניו. לא נתנה עוד רשות לערי הקיסרות לסדר את עניניהן על דעת עצמן. הכל סודר על פי פקודות הקיסר מלמעלה ופקידי הקיסר הם ששלטו גם בערים. הקיסר היה מעתה זקוק לדמים מרובים לתשלום המשכורת של פקידיו ומכסת המסים הלכה וגדלה. האזרחים ברחו מן הערים להמלט מגובי המסים ונטל התשק והיזמה לעסוק במסחר ובהרושת. לבסוף הוכרחו לקבוע חוקים, כי אסור לו לאדם לשנות את מקצועו וגם הבן חיב להמשיך במשלח־ידו של אביו. כך נטל החופש מאזרחי הערים שבמדינה ואף הם היו משועבדים לקיסר כעובדי האדמה שבכפרים.

הקיסר—אליל וכל הנתינים עבדיו

כל בני המדינה הפכו עתה לעבדים לקיסר, וכל איש נתחיב לעשות את אשר הוטל עליו בשם מושל המדינה. דיוקלטינוס גם נהג כבוד ותפארת בעצמו יותר מכל הקיסרים לפניו. הוא ישב על כסאו בלבוש תפארת ועטרה על ראשו. מי שהתקרב אל הקיסר השתחוה לפניו ארצה. לבסוף נקבע כחוק, כי הקיסר לא אדם הוא, כי אם אל, שכל באי העולם חיבים לעבדו.

שני קיסרים זה בצד זה

דיוקלטינוס חשב, כי בשלטונו הבלתי־מוגבל יוכל הוא לקבוע סדר קבוע במדינה. אולם הוא נוכח מהר לדעת שאין בכחו של אדם אחד לדאוג לצרכי מדינה גדולה כמדינת הקיסרות. לכן החליט למנות קיסר שני, שישתתף אתו בהנהגת המדינה. דיוקלטינוס בחר לו לשבת באסיה הקטנה ולשלוט משם על החלק המזרחי של הקיסרות, ואילו חברו לשלטון ישב במִילָנוֹ בצפון איטליה ועליו הוטל לדאוג לחלק המערבי של המדינה.

חלוקת הקיסרות

דיוקלטינוס לא התכון לחלק את הקיסרות לשתים. הוא חשב ששני הקיסרים יהיו שותפים לשלטון. אולם התוצאה ממעשיו היתה, כי במקום הקיסרות הגדולה שאחדה את כל ארצות התרבות, קמו שתי מדינות נפרדות, רומי המערבית ורומי המזרחית.

חלוקת המדינה התבלטה ביחוד בימי יורשו של דיוקלטינוס, הוא קוֹנְס־טַנְטִינוּס. קונסטנטינוס קבע את מקום מושבו בעיר בִּיזַנְטִיוֹן שעל גדות מיצר הים בּוֹספּוֹרוּס. הוא בנה זאת העיר מחדש ופאר אותה בבנינים נהדרים. קונסטנטינוס ראה אל נכון, כי עיר זו יושבת בפרשת דרכים במעבר מאירופה לאסיה ותוכל לשמש מקום מסחר לארצות רבות. מאז נקרא שם העיר על שם הקיסר קוֹנְסְטַנְטִינוֹפּוֹלִיס, כלומר עירו של קונס־טנטין.

השתלטות הנצרות

בימיו של קונסטנטינוס חל עוד מפנה חשוב בימי הקיסרות. בימיו הפכו הנוצרים מעדת נרדפים לכנסיה בעלת השפעה ותוקף במדינה. דיוקלטינוס חשב עוד כי בכח שלטונו הבלתי־מוגבל יעלה בידו לדכא את הנצרות, אולם קונסטנטינוס הכיר, כי כבר גברה יד הנוצרים במדינה ואין לאל ידו

להרחיקם. בימי דיוקלטינוס וקוסטנטינוס כבר התאחדו העדות הנוצריות לכנסיה. כומר עמד בראשה של כל עדה, וכומר ראשי הנקרא הֶגְמוֹן ישב בערים הגדולות והיה ממונה על הכמרים שבמחוזו.

קונסטנטינוס הסביר פנים לנוצרים ובקש את עזרת הכמרים לחזוק שלטונו. הוא הכריז על הדת הנוצרית, כי שוה היא בזכויותיה עם יתר הדתות ואין להכריח את חברי העדות הנוצריות לעבור על דתם.

האספה בניקיה

קונסטנטינוס אף הושיט יד לנוצרים לחזק את דתם. חלוקי דעות רבים נתעוררו מכבר בין הכמרים הנוצריים. לא היו קבועים לא עקרי אמונתם ולא מנהגיהם הדתיים. לכן נקראה אספה של הכמרים הראשיים בהסות הקיסר כדי להגיע לידי הכרעה בכל השאלות הנוגעות לנצרות. האספה התכנסה בנִיקֵיָה, היא עיר באסיה הקטנה. לא רק כמרים מכל ארצות הקיסרות הגיעו לשם, אלא גם הקיסר עצמו הופיע. וכוחים רבים היו בין ראשי הכנסיה על דבר עקרי אמונתם, ואף קטטות רבות פרצו ביניהם. היו שהאמינו, כי ישו אל הוא ולא בן אדם, אחרים אמרו כי הוא רק דומה לאל ולא אל ממש. לא יכלו להגיע לדעה אחת, ואלו ואלו הכריזו על מתנגדיהם, כי כופרים הם ואין להם חלק בכנסיה הנוצרית.

ההתרחקות מן היהדות

אף על פי שנחלקו הכמרים בינם לבין עצמם, בכל זאת היו מאוחדים בהתנגדותם לדתות האחרות. ביחוד הבליטו את התנגדותם ליהדות. הם ידעו, כי אמונתם נובעת ממקורות יהודיים, אך כאשר ראו, כי אין היהודים מודים באמונתם, השתדלו להרחיק את בני עדתם מחברת היהודים ולהקים מחיצה ביניהם. הם השאירו אמנם את מנהג היהודים לשבות יום אחד בשבוע, אך העבירו את יום המנוחה משבת ליום ראשון. את חג הפסח ואת חג השבועות קבלו, אך שנו לגמרי את מועדם ואת תכנם. לא חגגו עוד הנוצרים את חגיהם יחד עם היהודים, כי אם קבעו לעצמם לוח משלהם.

יולינוס הכופר

מימי קונסטנטינוס והלאה תמכו כל הקיסרים בידי הנוצרים ורק אחד יצא מן הכלל, הוא בן אחיו של קונסטנטינוס ושמו יוּלְיָנוּס (361—363). יולינוס רצה לעקור את הנצרות מן השורש וכבר הוציא פקודות לבטול זכויות הנוצרים. בדתות האחרות תמך יולינוס והוא רצה להחזיר גם ליהדות את מקומה בקיסרות הרומית. פקודה נתנה על ידו, לבנות את בית המקדש בירושלים.

אין אנו יודעים, אם אבותינו האמינו להבטחתו של יולינוס, אם שמחו על הבשורה או חשבו אותה לבשורת שוא. בדברי רבותינו, שחיו בימים ההם, אין שמו של יולינוס נזכר לא לטובה ולא לרעה. בין כך ובין כך, לא נתגשם מתכניותיו של יולינוס מאומה. הוא נהרג במלחמתו עם הפרסים וממשיך לא היה לפעולתו. אחרי מותו חזרו וגברו הנוצרים ובעוד שאנשי הכנסיה נתנו לקונסטנטינוס את התואר "הגדול", קראו ליולינוס בשם גנאי "יולינוס הכופר".

הנצרות – הדת הרשמית

לא עברו ימי דור אחד אחרי מותו של יולינוס והדת הנוצרית נתקבלה כדת הרשמית של הקיסרות הרומית. פולחן האלילים נאסר, מקדשיהם נסגרו או הפכו לבתי תפילה של הנוצרים. לאחר זמן נסגרו גם בתי הספר הגבוהים, ששם למדו את הפילוסופיה היונית. כי אנשי הכנסיה החלו לדרוש לעצמם את הזכות להכריע בעניני אמונות ודעות ולא להרשות לבני אדם לבקש את האמת מתוך עיון ושקול דעת.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) האם זוכר אתה מי יצא כמנצח ממלחמת האזרחים אחרי מות נרון? (עיין ספר ראשון פרק ל"ה).

(2) מדוע נחלקה הקיסרות הרומית לשתים?

(3) מה ראה קונסטנטינוס לשנות את יחסו לנוצרים?

(4) תאר את השלבים השונים במצב הנוצרים בקיסרות הרומית.

(5) תאר לעצמך שאתה חי בימי הקיסר יולינוס בארץ ישראל ושומע על דבר הצהרתו לבנות את בית המקדש. מה הם הספקות וההרהורים העולים על לבך?

שבטים גרמניים בתוך התחום

נוסף על השנויים והתמורות שחלו בחיי הקיסרות מבפנים, התחוללו עליה סופות וסערות מבחוץ והם העבירוה מן העולם. בדורות אלו הצליחו השבטים הגרמניים לפרוץ לתוך גבולות המדינה, הם שוטטו בה לארכה ולרחבה, שדדו את פריה ושרפו אותן ולבסוף הוציאו את השלטון מידי הרומיים והתישבו על אדמת הקיסרות הרומית.

הויסיגותים

הראשון בין שבטי הגרמנים שהתישב בתוך גבולות הקיסרות היו הוִיסִי־גותים (הגותים המערביים). מאות בשנים ישב השבט הזה בארצות הקַרְפַּטִים בין הנהרות דַנוּבָּה ודְנִיֶסְטֶר. ארץ הגותים גבלה עם הקיסרות המזרחית שהשתרעה עד הדנובה. הגותים באו מכבר במגע עם הרומיים גם בימי שלום. הם למדו מקצת דרכי התרבות של הרומיים, החלו להשתמש באלף־בית לכתיבת לשונם הגותית, וכאשר הפכה הקיסרות הרומית האלילית למדינה נוצרית, קבלו אף הגותים את האמונה החדשה. כבר נמצא הגמון אחד שתרגם את ספרי התנ״ך מלטינית לגותית.

הגותים — עם נודד

אף על פי שהגותים התחילו לחקות את דרכי התרבות של הרומיים, לא היו יושבים בארצם ישיבת קבע כדרך עמי התרבות. הם חיו חיי שבטים נודדים כדרכם של כל העמים הגרמניים. ערים בנויות לא היו בארצם. הם גרו בכפרים, בעבודת אדמה לא עסקו אלא מעט ומשלח־ידם העקרי היה גדול צאן ובקר. קל היה להם לשבטים האלה להעמיס את כל רכושם על קרונותיהם ולהתהלך את מקום מושבם יחד עם נשיהם וטפם.

הגותים נדחפים בפני ההונים

באמצע המאה הרביעית, זאת אומרת דור אחד אחרי קונסטנטינוס הגדול, נעקר פתאום כל העם הגותי ממקומו. הם עברו את הדנובה לא רחוק משפך הנהר ליד הים השחור ודגליהם עמדו על אדמת הקיסרות המזרחית. הגותים לא מרצונם נטשו את ארצם, כי אם בלחץ של עם אחר, אשר הדר בימים ההם מערבות אסיה לאירופה. העם הזה היו ההונים, אנשי מלחמה פראים, אשר כמותם לא נראו באירופה. ההונים לחצו על כל העמים אשר ישבו בארצות הדניסטר ובעמק הדנובה וגם הויסיגותים לא עמדו בפניהם.

הגותים מנצחים את הקיסר

מתחילה לא ראו השלטונות הרומיים את הופעת הגותים בארצם בעין רעה. הקיסר וָלֶנְס, הוא שירש את כסא הקיסרות במזרח אחרי יוּלְיָנוּס הכופר, קבע לגותים מקום התישבות בתוך המדינה. הוא חשב, כי על נקלה יהפכו הגותים לתיילים רומיים טובים. אולם הקיסר טעה, כי פרצו סכסוכים

בין הגותים לבין הפקידים הרומיים והקיסר הוכרח לצאת למלחמה גלויה נגד הגותים, כדי לגרש אותם מארצו. בקרב המכריע על יד אַדְרִיָנוֹפּוֹלִיס בשנת 378 הכו הגותים את חיל הקיסר והקיסר עצמו נפל בקרב.

נדידת העמים

מעתה נגלתה לעיני כל, כי תש כחה של רומי בפני העמים הגרמניים המתפרצים. הויסיגותים היו הראשונים שפרצו לתוך הקיסרות. אחריהם באו שבטים אחרי שבטים. מקצתם באו מתוך להץ ההונים עליהם, מקצתם מתוך תאוה לשוד ולביזה. רוב העמים האלה נעו ונדו ממקום למקום. יש שאבדו מהר בסערת הקרבות, אחרים הגיעו לידי התישבות סופית באחת מארצות הקיסרות הרומית.

מסעות הויסיגותים

נלוה עתה את הויסיגותים בנדידתם ובמסעותיהם. במשך דור אחד נשארו הגותים בתְרַקְיָה. שם קם להם מלך ששמו היה אַלְרִיך. אלריך הוביל את עמו דרומה, הם הגיעו עד העיר אַתּוּנָה ובזזוה. משם נסע אלריך צפונה עד הים הָאַדְרִיָתִי בואך איטליה. בעוד שנים אחדות חדר אלריך גם לאיטליה ולכד את רומי העיר. רומי המעוטרה היתה למשסה לשבטים הבַּרְבָּרִיים. אלריך מת בהיותו באיטליה, אך עמו המשיך בנדידתו. הם עברו מאיטליה לצרפת ומשם לספרד. בארץ זו מצאו סוף סוף מנוח. שם התישבו והקימו להם מדינה שהתקימה כשלש מאות שנה.

ממלכת ההונים

תושבי הקיסרות הרומית נבהלו מפני חדירת השבטים הגרמניים לארצו־תיהם. אולם הבהלה גדלה עוד יותר כשההונים בעצמם הופיעו על אדמת הקיסרות. במאה החמישית קם להונים מלך גדול, הוא אַטִילָה. אטילה ישב בעמק הדנובה, בהונגריה של היום ומשם שלט על ארץ רחבת ידים, שהשתרעה מדרום רוסיה עד הנהר רֵינוּס בגרמניה. שבטים גרמנים רבים נכנעו תחתיו וגם הקיסר של רומי המזרחית העלה לו מס.

אך אף על פי שהצליחו ההונים להקים ממלכה עצומה, עדין החזיקו במנהגיהם הפראים. הם לא עסקו בישובו של עולם, אלא התפרנסו מציד ומשוד. גדודיהם התפרצו לארצות המירשבות, הם גזלו והמסו ולא חסו אף על תינוקות בעריסותיהם.

בשנת 450 הגיע אטילה עד רומי וגדודיו השמו את ערי איטליה יותר מן השבטים הגרמניים שעברו בארץ עד אז. הכל ראו, כי השלטון על כל העולם כולו עלול לנפול לידי מלך הבַּרְבָּרִים. עוד פעם התחזק הצבא הרומי ויצא להגנת ארצו. גם השבטים הגרמניים הכירו בסכנה הצפויה מאטילה. בכחות משותפים הכו הרומיים והגרמנים את חילות אטילה בצרפת בשנת 451 על יד העיר שַׁלוֹן, לא הרחק מפָּרִיס. אטילה מת כעבור שנה וממלכתו נתפוררה. לא נשאר ממנה אלא זכר הפורענות שהביאה על תושבי אירופה.

התפוררותה של רומי המערבית

הנצחון על ההונים היה המעשה האחרון של הצבא הרומי. נגד השבטים הגרמניים לא עצרו הרומיים כח. רומי המזרחית הוסיפה עוד להתקים וגם

שלטו שם קיסרים בעלי שם. אולם רומי המערבית הלכה והתפוררה לחלקיה. כבר ראינו, כי בספרד התישבו הויסיגותים, לצרפת חדרו הפְרַנְקִים, אף הם שבט גרמני, אפריקה הצפונית נכבשה על ידי הוַנְדָלִים וגם לבריטניה עברו שבטים גרמניים דרך הים, הם האנגְלים והסַכְּסִים. לבסוף לא נשארה מן הקיסרות המערבית אלא איטליה. גם שם לא שלטו הקיסרים אלא בחסד המצביאים הגרמניים שעמדו בראש הצבא. שבט גרמני אחד, הוא שבט האוֹסְטְרוֹגוֹתִים (הגותים המזרחיים), שבאו לאיטליה באחרונה, הם ששלטו למעשה בארץ. לבסוף העבירו האוסטרוגותים את הקיסר הרומי מכסאו והושיבו את אחד המצביאים הגרמניים במקומו.

דבר זה קרה בשנת 476. מאותה שנה רגילים אנו למנות תקופה חדשה, היא תקופת ימי הבינַים.

שאלות לחזרה ולעיון:

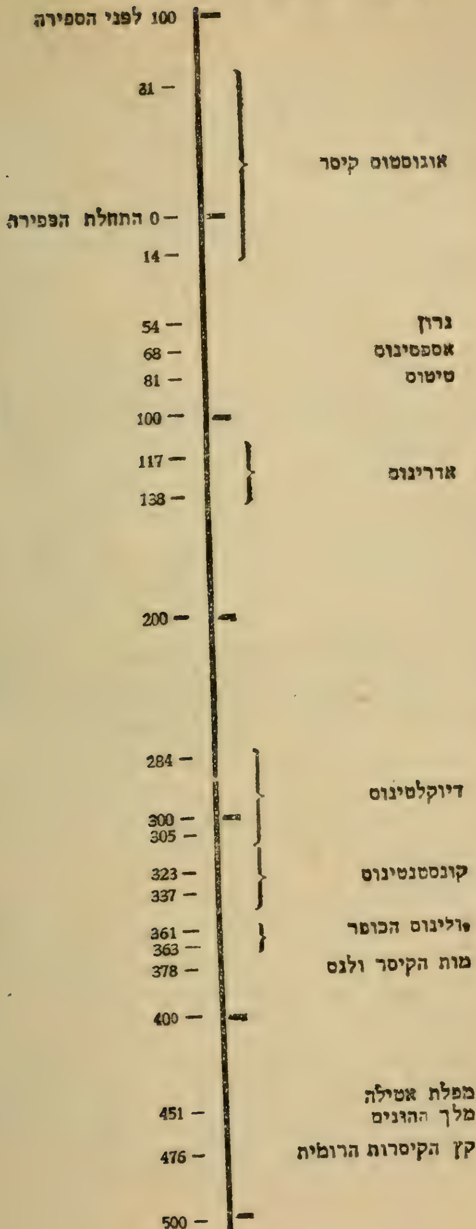
(1) את תולדות הקיסרות אפשר לחלק לארבע תקופות: א) מאתים שנה של שלום מן 30 לפה"ס עד 180 אחה"ס; ב) מאה שנה של מהומות והחלפות הקיסרים, 180—284; ג) מאה שנה של חדוש שלטון הקיסרות, 284—378; ד) מאה שנה נדידת העמים, 378—476. עיין בקו התאריכים וציין מי הם הקיסרים הידועים לך שחיו בכל אחת מארבע התקופות? סכם במשפט אחד או שנים את הפעולה העקרית של כל אחד מהם..

סכם במשפט אחד או שנים את הפעולה העקרית של כל אחד מהם.

(2) כיצד נעקרו עמים שלמים ממקומם ופרצו מארץ לארץ?

(3) על שום מה אנו קוראים את השבטים הגרמניים מחוסרי תרבות?

הקיסרות הרומית



פרק ט"ו: יורשי הקיסרות באירופה

רומי המזרחית ביזנטיון

אף על פי שגם רומי המזרחית סבלה קשה בימי נדידת העמים היה גורלה טוב מגורלה של הקיסרות המערבית. בעוד שרומי המערבית נפלה ונתפוררה הוסיפה רומי המזרחית להתקיים. העיר קושטא (קונסטנטינופל) נשארה עומדת על תלה והקיסרים אשר ישבו בה שלטו על כל הארצות באסיה שהיו פעם שיכות לרומי, והן אסיה הקטנה, סוריה, וארץ ישראל. הם הוסיפו לשלוט גם במצרים וגם בארצות הבלקן שבאירופה. מכאן ולהבא נקראת הקיסרות המזרחית גם בשם "מלכות ביזנטיון" על שמה העתיק של עיר הבירה.

שלטונה של ביזנטיון

קיסרי ביזנטיון ראו את עצמם כיורשים של הקיסרים הרומיים והם טענו, כי כל העמים היושבים על אדמת הקיסרות חיבים להשתעבד להם. אולם כח לא היה לקיסרים לתת תוקף לעטנותיהם. כחמשים שנה אחרי נפילת הקיסרות המערבית נסה אחד הקיסרים של ביזנטיון לאחד תחת ידו את כל חלקי הקיסרות לשעבר. קיסר זה היה יוסטיניָנוּס ששלט בשנים 527־565. יוסטיניָנוס הצליח בעזרת מצביאיו הגדולים להחריב את ממלכת הונדלים באפריקה הצפונית ואת ממלכת האוסטרוגותים באיטליה. נראה היה בימיו של יוסטיניָנוס, כאילו עתידה הקיסרות הרומית לחזור ולהתאחד תחת ידו של שליט אחד. אולם תקוה זו נכזבה. האחוד לא התמיד והממלכה הביזנ־טית חזרה והצטמצמה בגבולותיה הראשונים.

סדור המשפט הרומי

כבושיו של יוסטיניָנוס לא נתקימו בידו. אולם קיסר זה קנה לו שם עולם במפעל אחר. יוסטיניָנוס פקד לאסוף את כל החוקים, אשר השופטים הרומיים שפטו על פיהם מן הימים הקדמונים של הממלכה הרומית עד ימיו. הרומיים הצטינו תמיד בשאיפתם לקבוע חוקים ומשפטים ברורים ובהירים, ביחוד בענינים הנוגעים לדברים שבממון. המלומדים, שעבדו בפקודתו של יוסטי־נינוס, אספו את כל החוקים שהיו כתובים מגילות מגילות וקבעו אותם על הסדר. ספר החוקים של יוסטיניָנוס נפוץ לאחר זמן בכל ארצות אירופה, ושופטי העמים ומחוקקיהם שאבו ממנו ידיעות במשך מאות בשנים. עד היום הזה, מי שלומד תורת המשפטים באחת האוניברסיטאות באירופה או באמריקה, מתחיל את למודיו בספר החוקים של יוסטיניָנוס.

שנויים ותמורות באירופה

בעוד שבמלכות ביזנטיון נשארו סדרי החיים כאשר היו בימי הקיסרות האחרונים, חלו בארצות אירופה שנויים חשובים. הגרמנים הפראים מצאו בכל המקומות האלה ערים בנויות בתי אבן, כבישים, שחברו את הערים,

וגשרים טובים על גבי הנהרות. מתחילה לא הבינו הגרמנים את ערך הדב־רים האלה והיו מקומות שהחריבו שם את כל מה שבנו הרומיים במשך מאות בשנים. כך היה הדבר באנגליה. בניני האבן נעלמו, הכבישים הוזנחו ויצאו מכלל שמוש והארץ חזרה למצב של חוסר־תרבות כמו שהיתה לפני בוא הרומיים לארץ.

בצרפת לא היה החרבן שלם כמו באנגליה. תושבי הארץ הראשונים לא הושמדו. הגרמנים לקחו מן התושבים הראשונים חלק מבתיהם ומקרקעו־תיהם ובמשך הזמן התערבו בהם מרצונם. הם לקחו להם נשים מבנות המקום ואת בנותיהם נתנו לבני המקום לנשים. גם את שפת התושבים למדו הגרמנים וכך היו לאט לאט לעם אחד.

הירידה בתרבות

גם במקומות שלא נעלמו משם עקבות התרבות הרומית לגמרי, היתה הירידה עצומה. בנינים חדשים ומפעלי אמנות לא הוקמו והישנים הוזנחו. לא זו בלבד שהדלו בני אדם מלעסוק בספרות, בשירה ובפילוסופיה אלא אף ידעי קרוא וכתוב נתמעטו. לא יצאו עוד נוסעים למקומות רחוקים לא לשם תיור ולא לשם עסק. המסחר בין הארצות פסק כמעט לגמרי, מטבעות כסף כמעט לא היו בנמצא והתושבים הסתפקו במה שיכלו לגדל וליצור בו במקום.

פרוד מדיני ואחוד דתי

אירופה היתה עתה מחולקת למלכויות רבות, איטליה לחוד, צרפת לחוד, וספרד לחוד. מבני הנסיכים הגרמניים קמו שליטים לכל ארץ וארץ. שליט עליון לא היה על הארצות וכל מדינה עמדה ברשות עצמה.

בני הארצות לא היו מאוחדים מעתה אלא בדתם. מלכי כל הארצות קבלו במשך הזמן את הנצרות וגם נתינהם הוכרחו ללכת בעקבותיהם. פולחן האלים נאסר והדת הנוצרית היתה הדת השלטת.

אולם בעניני הדת לא פעלו מלכי הארצות על דעת עצמם. הכמרים שבכל ארץ וארץ קבלו הוראות מאת ההגמון הראשי אשר ברומי שנקרא אפיפיור, מלשון פאפא, שפירושו בלטינית: אב, כלומר אביהן של כל עדות הנוצ־רים. האפיפיור היה לראש הכנסיה ולפקודותיו נשמעו המאמינים בכל הארצות. בכנסיה הנוצרית נשאר זכר לאחדות הארצות של אירופה, שהיו לפנים מאוחדות בקיסרות המערבית.

סמכות האפיפיור

ההגמונים שברומי דרשו לעצמם את הזכות להיות הקובעים והמכריעים בעניני הנצרות. הם הם, לדבריהם, יורשי הסמכות של ישו הנוצרי עלי אדמות, כי אחד מתלמידיו של ישו, הוא פֶטְרוס, חברו של פאולוס, היה ההג־מון הראשי ברומי והוא מסר ליורשי כסאו את השלטון על הנוצרים. דעה זו נתפשטה לאט לאט בין כל הנוצרים באירופה. כך הפכה רומי לעיר קדושה בעיני הנוצרים, ומעיר זו קבלו הנוצרים הוראות בכל עניניהם הדתיים.

הכנסיה היונית והכנסיה הלטינית

סמכות האפיפיור לא נתקבלה אלא בארצות המערב. במלכות ביזנטיון לא הודו בסמכותו של האפיפיור הרומי. לביזנטיון היתה כנסיה מיוחדת והגמונים מיוחדים. שתי הכנסיות נבדלו זו מזו בפרטים רבים גם במנהגיהן וגם בעקרי אמונתן והן נבדלו גם בלשון אשר השתמשו בהן בתפילתן. הכנסיה הביזנטיונית השתמשה ביונית ולכן נקראת גם "הכנסיה היונית". ואילו הכנסיה הרומית החזיקה בשפה הלטינית, שבה נתחברו התפילות שהתפללו הנוצרים באירופה. ללטינית תורגמו ספרי התנ"ך וספרי האֶוַנְגֶּליון, הם הספורים על תולדות ישו ותלמידיו, ובשפה זו שלח האפיפיור את הוראותיו ופקודותיו לארצות השונות. על כן קוראים לכנסיה הרומית גם "הכנסיה הלטינית". הכנסיה נקראת גם "הכנסיה הקָתוֹלִית". קתולי פירושו "כולל". שם זה נתן לכנסיה, כי מנהיגיה טענו, שכל הנוצרים צריכים להשתיך לכנסיה ולא לכתות נוצריות אחרות.

הפצת הנצרות

את תפקידם הראשי ראו האפיפיורים בהפצת הנצרות בכל מקום שידם היתה מגעת. הם שלחו שליחים אל השבטים הגרמניים שהתגוררו מחוץ לארצות הלטיניות כגון לגרמניה של היום.

ביחוד פעל הרבה להפצת הנצרות האפיפיור גְּרֶגוֹרְיוּס, שישב על כסא האפיפיור ברומי מ־590 עד 604. שליחיו של גרגוריוס הגיעו גם לאנגליה ומצאו את הארץ שקועה בפולחן האלילים. הארץ היתה מחולקת למלכויות קטנות, והמלך של דרום אנגליה קבל את שליחי האפיפיור בסבר פנים יפות. אותו מלך נשא אשה מבית נסיכים צרפתיים נוצריים. בהשפעת אשתו ובהשפעת שליחי האפיפיור קבל המלך האנגלי את הנצרות. כמקום מושבו של ראש הכנסיה האנגלית קבע את העיר קֶנְטֶרְבֶּרִי, ומשם נפוצה הנצרות על כל חלקי הארץ האחרים. קנטרברי נשארה מקום מושבו של ראש הכנסיה באנגליה עד היום הזה.

האפיפיורים ידעו, כי גם במקומות שהמלכים קבלו מכבר את הדת הנוצרית וגם הכריחו את נתיניהם להתנצר עדין לא כבשה הנצרות את לבבות כל העם. במקומות רבים המשיכו בני העם בפולחן האלילי בחשאי. לכן השדתלו ראשי הכנסיה להושיב כמרים בכל מקום ומקום, שיוכלו להשגיח על מעשי העם, ללמדם ולהשפיע עליהם. בתי תפילה רבים נבנו ובני העם החלו להשתתף בטכסים הדתיים של הנצרות. יותר ויותר נתקבלה האמונה, שלא יזכה לעולם הבא אלא מי שנטבל במים מקודשים על ידי כומר הכנסיה, ומי שהתודה על עוונותיו לפני כומר וקבל את סליחתו בשם האפיפיור.

הנזירים והמנזרים

תקוות גדולות תלו ראשי הכנסיה ביחוד בהשפעת הנזירים, שנפוצו בדורות ההם בארצות אירופה השונות. רבים מבין הנוצרים לא האמינו, שיוכלו לזכות את נפשם, אם יוסיפו לחיות חיי אנוש רגילים. אלה עזבו את בתיהם ומשפחותיהם והתבודדו בהרים ובמדברות או נתחברו בחבורות

והצטרפו לחיים משותפים. הם בנו בתים גדולים לעצמם הנקראים מנזרים על שם יושביהם, הם הנזירים.

מסדר הבנדיקטיני

המנזר הראשון נוסד באיטליה הדרומית על ידי נזיר אחד ששמו בֶּנֶדִיקְטוּס. בנדיקטוס היה הראשון שקבע תקנות קבועות לחיי הנזירים ומנזרו היה לדוגמא למנזרים רבים אחרים. על פי תקנותיו של בנדיקטוס על הנזיר לנדור שלשה נדרים: נדר הציות, נדר העניות ונדר הפרישות. על הנזיר לשמוע בקול הממונה עליו, אסור לנזיר לרכוש לעצמו רכוש פרטי ואסור לו לשאת אשה כל ימי חייו. אולם לפי תקנותיו של בנדיקטוס אין לנזיר להדול לגמרי מלעסוק בישובו של עולם. על הנזירים לדאוג לספוק צרכי־הם בעבודת־כפים. ואמנם הקימו הנזירים הבנדיקטיניים גם משקים מסביב למנזרים, הם עבדו את השדות וגם עשו את כל המלאכות שבבית. כל המנזרים, שנערכו על פי התקנות של בנדיקטוס, מאוחדים באגודה אחת. אגודה כזו של נזירים, שכל חבריה חיים על פי סדר אחיד, נקראת מסדר. המסדר הבנדיקטיני היה המסדר הראשון.

הנזירים שומרי התרבות

משנתרבו הנזירים בארצות אירופה גברה השפעת הנצרות על בני העם, כי את תושבי המנזרים כבדו מאד וחשבו אותם לקדושים על פרישותם מחיי העולם.

הנזירים הפכו גם לשומרי התרבות בימי ירידתה, כי הם היו כמעט היחידים שידעו קרוא וכתוב. רק במנזרים נמצאו ספרים שנותרו מן העולם העתיק ורק במנזרים כתבו גם ספרים חדשים מעטים. העתקת ספרים נחש־בה לזכות גדולה בעיני הנזירים ורבים מהם הקדישו את כחם למלאכה זו. לולי עבודת הנזירים, כי עתה אבדו הרבה ספרים חשובים, גם ספרים הנוג־עים לדברי ימי עמנו. לדוגמא: ספריו של יוסף בן מתתיהו לא נשתמרו אלא על ידי העתקת הנזירים במנזרים.

שאלות לחזרה ולעיון.

(1) ציין את גבולותיה של ממלכת ביזנטיון.
(2) רגילים לומר, כי תקופת ימי הבינים נופלת בדרגת תרבותה מימי הקיסרות ועל כן נחשבת היא לנסיגה. במה תוכל לנמק את המשפט הזה?
(3) כיצד הפכה רומי מעיר השלטון המדיני לעיר הקודש של הנוצרים?
(4) הידועים לך מקומות של מנזרים בארצנו?
(5) על שום מה קוראים את הנזירים שומרי התרבות?

פרק ט״ז: ממלכתו של קרל הגדול

חדוש הקיסרות במערב

בכל אשר התחזקה השפעת הכנסיה כן הלך והתחזק האחוד הדתי של כל ארצות אירופה המערבית. אחוד דתי זה התמיד במשך כל ימי הבינים, אך לא הפך לאחוד מדיני. מתחילה לא נִתן התואר קיסר אלא למלכי ביזנטיון שראו עצמם כאדוני כל הארצות של הקיסרות לשעבר. אולם כתום שלש מאות שנה אחרי בטול הקיסרות הרומית נתחדש התואר קיסר גם במדינות המערב. ובמשך דור אחד התאחדו שטחים גדולים שהיו שיכים לפנים לקיסרות המערבית תחת ידו של איש אחד. האיש הזה היה קֶרל הגדול.

אבותיו של קרל הגדול

קרל היה מתחילה מלך הפרַנְקים, הוא העם הגרמני שהתישב בצרפת של היום. אבותיו של קרל הגדול לא היו אפילו מלכים, כי אם שרי בית המלוכה הקודם. הם היו ממונים על משק בית המלך ונקראו ״גדול הבית״. אולם לאט לאט עלה כח הממונה על בית המלך על כחו של המלך עצמו. בימי אבי־זקנו של קרל הגדול, הוא קרל מַרְטֶל, היתה סכנה גדולה צפויה לארץ הפרנקים. גדודי הערבים, שכבשו את ארץ ספרד כדור אחד לפני כן, חדרו משם לארץ הפרנקים. קרל מרטל נהג את צבא הפרנקים נגד הערבים ונצ־חם כמו שנראה באחד הפרקים הבאים.

אביו של קרל הגדול ששמו היה פִּיפִּין הגוץ לא הסתפק עוד במשרתו כממונה על בית המלך. הוא הדיח את בית המלוכה הקודם ועשה עצמו מלך הפרנקים. וכדי לחזק את שלטונו, פנה אל האפיפיור ברומי ובקש את הסכמתו. האפיפיור לא זו בלבד שהסכים לבקשתו, אלא אף משח אותו למלך. בשכר זה בקש האפיפיור עזרתו של פיפין נגד השבטים הגרמניים ששלטו אז בצפון איטליה. השבטים האלה נקראו הלַנְגוֹבַּרְדִים. פיפין עשה כדברי האפיפיור ויצא נגדם למלחמה. זאת היתה הפעם הראשונה שמלך הפרנקים והאפיפיור נתנו יד זה לזה לשם עזרה הדדית. וקרל הגדול הלך אף הוא בדבר זה בעקבות אביו.

כבושי קרל הגדול

קרל הגדול הרחיב את גבולות ארצו. לא רק צרפת של היום, בלגיה והולנד היו שיכות לשלטונו, כי אם גם רוב המחוזות של גרמניה. מלחמות קשות נלחם קרל הגדול בשבטי הסַכְּסִים שישבו בין הנהרות רֵינוּס ואֶלְבֶּה. הם נכנעו תחתיו אולם חזרו והתמרדו. לבסוף שעבד אותם קרל הגדול בכח וגם הכריח אותם לקבל את הדת הנוצרית. ארצו של קרל הגדול השתרעה עד בּוֹהֶמְיָה, מקום שם ישבו שבטים סְלָוִיִּים. גם באלה נלחם קרל הגדול

והכריח אותם להעלות לו מס. אולם החשוב ביותר בין כבושיו של קרל הגדול היה כבוש איטליה הצפונית וספוחה לארצות שלטונו. מעתה נקרא קרל גם מלך הלנגוברדים.

קרל הגדול מוכתר כקיסר

למלחמה באיטליה הצפונית יצא קרל הגדול על פי בקשת האפיפיור. ככה נעשו היחסים בין האפיפיור ובין מלך הפרנקים הדוקים יותר ויותר. קרל הגדול הגן על האפיפיור לֵאוֹ השלישי גם מפני מתנגדיו ברומי, שהאשימוהו בכל מיני אשמות. האפיפיור ראה כי אין כח ככחו של מלך הפרנקים להשען עליו ולכן רצה לחזק את שלטון המלך ביתר שאת.

בחג המולד של שנת 800 שהה קרל הגדול ברומי והשתתף בתפילת החג בכנסיתו של האפיפיור. באמצע טכס התפילה נגש האפיפיור אל המלך וכתר מלכות בידו. בכתר זה הכתיר האפיפיור את קרל קִבֵּל עם והכריז עליו, כי יִקָרא מעתה קיסר רומי.

מלכי ביזנטיון לא ראו בעין יפה, כי התואר קיסר ינתן לזולתם. אך כח לא היה להם להפר את מחשבת האפיפיור, וכך חזר התואר קיסר לשליטי המערב אחרי שבטל מהם למעלה משלש מאות שנה.

הקיסרות החדשה

קיסרותו של קרל הגדול היתה שונה מן הקיסרות הרומית בשעתה. חלקי הקיסרות לא היו מחוברים בכבישים. רק בקושי יכול הקיסר לשלוח את פקודותיו למקומות הרחוקים אשר למדינתו. לא היה לאל ידו של הקיסר לגבות מסים כסדרם, כי כסף־מטבעות כמעט שלא נמצא. רק חלק מן התוצרת החקלאית היה יכול לקבל מנתיניו. וקשה היה להעביר את התוצרת ממקום למקום. קרל הגדול הוכרח להטלטל עם בני חצרו ממחוז למחוז, כדי לכלכל את ביתו מפרי אחוזותיו המפוזרות בכל הארץ.

הנסיכים והדוכסים

מכיון שלא היה לקיסר כסף מטבעות לא יכול להחזיק צבא תמידי שיקבל את שכרו מאוצר המלך. הגנת הארץ נמסרה איפוא לדוכסים ולנסיכים, שהיו ממונים על אחוזות גדולות. הדוכסים קבלו את קרקעותיהם מאת הקיסר, אך הם יכלו לעשות באחוזתם כטוב בעיניהם. קרל הגדול אסף מזמן לזמן את גדולי המדינה לשם התיעצות. חוקים רבים נחקקו על ידו. אולם לא היה ביכלתו של הקיסר להשליט פקוח תמידי ולהשגיח שדבר המלך יֵעשה בכל מקום ומקום.

מעוט ההשכלה

כבר ראינו כי ידיעת קרוא וכתוב היתה לנחלת הכמרים והנזירים בלבד. קרל הגדול הצטער על מעוט ההשכלה במדינתו. הוא שאף להפיץ ידיעות בין העם ופקד על הכמרים לפתוח בתי ספר. אולם פקודת הקיסר לא נתמל־אה אלא במקומות מעטים. בחצר הקיסר ישבו מלומדים אחדים ובני ביתו עסקו בספרות העתיקה. בתו של הקיסר קראה לטינית ויונית. אולם קרל הגדול בעצמו לא הכיר את הספרים, אלא ממה שקראו לו באזניו. אפילו לכתוב לא ידע קרל הגדול ובקושי חתם את שמו במו ידיו.

גבולות הקיסרות בימי קרל הגדול

הקיסרות בשעת עליתו של קרל הגדול על כסא המלכות

מלחמת גרמניה הדרומית

מלחמת לומברדיה

מלחמת ספרד

מלחמת הסכסים

הגבול המזרחי של ארצות הסלבים ששלמו מס עובד לקרל הגדול

קל"מ 0 160 320 480 640

סכסים

אכן

ריינוס

בריטניה

דנובה

בוהמיה

בוריה

אורים

רונה

מלכות לומברדיה

קרואטיה

דנובה

הספר הספרדי

רומא

חלוקת ורדון 843

קל"מ 0 160 320

מלכותו של קרל

ורדון

מלכותו של לואי

מלכותו של

שאלות לחזרה ולעיון.

(1) עיין בקו התאריכים בעמוד 89 וקבע כמה זמן עבר מבטול הקיסרות הרומית במערב עד חדושה בימי קרל הגדול.

(2) מדוע אפשר לומר, כי חדוש הקיסרות לא היה אלא להלכה אך לא למעשה?

(3) מדוע לא היה קרל הגדול יכול לשלוט במדינותיו כאשר שלטו הקיס־רים הרומים בשעתם?

(4) לשם מה הלכו פיפין וקרל הגדול לאיטליה?

פרק י״ז: הפאודליזם

יורשי קרל הגדול

קָרל הגדול הוריש זאת תארו לבנו ולבני בניו. אולם הקיסרות הגדולה אשר הקים לא נשארה על כנה אלא במשך דור אחד. בימי נכדיו נחלקה הארץ לשלשה חלקים, ארץ הפְרַנְקִים, היא צרפת ובלגיה של היום, גרמניה ואי־טליה. בני בניו של קרל הגדול אשר שלטו בגרמניה הם שירשו את תואר הכבוד קיסר. השליטים האחרים נקראו מלכים. שושלתו של קרל הגדול נפסקה אחרי כמאה שנה ואז קמו בתי מלוכה אחרים בגרמניה. הקיסרים הגרמניים של הדורות הבאים שאפו להחזיר לידם את כל ארצות קרל הגדול. הם נלחמו מלחמות רבות באיטליה, אולם הם לא השיגו את מבוקשם.

התהוות שתי המדינות

שתי המדינות, צרפת וגרמניה, הלכו ונבדלו זו מזו יותר ויותר. שונה היתה שפת הצרפתים משפת הגרמנים. הצרפתים הוסיפו לדבר בשפה הלטינית שירשוה מן הרומיים. שפה זו נשתנתה במשך הזמן בפי דובריה והיתה לשפה מיוחדת, היא הצרפתית העתיקה. אך רוב שרשי המלים של השפה הצרפתית לטיניים הם. לא כן השפה הגרמנית. הגרמנית היא שפה בפני עצמה, שהגרמנים החזיקו בה עוד מימי נדודיהם הקדמונים. אם נפגשו צרפתים וגרמנים, לא הבינו איש את שפת רעהו. על ידי בתי המלוכה המיוחדים והבדל הלשון נתהוו שתי האומות הגדולות של אירופה המרכזית, ולא יכלו להתאחד עוד.

משטר המדינות

אולם אף על פי שצרפת וגרמניה היו לשתי מדינות נפרדות, סדרי חייהן היו דומים אלו לאלו. מחוסר דרכים, מחוסר צבא ומחוסר פקידים לא יכלו לא הקיסר הגרמני ולא המלך הצרפתי למלא בעצמם את כל תפקידי השל־טון במדינה. המלך לא גבה מסים מנתיניו, אך גם לא דאג לסדר ולבטחון. הנסיכים, הדוכסים ובעלי האחוזות שלטו למעשה במדינה. הם היו גם השופטים והדיינים לאכרים, היושבים על אדמתם. האכרים היו רובם ככולם משועבדים לבעל האחוזה, הם נתחיבו למסור חלק גדול של תוצרתם לבעל הקרקע, כך וכך תבואה, כך וכך ביצים, כך וכך תרנגולים לשנה. נוסף על כך עבד האכר מספר ימים בשנה בביתו של בעל האחוזה או בשדהו. דומה היה מצב האכרים למצב האריסים בתקופה האחרונה של הקיסרות הרומית. גם האכרים באירופה היו צמודים לקרקע ואסור היה להם להעתיק את מושבם.

המשק הסגור

האכרים ובני ביתם עסקו גם בטויה, באריגה, בתקון כלים וכדומה. כי כל משק היה מוכרח להכין לעצמו את כל מכשירי העבודה וגם לדאוג לצרכי הלבשה ושכן. לא היתה אפשרות לקנות את כל הדברים האלה מבעלי מלאכה העובדים מחוץ למשק, כי ערים ושוקים עוד לא היו. בעלי המשקים לא מכרו ולא קנו מאומה. לכל היותר החליפו את תוצרתם בתוצרתם של אחרים. האכר היה איפוא גם סנדלר וגם חיט, גם נגר וגם נפח. כמובן לא ידע האכר את כל המלאכות על בורין ותוצרתו לא היתה משכוללת. חיי האכרים קשים היו וגם בעל האחוזה לא התענג בתענוגים. גם הוא לא נהנה בדרך כלל, אלא ממה שגדל והוכן במשקו. רק לעתים רחוקות נשאר לו עודף מתוצרת המשק. תמורת העודף קנה לו לפעמים נשק שלא יכלו האכרים להכין במקום או רכש לאשתו שמלה או תכשיט שהובאו מארץ רחוקה.

סדרי הפאודליזם.

קרקעותיו של בעל האחוזה לא היו נחשבות לקנינו הפרטי. כי הוא בעצמו קבל את רכושו מידי הנסיך או הדוכס, שאותו המחוז היה נתון לשלטונו. וגם הנסיך לא היה בעל הקרקעות, כי אם קבל אותן מידי המלך. המלך לבדו נחשב לאדון כל האדמה אשר במדינתו.

במות בעל האחוזה חזרו הקרקעות לרשות הנסיך והוא יכול מעתה להפקידן ביד מי שרצה. כן חזרו הקרקעות לרשות המלך במות הנסיך והמלך היה רשאי למסרן למי שלבו חפץ. אולם כבר היה נהוג כי יורשו של בעל האחוזה או של הנסיך קודם לכל אדם. למעשה עברו איפוא הקרקעות בירושה מאב לבן. בכל זאת היה על היורש להופיע לפני הנסיך או המלך ולקבל מידו את הקרקעות כפקדון. מסירת הקרקעות ליורש או לאיש חדש נעשתה מתוך טכס חגיגי. מקבל הנכסים נכנס לפני המפקיד בקידה ובהשתחויה והבטיח להיות נאמן למפקיד ולמלא את כל חובותיו. הפקדת הקרקעות נקראת בלועזית "פֵאוֹדוּם" ועל כן נקראים סדרי המדינה של הימים ההם "פֵאוֹדַלִיזְם".

האבירים

בעל האחוזה שקבל על עצמו להיות נאמן למפקידו ידע מה הן החובות המוטלות עליו. הוא התחייב לעזור לנסיך בצאתו למלחמה וכן התחייב הנסיך להצטרף עם כל חילו למלך. את כלי המלחמה הכין בעל האחוזה בעצמו. הוא רכב על הסוס, אחז חרב, צינה ומגן ולבש תלבושת מיוחדת ליוצאי מלחמה. את יוצאי המלחמה האלה קראו אבירים. כבר ראינו, כי בימי הבינים לא היה למלך צבא תמידי. כל המלחמות התנהלו בעזרת צבא אבירים. גם בימי שלום התאספו האבירים בחצרות הנסיכים והמלכים. שם נערכו התחרויות מלחמתיות בין האבירים והתאמנו האבירים לקראת ימי המלחמה.

מרידות ומריבות

הנסיכים היו מחויבים על פי שבועתם להיות נאמנים למלך. כן התחייבו בעלי האחוזה כלפי הנסיכים. אולם כח לא היה בידו של המלך להכריח את

המושבעים לקים את שבועתם. לא פעם מרדו הנסיכים במלך וגם תכוכים וקטטות בין בעלי האחוזות לבין הנסיכים היו מעשים בכל יום. לעתים קרובות נלחמו בעלי האחוזה והנסיכים עם שכניהם. לשם הגנה בנו להם טירות על הרים תלולים. הטירה היתה מוקפת חומה ולפעמים היתה גם תעלה חפורה סביב לה. היריבים צרו זה על טירתו של זה. ושליט עליון אין שישים קץ למריבות ולשפיכות דמים.

אנשי הכנסיה רצו למעט את התכוכים ואסרו לנהל מלחמה מיום החמישי בשבוע עד יום הראשון בערב, וכן בימי החגים ויום אחד לפניהם ולאחריהם. למעלה מזה גם הכנסיה לא יכלה לעשות.

ההונגרים והנורמנים רק בשעה שסכנה היתה צפויה מבחוץ חדלו כרגיל התכוכים הפנימיים. עמים פראים חדשים החלו להפריע את עמי אירופה שהתישבו מכבר. העמים האלה היו ההונגרים והנורמנים. כחמשים שנה אחרי מות קרל הגדול חדרו ההונגרים מאסיה לעמק הדנובה, ששם ישבו פעם ההונים. גם ההונגרים היו עם נודד ושודד. הם הסתערו מעמק הדנובה על ארצות גרמניה והגיעו לפעמים גם עד צרפת. אחרי כשני דורות התחזקו הקיסרים הגרמניים והכו את הגדודים ההונגריים שוק על ירך. וההונגרים חדלו מעתה לצאת למסעותיהם. הם קבלו את הנצרות ונעשו לעם היושב בארצו כדרך כל עמי אירופה.

לסבל רב עוד יותר גרמו הנורמנים שפשטו על אירופה מן הצפון. הנור־מנים ישבו תחילה בחצי האי הסקנדינבי ובדניה. מחופי הארצות האלה הפליגו באניות שיט ומפרשים ועלו על חופי אנגליה, אירלנד, גרמניה וצרפת. הם נסעו דרך מיצר גיברלטר והגיעו אפילו עד סיציליה. גם בפנים הארץ לא היה מפלט מפני השודדים, כי גם שמה הדרו באניותיהם דרך הנהרות הגדולים. שם הנורמנים היה לזועה בדורות שלאחר קרל הגדול.

מלכי המדינה לא יכלו להרחיק את המתנפלים מגבולות ארצם. רק בעזרת הטירות יכלו התושבים להתגונן מפני המתנפלים. בשעת סכנה נמלטו גם האכרים לטירות האצילים. כך נתחזק שעבוד האכרים לבעלי האחוזות. האכר קבל ברצון את מרותו של בעל האחוזה תמורת החסות שנתנה לו על ידו.

הנורמנים מתישבים למעלה ממאתים שנה נמשכו ימי ההתנפלויות של הנורמנים. אולם סוף סוף חדלו גם הנורמנים לחיות חיי נודדים ושודדים והפכו לעם היושב בארצו. חלק מהם נשאר בנורבגיה ובדניה, אחרים התישבו בארצות אשר בהן הופיעו תחילה כשודדים, ביחוד בצפונה של צרפת, שאזור המהוזות שם נקרא עד היום על שמם "נורמנדיה". הנורמנים לא יסדו מדינה מיוחדת בצפון צרפת. הנסיך הנורמני קבל את אדנות המלך הצרפתי כדרך הנסיכים

הפאודליים בכל מקום. הם קיבלו את מנהגי הצרפתים, התיצרו והיו לדוברי צרפתית.

הנורמנים כובשים את אנגליה

אף על פי שלא היתה לנורמנים מדינה משלהם, הנסיכים הנורמניים היו עשירים בנכסים ולא נפלו בתקפם מאחד המלכים. הנסיך וילים, שחי כמאתים וחמשים שנה אחרי קרל הגדול, בא במגע עם המלך האנגלי של הימים ההם ששמו אדוארד. אחרי מות אדוארד טען וילים, כי אותו מנה אדוארד להיות ליורש הכסא באנגליה. וילים עבר את התעלה עם כל חילו והכה את צבאות בן המלך האנגלי, שתבע לעצמו את ירושת אביו. קרב זה היה בשנת 1066. וילים המנצח נקרא מאז "וילים הכובש".

סדרים פאודליים באנגליא

יחד עם וילים הכובש עברו גם כמה מגדולי הנורמנים לאנגליה. בין אלה חלק וילים את אדמת הארץ כנהוג במשטר הפאודלי בכל מקום. הוא עצמו היה למלך האנגלים ואף הוריש את כסאו ליוצאי חלציו.

במשך הזמן התבוללו הנורמנים בתושבי המקום. בראשונה עוד דברו צרפתית ואף למדו את האנגלים מלים צרפתיות רבות. אך לאחר זמן נדחקה הצרפתית מפני האנגלית. הנורמנים התמזגו עם התושבים הראשונים והיו לעם אחד בשפתם ובמנהגיהם.

שאלות לחזרות ולעיון:

(1) מי ירש את התואר קיסר אחרי שנחלקה מדינתו של קרל הגדול?

(2) האכר נתן לבעל אחוזה חלק מפרי עבודתו. איזו חובה כלפי המדינה היתה מוטלת רק על בעל האחוזה ולא על האכר?

(3) התוכל להסביר מדוע לא היה כח בידי המלכים להשבית ריב ומדון בארצותיהם בימי הבינים?

(4) מנה את הארצות בהן נתישבו הנורמנים.

(5) זכור כי כאשר כבשי הרומיים את אנגליה מצאו שם תושבים קדומים, הנורמנים הם האחרונים שקנו להם מקום באנגליה. מכמה יסודות מורכב איפוא העם האנגלי?

(6) עם פרק זה סימנו את תאור המחצית הראשונה של ימי הבינים. רגילים לקרוא לתקופה זו גם בשם "תקופת החושך". האם תוכל להסביר על שום מה?

המחצית הראשונה של ימי הבינים

400 —

476 — קץ הקיסרות הרומית המערבית

527 —
565 — יוסטיניגוס קיסר ביצנטיון

600 —

700 —
723 — נצחון קרל מרטל על הערבים

800 — הכתרתו של קרל הגדול ברומי לקיסר

900 —

1000 —

1066 — וילים, הנסיך הנורמני, כובש את אנגליה

1100 —

פרק י״ח: ראשית היהדות באירופה

סקירה וסכום

עלינו להשקיף עתה על המאורעות שקרו באירופה מאז החלה הקיסרות הרומית להתפורר. כשש מאות שנה עברו מחדירת הגותים לתחום הקיסרות עד הזמן שהתישבו אחרוני העמים הנודדים הם ההונגרים והנורמנים. המאורעות שאירעו במשך מאות השנים האלו שנו את פני אירופה כולה. עמים חדשים גברו על העתיקים, אמונה חדשה דחקה את הדתות הישנות וסדרי חיים חדשים הונהגו בארץ.

אבותינו עדים למאורעות

כל ימי התמורות האלה היו באירופה גם יהודים והם ראו את כל המאורעות הגדולים. יהודים ישבו בכל ארצות הקיסרות לשעבר, באיטליה, בספרד, בצרפת, בערי הגבול על הרינוס. בכל מקום נשארו היהודים בדלים מעמי הארץ והיו נכרים כבני עם אחד ובעלי אמונה מיוחדת. לכל מקום שהגיעו לשם הביאו אתם את ספרי התורה, הנביאים והכתובים. עוד בימי הקיסרות נפוץ ספר המשנה ביניהם ולאחר זמן נפוצו גם ספרי התלמוד והמדרשים.

מקריאה בדברי התורה והנביאים ומעיון במשנה, בתלמוד ובמדרשים למדו אבותינו להבין את אשר ראו עיניהם. הם ראו כי מלכות הרשע של רומי נעלמה, כאשר נעלמו העמים הקדומים, שנביאי ישראל הגדולים נבאו על קצם. ואילו עם ישראל, שהרומיים החריבו את מקדשו והשמו את ארצו, חי וקים. יום יום התפללו גולי יהודה, כי ישיב ה׳ את שבות עמו, וגם בראותם כי הגאולה מתבוששת לבוא לא התיאשו ממנה. הם דבקו בתורת ה׳ וקימו את מצוותיה, ובטוחים היו שלא תאבד אחריתם.

מעמד היהודים בין העמים

בעסקיהם ובמעמדם לא נבדלו היהודים מתחילה מתושבי המדינות האחרים. הגרמנים הפולשים ודאי לא הבחינו מתחילה בין יהודי לשאינו יהודי. גם היהודים היו אזרחים רומיים, מקצתם עבדו את אדמתם במו ידיהם, מקצתם נהלו את משקם בעזרת עבדים או מסרו את קרקעותיהם באריסות. גם הסוחר היהודי לא היה שונה בדרכי מסחרו מן הסוחרים של בני עמים אחרים.

אולם לאט לאט הכירו הגרמנים, כי אף אם דומים הם היהודים ליתר תושבי המדינה בדרכי פרנסתם בכל זאת נבדלים הם משכניהם באורח חייהם ובאמונתם. הגרמנים בעצמם קבלו את הנצרות ומפי הכמרים והנזירים למדו, איך להתיחס ליהודים.

יחס הכנסיה ליהודים

אנשי הכנסיה הנוצרית התגאו, כי הצליחו לנצר את כל העמים הגרמניים, ולבם מלא תרעומת וטינה על היהודים, כי בעוד שכל העמים האחרים הולכים ומשתעבדים לאמונה הנוצרית עומדים היהודים בסרובם. הם נסו להשפיע על היהודים בראיות ובהוכחות. אולם רק לעתים רחוקות הצליחו להעביר יהודי על דתו.

אנשי הכנסיה רצו לפחות למנוע את היהודים, שלא ישפיעו על אחרים להסיר אותם מן הדת הנוצרית. הם אסרו על בני עדתם למעוד על שולחנו של יהודי וכן להשתתף בחגיהם ובשמחותיהם. כך הלכה וגבהה מחיצה בין היהודים ובין תושבי הארצות הנוצריים.

נשול היהודים מן הקרקע

ביחוד חרה לאנשי הכנסיה על אשר נמצאו ברשות היהודים עבדים בני עמים אחרים. היהודים מלו את עבדיהם כדין ישראל. אנשי הכנסיה הוציאו אסור על מילת העבדים ולא עוד אלא הרשו לכל עבד הנמצא ברשות יהודי להתנצר ולהפקיע על ידי כך את עצמו מידי בעליו. כי מכבר נאסר ליהודי להשתמש בעבדים נוצריים.

רבים מבעלי האחוזות היהודיים לא יכלו עוד לעבד את אדמתם מחוסר ידים עובדות. פועלים חפשיים לא היו ולהחזיק עבדים לא הורשו. הכנסיה גם אסרה שהיהודים ישרתו כפקידים במדינה, כדי שלא ישלוט יהודי על אחרים שלטון כל שהוא.

שמדות בספרד הויסיגותים

ראשי הכנסיה חשבו, כי על ידי וכוחים או על ידי הַפְּלִיה לרעה יצליחו לרכך את לבבות היהודים לקבל את הנצרות. שמוש בכח לא היה רצוי בעיניהם. האפיפיור גְרֶגוֹרְיוס הכריז במפורש, שלא יכריחו איש לקבל את הנצרות בעל כרחו. ואמנם ברוב הארצות לא נעשו מעשי כפיה נגד היהודים. אולם בספרד הוִיסִיגוֹתִית הגיעו הדברים עד לידי שמד וגרושים. אחדים ממלכי הויסיגותים היו קנאים לדתם ולא רצו להרשות לבני דת אחרת לשבת בארצם. גזרות רבות נגזרו על היהודים נוסף על החוקים הקימים מכבר. ילדים נלקחו מהוריהם היהודיים, כדי לחנך אותם בנצרות. לפעמים נאסר אפילו ליהודים לקים מצוות ולמול את בניהם. מסבל זה נשתחררו יהודי ספרד כשבאו הערבים בשנת 710 אחה״ס וכבשו את הארץ מידי הויסיגותים.

יהודים נעשים סוחרים

גם בארצות שלא כפו שם את היהודים לעבור על דתם נשתנה מצבם לרעה. משנושלו היהודים מקרקעותיהם על כרחם בקשו לעצמם דרכי פרנסה אחרות. כבר ראינו כי רק משלחי־יד מעטים היו נהוגים בתקופה זו באירו־פה. מלבד בעבודת אדמה לא עסקו בני אדם אלא בעסקי מלחמה ובהגנה על הארץ ומעט מאד במסחר. ואף משלחי־יד אלו היו מחולקים למעמדות. מי שעבד את האדמה לא שרת בצבא ומי שתפקידו היה להגן ולהלחם לא

עבד עבודה אחרת. ליהודים לא היה חלק במעמד האצילים והצבא ושלא בטובתם הוכרחו לבקש את פרנסתם בדרכים אחרות כגון בדרך המסחר.

דרכי המסחר בימי הביניים

הדרכי המסחר היו אף הן מעטות וקשות. כבר ראינו שהמשקים ספקו את כל צרכיהם מתוצרותיהם הם. המסחר הצטמצם בהבאת סחורות מעטות מחוץ לאירופה, כגון תבלין, אבנים טובות, שטיחים ואריגים יקרים. סחורות אלו לא נשלחו מארצות מוצאן, אלא הסוחר בעצמו הוכרח להוביל אותן מארצות רחוקות לאותם המקומות שקוה שם למצוא להן קונים. סוחרי הארצות באירופה נסעו לארצות המזרח, לקושטא, לאלכסנדריה והביאו משם את סחורתם דרך הים והיבשה. אניות של סוחרים יהודים שטו בים התיכון ופניהן למזרח או לאחד הנמלים באיטליה או בצרפת הדרומית.

מן הנמלים הוביל הסוחר את סחורתו לפנים הארץ בדרכים קשות ומיגעות. קונים לא מצא לסחורתו אלא בחצרות המלכים, בין בעלי האחוזות העשירים וראשי הכנסיה ההגמונים, שאף הם היו עשירים כבעלי האחוזות הגדולות. לביתם של אלו נכנס היהודי בסחורתו ואחרי משא ומתן ועמידה על המקח זכה ליהנות מפרי עמלו.

סחר העבדים

אף על פי שהיהודים לא הורשו בדרך כלל להחזיק עבדים מבני העמים האחרים, הסחר בעבדים הותר להם. וכל זמן שהעבדות היתה נהוגה באירופה היה גם הסחר בעבדים נפוץ מאד. גם לשם מסחר זה יצא הסוחר מארצו לארצות רחוקות כגון לבוהמיה או לארצות הסלויות האחרות במזרח אירופה. השבטים הסלויים נלחמו שם זה בזה מלחמות תמידיות ושבויי המלחמה נמכרו שם לעבדים והובאו לארצות אירופה המערביות.

הקשר עם ארצות המזרח

על ידי עסקי המסחר של היהודים נתקים הקשר בין עדותיהם השונות. ליהודים שישבו בארצות אירופה נודע בדרך כלל מה שנעשה בארצות המזרח. בכל מקום שהגיע לשם מצא הסוחר היהודי אחים שקבלו את פניו בחיבה. היהודים בני הארצות השונות התרגלו אמנם לדבר את שפת המדינה. בצרפת דברו צרפתית, בגרמניה גרמנית, אולם בכל זאת לא פסקה שפה משותפת ביניהם. כי כולם למדו תורה בשפה המקורית וידעו לכתוב עברית ובשעת הצורך גם לדבר בלשון הקודש.

גם המלכים ידעו, כי היהודים מקימים את הקשר בין הארצות השונות ולפעמים השתמשו בהם לשליחויותיהם. לדוגמא, קרל הגדול שלח שליח יהודי למושל הערבי בבגדד ששמו היה הארון אר־רשיד.

יהודים שעברו מארץ לארץ הובילו אתם גם מכתבים שנועדו לראשי הישיבות בארץ בבל. כי חכמי בבל היו הגדולים בין חכמי היהודים, הם היו ממשיכי המסורת עוד מימי התלמוד ואליהם פנו יהודי אירופה בשאלו־תיהם. כדי להכיר את תולדות חכמי בבל הגאונים עלינו לפנות מעתה לתולדות הארצות במזרח.

שאלות להזרה ולעיון:

(1) כיצד הכירו הגרמנים שהיהודים אינם דומים ליתר עמי הארץ?

(2) מדוע אסרו הכמרים על בני עדתם, שלא יבואו בחברת היהודים?

(3) איפה נאמר בתורה, כי על יהודי למול את עבדו מקנת כספו?

(4) איך נעשו היהודים בימי הבינים לסוחרים?

(5) תאר לעצמך שאתה עומד במקום אחד מאבות אבותיך, המוכר את סחורתו לשר נוצרי בצרפת או בגרמניה. השר טוען שאתה קנית את הסחורה באלכסנדריה בעשרה זהובים ועתה מבקש מאה זהובים בעדו. אתה מודה, כי מחיר הסחורה באלכסנדריה אינו אלא עשרה זהובים, אך בכל זאת אין אתה מרויח רוח בלתי הגון. במה תנמק את דבריך?

(6) כיצד הצליחו היהודים לקים את קשרי המסחר בין הארצות השונות יותר מבני הארץ האחרים?

פרק י"ט: הערבים

התמורות במזרח

בתקופת השנויים בארצות אירופה, שספרנו עליה בפרקים הקודמים, חלו גם תמורות בארצות המזרח. תמורות אלו באו לרגל יסוד דת חדשה בקרב הערבים. הדת החדשה, היא דת האיסלאם, התפשטה על פני ארצות רבות והביאה אתה גם שנויים בחיי המדינה בכלל.

מקום מושב הערבים

הערבים היו עם של נודדים ושבטי מדבר, מושבם העקרי היה בחצי האי הערבי, אך לפעמים חדרו לארצות התרבות, הגובלות את המדבר, לבבל, לסוריה ולארץ ישראל. בערב אין מקום להתישבות ולעבודת אדמה חוץ מרצועת החוף של ים סוף. שם בתֵימָן ובחֶגַ'אז היו הערבים למתישבים קבועים, לעובדי אדמה ולסוחרים. שתי ערים גדולות נבנו בחג'אז עוד בימים קדמונים, הן מֶכָּה וְיַתְרִיב. דרך שתי הערים עברו שיירות, שהובילו סחורה מן הדרום לצפון ומן הצפון לדרום.

ביתר החלקים של חצי האי הערבי חיו הערבים חיי נודדים. הם שכנו במקום אחד זמן מה, ומשכלה המרעה לגמליהם בקשו נאות מדבר חדשות או יצאו למסעות ביזה ושוד. המלחמות לא פסקו בין השבטים והביזה והשוד נחשבו בעיני הערבים למקור פרנסה של הֶתֵּר.

הדת העתיקה של הערבים ומנהגיהם

השבטים הערביים היו מפוזרים על פני המדבר הערבי הגדול, אך בכל זאת דברו בשפה אחת, וגם מנהגים רבים היו משותפים להם. רוב השבטים הערביים עלו לרגל לעיר מכה. שם עמד מקדש עתיק שנחשב לקדוש בעיני הערבים. אבן שחורה היתה במקדש זה שהערבים קראו לה בשם "כַּעְבָּה". איש לא ידע מַנַּין באה האבן הזאת, הדומה לגוש ברזל, אך הערבים כבדו את האבן השחורה, כי עובדי עבודה זרה היו הערבים והשתחוו לאלילי עץ ואבן.

יהודים ונוצרים במגע עם הערבים

אל הערבים הגיעה אמנם השמועה, כי אין ממש באמונה באלילים וכי אל אחד ברא את השמים ואת הארץ ואותו ראוי לאדם לעבוד. את כל זאת שמעו הערבים מפי יהודים ונוצרים שגרו בקרבם או בשכנותם. יהודים ישבו בערב עוד מימי חרבן הבית. עקר מושבם היה בתימן וכן בעיר יתריב ומצפון לה. היהודים הסתגלו לסדרי החיים בערב, אף הם היו מחולקים לשבטים. הם גדלו תמרים ועסקו במסחר והשתתפו במלחמות השבטים. רק באמונתם ובדתם נבדלו היהודים מתושבי הארץ. הם שמרו את השבת והחגים את חגי ישראל. ספרי תורה היו בידיהם ומהם למדו לשמור את עקרי הדת היהודית.

גם עם הנוצרים באו הערבים במגע. ערבים רבים באו לסוריה ולארץ ישראל לרגלי מסחרם ורוב תושבי הארצות האלה היו נוצרים. גם ארץ חבש השוכנת על חוף ים סוף באפריקה היתה מיושבת תושבים נוצריים וגם שמה הגיעו סוחרים ערביים. יחידים מבין הערבים הושפעו על ידי היהודים והנוצרים והם משכו את ידיהם מעבודת האלילים. בצפון הארץ קבלו שבטים שלמים את הדת הנוצרית. אולם רוב העם החזיק באמונת אבותיהם עד שקם להם מנהיג דתי גדול מקרב עמם שתקן את דתם וגם שאף לאחד את כל שבטי ערב להיות לעם אחד ומאוחד. האיש הזה היה מוחמד.

מוחמד מוחמד נולד בעיר מכה. הוא היה בן לאחד השבטים המכובדים, אך הוריו היו ממשפחה עניה. מוחמד נתיתם בהיותו עוד צעיר לימים ומעתה דאג לו אחד מדודיו העשירים. בנסוע הדוד לסוריה בעניני מסחר לוה אותו מוחמד. שם פגש מוחמד נזיר נוצרי אחד, שממנו שמע על האמונה באל אחד, אשר היהודים והנוצרים מחזיקים בה. לאחר זמן היה מוחמד בעצמו לסוחר. אלמנה עשירה אחת הטילה את עסקיה על מוחמד ובשליחותה נסע למקומות רחוקים. לבסוף נשאה האשה למוחמד ומעתה נסע הוא לכל מקום על דעת עצמו.

מוחמד מתנבא אשתו של מוחמד היתה גם הראשונה שהאמינה בו ובנבואתו. כי לא עברו שנים רבות אחרי נשואי מוחמד, והוא פנה עורף לעסקי המסחר והחל להגות בעניני אמונה ודת. הוא התבודד במערה שהיתה קרובה לעיר מכה ובשובו משם ספר לאשתו ולמכריו, כי נגלה אליו המלאך גבריאל ודבר אליו בשם האלהים אשר ברא את השמים ואת הארץ ואשר מנהיג את עולמו בתוקף. אלהים דורש מן האדם לעשות את רצונו. עושי דברו יזכו בעולם הבא והממרים את פיו יענשו ביסורי גיהנום.

רוב שומעיו של מוחמד לא הטו לו אוזן. הם חשבו אותו להוזה הזיות ולעגו לו ולדבריו. רק מעטים האמינו בו, כי נביא הוא שלוח מאת האלהים. מאמיניו הראשונים של מוחמד לא היו מחשובי העיר אלא מבני העניים ופשוטי העם. לאט לאט נתרבו הנגררים אחריו. רק בני עירו העשירים לא חדלו לבזות אותו. הם קשרו עליו קשר ובקשו את נפשו.

כשראה מוחמד שסכנה צפויה לו בעיר מולדתו החליט לעזוב את מכה. הוא הצליח לבוא במגע עם חבורה אחת מאנשי יתריב שהבטיחו לו את עזרתם. מוחמד נמלט מן העיר מכה בזיין רואים והופיע בלוית כמאתים איש ממאמיניו בעיר יתריב. את שם העיר הזאת קראו מעתה "מְדִינָה" שפירושה: "העיר" כלומר עירו של הנביא. שנת יציאתו של מוחמד ממכה, היא שנת 622 לפי ספירת הנוצרים, נחשבת בעיני המוסלמים כהתחלת תקופה חדשה ועל כן מונים הם את השנים מאותו התאריך.

מוחמד כופה את דתו על בני עמו

משקבע מוחמד את מושבו במדינה נתרבו מאמיניו והוא היה ראש ומנהיג לציבור אנשים נאמנים לו. מוחמד הפך את מאמיניו לחיילים בעלי משמעת. בעזרתם של אלו רצה לכוף את אמונתו על כל שבטי ערב. מלחמות קשות נלחם מוחמד עם אנשי מכה. שנתים אחרי ההגירה הכה שיירה גדולה של יוצאי מכה וכשבאו אנשי מכה וצרו על העיר מדינה, הגן מוחמד עליה בזריזות והכריח את האויבים לעלות מעל העיר. כבודו של מוחמד גדל בעיני בני עמו הערבים, ורבים מן השבטים הצטרפו אליו וקבלו את אמונתו.

מוחמד והיהודים

בעיר מדינה מצא מוחמד גם מספר גדול של יהודים. אלה גרו ברבעים מיוחדים ונחשבו לשבטים בפני עצמם. מפי היהודים שמעו אנשי מדינה מכבר על האמונה באל אחד ועל כן נטו הם אחרי דתו של מוחמד יותר מאנשי מכה. מוחמד חשב, כי גם היהודים יודו באמתות נבואתו ויצטרפו לעדת מאמיניו. לכן השתדל מוחמד להתאים את דתו למנהגי היהודים. הוא צוה למאמיניו לצום ביום הכפורים ולפנות בתפילתם לצד ירושלים. אולם בכל זאת הכירו חברי העדה היהודית, שלא בא מוחמד לקבל עליו את עול התורה והמצוות ושדתו שונה מדתם ברוב פרטיה. לכן מאנו לעזוב את אמונתם ואף לעגו למוחמד על מעוט ידיעותיו בעניני התורה והמצוות.

מוחמד נלחם ביהודים

משראה מוחמד כי אין היהודים נמשכים אחריו ואחרי דתו החליט לכוף אותם לקבל את דתו או לגרש אותם מעיר מגוריהם. רק מעטים מן היהודים קבלו את הדת החדשה. רוב היהודים נלחמו ועמדו על נפשם. השבט הקטן ביותר בין שבטי היהודים היה שבט קַינֻוקָע. על שבט זה יצא מוחמד למלחמה בראשונה. בתי היהודים היו בנויים סמוכים זה לזה והיו ראויים לשמש מעין מבצר בפני התקפה. וברית היתה כרותה בין השבט קינוקע ובין שבט יהודי אחר ובינו ובין שבט ערבי, שגם חבריו הבטיחו לבוא לעזרת הנדכאים על ידי מוחמד. בני קינוקע חשבו להחזיק מעמד עד אשר יבואו בני בריתם לעזרתם. משבוששה העזרה לבוא למעלה משבועים נכנעו על כרחם. הם הוכרחו לעזוב את בתיהם ואת עירם ופנו צפונה לבוא לארץ ישראל. לבסוף התישבו בעבר הירדן מזרחה.

כגורל בני קינוקע כן גורל יתר השבטים היהודיים בערב. מתחילה הצטרפו השבטים היהודיים למתנגדי מוחמד שבין הערבים. אולם משהחל מזלו של מוחמד לעלות נחרץ גורלם של השבטים היהודיים בזה אחר זה. היו שהלכו בעקבות בני קינוקע והגרו לארץ ישראל. שבט אחד נהרג כולו ומשהשתלט האיסלאם על כל ערב לא נשאר מן היהודים בערב אלא שרידים מעטים.

דת האיסלאם

מאז נוכח מוחמד לראות, כי אין היהודים נענים לו להצטרף לדתו, הדל לחקות במנהגיו את הדת היהודית. מוחמד קבע שהמתפללים יפנו לצד מכה, היא העיר הקדושה אשר בה מקדש הכעבה. במקום יום הכפורים גזר


ממלכת החליפים
בימי גדולתה (במאה השמינית)
ספרד
קורדובה
הים השחור
הים הכספי
ארמניה
חדקל
פרת
בגדד
ים התיכון (הים הגדול)
קירואן
סוריה
דמשק
ירושלים
פרס
קהיר
מצרים
ערב
מדינה
מכה
ים סוף
נילוס

מוחמד לצום בימי חודש רַמַדַאן. כיום תפילה בצבור קבע את יום הששי ובכל יום צוה להתפלל חמש פעמים תפילה קצרה. לתפילות קודמת רחיצת ידים ובשעת התפילה משתחוה המוסלמי וכורע ברך. אחת החובות הדתיות של דת האיסלאם היא העליה לרגל לעיר מכה לפחות פעם אחת בחיי המאמין. דתו של מוחמד נקראת דת האיסלאם, שפירושו "התמסרות". כי התמסרות גמורה לרצון האלהים נדרשת מן המאמינים.

את מכה קבע מוחמד כעיר קדושה למוסלמים אחרי שהצליח לכבוש את העיר ולספח את תושביה לעדת המאמינים. את פסילי האלילים הרחיק ממקדש הכעבה. אך האבן השחורה נשארה בכבודה הראשון ועולי רגל המוסלמים מנשקים אותה ומקיפים אותה בתהלוכות.

מוחמד ראש לכל שבטי ערב

משגברה ידו של מוחמד גם בעיר מולדתו שלח שליחים לכל שבטי ערב והזמין אותם להצטרף לעדת המאמינים. רוב השבטים לא העזו לסרב לבקשתו של מוחמד. המעטים שסרבו כפו אותם בכח. מוחמד לא בקש מן השבטים אלא שיכריזו על אמונתם באל אחד, הוא אַללָה, ובנביאו מוחמד. כל שבט הוחיב לשלם מס, שקראו לו מס צדקה לעניים.

כך הצליח מוחמד לאחד את כל השבטים לא רק להיות עדה דתית אחת, אלא גם אומה אחת, שאיש אחד ישלוט בה ויקבע לה חוק ומשפט. מוחמד אסר על השבטים להלחם זה בזה ורק המלחמה בכופרים הותרה למוסלמים. הוא למד את מאמיניו, כי כל באי העולם עתידים לקבל את דת האיסלאם והכופרים דינם להתרג לפי החרב. מי שנופל במלחמה עם הכופרים יירש גן עדן וישבע רוב תענוג בעולם הבא.

שאלות לחזרה ולעיון.

(1) הסתכל במפה וקבע, מה שם הארצות היום, ששם היו ישובים ערביים בימי מוחמד ?

(2) מה ידוע לך על חיי הבדוים היום ?

(3) פתגם אומר: "אין נביא בעירו". התוכל להסביר את המשפט על פי תולדות מוחמד ?

(4) למה שנה מוחמד את יחסו ליהודים ובמה ?

(5) הידועים לך עוד מנהגים של המוסלמים (כגון בחיי המשפחה ובעניני אכילה ושתיה) ?

(6) מדוע אפשר לומר על מוחמד שהוא היה לא רק מנהיג דתי כי אם גם מנהיג מדיני ?

(7) חודש רמדאן של הערבים חל לפעמים בחורף ולפעמים בקיץ. הידועה לך סבת הדבר ?

פרק כ: הערבים מחוץ לערב

אחרי מות מוחמד

עשר שנים אחרי ההגירה מת מוחַמד מיתה פתאומית (632). המאמינים האמינו בדברי מוחמד שהעיד עליהם, כי דברי נבואה הם והקרובים אליו כתבו מפיו את אמרותיו וקבעו אותן על הספר, הוא ספר הקוראן, הנחשב בעיני המוסלמים לספר קדוש. מספר הקוראן למדו מעתה המאמינים, מה דת האיסלאם דורשת מאתם לעשות.

אולם בדבר אחד השתררה מבוכה תיכף למותו של מוחמד. איש לא ידע מי יירש את משרתו של מוחמד ומי ימלא את מקומו. ידידיו הראשונים טענו, כי מביניהם יש לבחור את החליף, כלומר את הממלא מקום, כי הם היו הראשונים שהכירו והודו במוחמד בעודו נרדף במכָּה. כנגדם טענו שליטי מכה לשעבר, כי להם זכות השלטון בשל יחוסם. אולם בני משפחתו של מוחמד לא הודו לא בטענתם של אלו ולא בטענתם של אלו, כי אם דרשו לעצמם את זכות הירושה. לבסוף נבחר כחליף אחד מידידיו הותיקים, הוא אבו בֶּכְּר, שהיה גם חותנו.

החליפים הראשונים

אבו בכר לא שלט אלא שנתים. אחרי מותו כהנו במשרת החליפים שלשה מידידיו הותיקים של מוחמד זה אחר זה. שלשה אלה הם: עוֹמַר, עוֹתְמַאן ועַלִי. עלי היה קרוב למוחמד קרבת משפחה וגם נשא את בתו היחידה של מוחמד פַאטְמָה לאשה.

ארבעת החליפים הראשונים עמדו בראש השבטים הערביים במשך דור אחד, מ־632 עד 661. ובמשך דור אחד זה פרצו מאמיני האיסלאם מארץ מכורתם ופרשו את שלטונם על ארצות גדולות ורחבות. הם הלכו וכבשו בזו אחר זו את ארץ ישראל, את ארם־נהרים וחלקים גדולים של אסיה הקטנה. בפנותם מערבה חדרו למצרים וכבשו גם את הארץ הזאת.

רוח חדשה בקרב הערבים

לפני כבושה על ידי הערבים היתה ארם־נהרים שיכת למלכות פרס. בשאר הארצות הנזכרות למעלה שלטו הביזַנטיים. שליטי הפרסים והביזַנטיים הכירו את הערבים מכבר, כי לא פעם פלשו גדודים ערביים מן המדבר לארצות המיושבות. אולם הפולשים הערביים נהדפו תמיד על נקלה והפרסים והביזנטיים לא העלו על דעתם, ששוכני המדבר הפראים יוכלו להתגבר על גדודיהם המאומנים והמצוידים היטב. הם לא ידעו, כי הער־בים הפכו פתאום לעם אחר. הערבים לא באו קבוצות קבוצות כי אם בגדו־דים גדולים ערוכים לקרב. ואמונה חדשה פעמה בלבבות הערבים המוסל־

מים. הם האמינו, כי הכל נגזר על האדם מראש ואין הבדל מה יעשה האדם, גזרת האלהים תתקים בו מכל מקום. לכן הרפו הלוחמים הערבים את נפשם למות ולא שעו לסכנת הקרבות.

כבוש ארץ־ישראל

בפני הגדודים האלה לא החזיקו מעמד לא חילות הפרסים ולא חילות הביזנטיים. עוד בימי עומר הסתערו הערבים על סוריה וארץ ישראל. בעבר־הירדן בקרב על שפת הנהר ירמוך הכו הערבים את חיל הנוצרים מכת הרג ואבדן. מעתה לא היה מעצור לחיל הערבי להתקדם מזרחה. בשנת 638 נכנס עומר בעצמו לירושלים וסייר במקומות הקדושים. במקום המקדש הקים צריף לתפילה ולאחר זמן נבנה שם המסגד הגדול אשר עומד שם עד היום ונקרא על שם עומר, הוא החליף אשר כבש את ירושלים.

יתר הכבושים

מארץ ישראל התקדמו הערבים לסוריה ומשם עברו לארץ הפרסים מעבר לנהר פרת. קשה היה גורלה של פרס מגורלה של ביזנטיון. מדינת הפרסים נעלמה לגמרי מן העולם. מארץ ביזנטיון נקרעו חבלים גדולים, הם סוריה, ארץ ישראל ולבסוף מצרים. את אסיה הקטנה לא הצליחו הערבים לכבוש ומדינת ביזנטיון הוסיפה לשלוט באסיה הקטנה וחצי האי הבַּלְקָני.

באפריקה לא מצאו הערבים מחסום לכבושיהם ואחרי כבשם את מצרים בשנת 640 כבשו מהר גם את אפריקה הצפונית. ולא זו בלבד אלא בעוד שני דורות הצליחו גם לעבור דרך המיצר גִיבְּרָלְטַר ליבשת אירופה ולכ־בוש את מרבית ארץ ספרד. כבוש זה שם קץ לממלכת הויסיגוֹתים בספרד ורק בצפון הארץ ההררי נשארו לפלטה נסיכויות נוצריות קטנות.

הערבים והפרנקים

מספרד חדרו הערבים דרך הרי הפִּירֶנֵיִים גם לצרפת. בצרפת ישבו אז הפְרַנְקִים והימים היו ימי קַרְל מַרְטֶל, הוא אבי־זקנו של קרל הגדול. קרל מרטל יצא בחילו לקראת הערבים ונצח אותם נצחון גמור בדרום צרפת על יד העיר טור. (עיין למעלה ברפק ט"ו).

קרב זה היה בשנת 732, מאה שנה אחר מותו של מוחמד. בזה הושם קץ להתפשטות הערבים. ארצות אירופה מחוץ לספרד נשארו נוצריות ודורות רבים זכרו לטוב את שמו של קרל מרטל על אשר הציל אותם מכבוש הער־בים ומשעבודם.

שלטון הערבים

הכובשים הערביים היו ברובם שוכני מדברות ועתה הפכו לשליטי מדי־נות עצומות. הערבים יצאו לכבושיהם בכונה להפוך את כל העולם כולו למאמיני מוחמד או לשעבד את הכופרים למאמינים. על כן קבע כבר החליף עומר כחוק, כי בחצי האי הערבי לא ישבו אלא בני דת האיסלאם ובשאר הארצות יעלו בני הדתות האחרות מסים מיוחדים — מס גולגולת ומסי קרקע — לשליטים הערביים. הערבים לא כפו את דתם על תושבי הארצות הכבושות והיהודים והנוצרים נשארו באמונתם הראשונה. הם לא נחשבו לאזרחים בעלי זכויות מלאות במדינת הערביות. אולם השליטים

הערבים נוכחו מהר לדעת, כי אין ביכלתם להשליט חוק וסדר בלי עזרת התושבים הראשונים. כי בין הערבים עצמם לא היו מתחילה יודעי קרוא וכתוב, שיכלו לשמש פקידים במדינה. בעל כרחם השתמשו הערבים בפקי־דים נוצריים או יהודיים שמצאום בארץ כבושיהם.

שושלות החליפים

לאט לאט הסתגלו הערבים לחיי ארצות התרבות. עוד בימי החליפים הראשונים ראו צורך להעביר את מושב החליף ממְדִינָה לדמשק. כי העיר מדינה היתה רחוקה יותר מדי מרוב ארצות הכבוש של הערבים. דמשק נשארה מושב השלטון למעלה ממאה שנה. שם שלטו החליפים מבית אומיה, שהיו מזרע השבט השליט במכה. בני אומיה תפסו את השלטון אחרי הרצחו של עַלִי, חתנו של מוחמד. לכן היו רבים שלא הודו בחליפות מבית אומיה, כי אמרו שעלי היה החליף החוקי היחידי ולזרעו לבדו מגיעה ירושתו של מוחמד. מצדדי עלי וביתו נפרדו מאז מכלל המוסלמים והיו לכת דתית מיוחדת. הם נקראים שִׁיעִיים (מלשון סיעה=כת). גם מתנגדים אחרים קמו לבית אומיה ובעבור מאה שנה בקרוב נדחו בני אומיה מפני שושלת חדשה, היא בית עַבָּאס. בני משפחת אומיה נרצחו על ידי מתנגדיה באכזריות, לא נשאר מהם אלא צעיר אחד שנמלט לארץ ספרד. החליפים החדשים מבית עבאס נטשו את דמשק ובנו להם עיר בירה חדשה, על שפת הנהר חדקל בארץ בבל, היא בַּגְדַד, שהערבים קראו לה עִירָאק.

הערבים מחוסרי תרבות

בארצות שכבשו אותן הערבים מצאו הם חיי תרבות משוכללים שלא ראו כמותם מימיהם. בסוריה, בארץ ישראל ובמצרים נשארו עוד שרידים מן התרבות העתיקה. השפה היונית היתה ידועה לרבים. יושבי המנזרים שמרו על כתבי־יד עתיקים, שהכילו את חכמת יון בפילוסופיה ובמדעי הטבע. גם בנינים נמצאו בכל הארצות האלה שנשארו עוד מימי שלטון היונים והרומיים. הערבים לא ידעו את מלאכת הבניה המשוכללת וכל זה היה חדוש גדול בעיניהם. כשהגיעו הכובשים הערבים לארץ פרס מצאו שם את ארמונות המלכים ואוצרותיהם, שהיו מלאים כסף וזהב ואבנים יקרות. הערבים לא ידעו אפילו מה שמם של כל האוצרות האלה. מסופר כי הכוב־שים לקחו אתם לארץ ערב שטיח יקר מאוצר המלך הפרסי, שהיה מרוקם ומשובץ באבנים יקרות. ראשי הכובשים חלקו ביניהם את השטיח בגזרים אותו קרעים קרעים.

חוסר הענין של הערבים בדברי התרבות לא נמשך זמן רב. הדורות שגדלו בסוריה ובפרס למדו מהר להוקיר את חפצי התרבות אשר מצאו שם. גם הם צוו לבנות ארמונות ומסגדים לתפארת ובחצרות השליטים השתמשו בכלי כסף וזהב ונשי הארמונות לבשו שמלות יקרות והתקשטו בפנינים יקרות.

גם בדברי חכמה ושירה הראו הדורות המאוחרים של הערבים עניז רב.

רבים מבין התושבים הראשונים למדו מהר את השפה הערבית והם תרגמו את הספרים שהכילו את הפילוסופיה היונית ודברי מדע אחרים שהיו ידו־עים אז. כך הוכנסה חכמת יון לחוגי הערבים. מתוך ידיעת הפילוסופיה היונית ומדעי הטבע התעוררו גם מבין הערבים להגות בעניני חכמה, בחקי־רת הטבע ובמתמטיקה. ספרים רבים נכתבו בענינים אלה בשפה הערבית.

משוררים רבים היו בין הערבים עוד לפני זמנו של מוחמד. עתה קמו ביניהם גם סופרים רבים שהצטינו באמנות הספור. ספורים רבים למדו הערבים מן הפרסים, שהיו חובבי אגדות מפורסמים. הערבים אהבו מאד לשמוע דברי אגדה והמשוררים הסתופפו בחצרות החליפים והשרים והיו מהנים במשתאות את המסובים בשיריהם ובספוריהם. ספורים ערביים רבים נאספו אחר זמן, המפורסמים ביניהם הם ספורי "אלף לילה ולילה". ספורים אלו תורגמו לשפות רבות אחרות ובימינו גם לעברית.

הארון אר־רשיד

מרכז התרבות החשוב ביותר בארצות הערביות היה בַּגְדד. בגדד היתה לא רק עיר מסחר גדולה, שם גם ישבו המלומדים והמשוררים המפורסמים של הימים ההם. בדור השלישי אחרי הוסדה של העיר משל בה החליף הָארוּן אַר־רַשִׁיד מ־786 עד 807, הוא המושל הערבי המפורסם ביותר על אהבתו את החכמה ואת השירה. התאורים של ארמונות נפלאים המצויים בספורי "אלף לילה ולילה" אינם לפעמים אלא תמונה נאמנה ממה שראו עיני המשוררים בביתו של הארון אר־רשיד. הארון אר־רשיד היה מושל חזק ודואג לצרכי מדינתו. הוא בא במגע גם עם מלכי ארצות אחרות וכבר ראינו, שקרל הגדול שלח אליו שליחים, שאחד מהם היה יהודי.

התפוררות החליפות

אף על פי שהערבים התרגלו לחיי תרבות ולסדרי מדינה, לא היה לאל ידם לקים את אחדות מדינתם לזמן ארוך. הארץ היתה גדולה מדי, והחליף אשר ישב בבגדד לא היה לאל ידו להשגיח על כל השרים אשר שלטו בשמו בארצות הרחוקות. שליטי הארצות נצלו את הולשת החליף והקימו ממש־לות מיוחדות בארצותיהם. כך קמה מדינה ערבית מיוחדת במצרים ושם נתגשם סוף סוף חלומם של השיעיים, כי משנת 969 והלאה שלטו שם חליפים מזרע עלי. הם קראו לעצמם חליפים מבית פַאטְמָה, היא בתו של מוחמד ואשתו של עלי. בספרד הוקם שלטון מיוחד על ידי השריד האחרון מבית אומיה שנמלט מערבה בעת הרצחם של בני משפחתו. על תולדות הארצות האלה עוד נשמע בפרקים הבאים.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) מדוע טעו שליטי ביזנטיון ופרס בהערכת הכחות של אויביהם הערבים?

(2) מדוע נקרא המסגד הגדול בירושלים על שם עומר?

(3) מה היו הדרכים שבהן יכלו הערבים לחדור לאירופה ואיזו מדינות עכבו אותם בדרכם?

(4) מה היה מצבם החוקי של היהודים והנוצרים בארצות הערביות השונות?

(5) על שום מה אנו אומרים שהערבים הם יורשי התרבות העתיקה?

(6) מה היו הסבות להתפורות החליפות?

פרק כ״א: תקופת הגאונים

היהודים תחת שלטון הערבים הכובשים הערבים מצאו בכל מקום שבאו לשם עדות יהודיות מפוזרות בין התושבים האחרים. גם אבותינו העלו מעתה מס לשליטים הערבים. הם שלמו מס קרקעות ומס גולגולת. תמורת זאת הבטיחו הערבים חסות למשלמי המסים ורשות נתנה להם לנהוג כמנהגי דתם. ולא עוד אלא אף יכלו לקים בתי משפט משלהם וגם לגבות מסים לצרכי עדתם.

לא היתה ליהודים תרעומת על הכובשים הערבים וברוב המקומות אף שמחו על החלפת השלטון. כי בארץ מצרים וביחוד בספרד סבלו היהודים מקנאת הכמרים הנוצריים. בבוא הערבים נשמט השלטון מידי הנוצרים וגם הם הפכו לנתינים לכובשים הזרים.

יהדות בבל את האוכלוסיה היהודית המרובה ביותר מצאו הערבים במדינת הפרסים בין הנהרות פרת וחדקל, היא הגולה הבבלית, שכבר הכרנו את סדרי חייה בימי התלמוד. סדרים אלו לא נשתנו מאז. ראשי הגולה משלו בעם וחכמי הישיבות שפטו אותם ודאגו לחנוכם ולהדרכתם. משרות אלו לא בטלו גם בימי הערבים ונהפך הוא, כי הכובשים הערביים עוד חזקו את ידי ראשי הגולה. הם כבדו אותם כשליטים העומדים בראש עם שלם. על הכובש הערבי, שנצח את חיל המלך הפרסי מסופר, כי עם תום המלחמה לקח הוא את אחת מבנות המלך הפרסי לו לאשה ואת הבת השניה נתן לראש הגולה היהודי.

משנקבע מושב החליף בבגדד עבר גם ראש הגולה היהודי לשבת בעיר זו. שם עמד ביתו לתפארת ולא נפל ליופי מבתי השרים הלא־יהודיים. כשליט נהג ראש הגולה בכל דבר, הוא גבה מסים, מנה דיינים והוא שהופיע בשם הצבור היהודי לפני השליטים הערביים.

גאוני סורא ופומבדיתא גם שתי הישיבות המפורסמות בימי התלמוד, הן ישיבת סורא ופומ־בדיתא, המשיכו בפעולתן בימי הערבים. תואר כבוד נתן לראשי הישיבות בימים ההם: הם נקראו גאונים, הגאון של סורא והגאון של פומבדיתא. לראש ישיבה לא נבחר אלא מי שכל תלמידי הישיבה הכירו אותו כמופלג בתורה וביראת שמים. תפקידים גדולים היו מוטלים על גאוני בבל, שרק גדולי הדור יכלו למלאם. המנהג של חדשי־הכלה, שנקבע בימי חכמי התלמוד (עיין למעלה בפרק י׳) היה עדין נהוג בישיבות. אולם בימי הגאונים לא רק תלמידים באו ללמוד תורה מפי רבותיהם בחדשי הכלה,

אז נאספה גם אספה מגדולי הדור. אספה זו היתה מעין סנהדרין והיא הכריעה בכל השאלות שהובאו בפני הגאונים.

סדרי הלמוד

באספות אלו ישבו שבעים תלמידי חכמים בשבע השורות הראשונות, כולם בני משפחות מיוחסות וגדולים בתורה. מאחורי שבע השורות עמדו טורי ספסלים, מקום שם ישבו תלמידי חכמים צעירים, שבאו לראות את המעמד הגדול של אספת החכמים ולשמוע דברי תורה מפי גדולי הדור.

כל הנאספים פניהם לראש הישיבה הפותח בדברי תורה. כל חברי האספה למדו בביתם את המסכת שנקבעה באספה האחרונה, היא מסכת הכלה. קושיות נשאלות ותרוצים נשמעים. ראש הישיבה נושא ונותן עם המתוכחים ומכריע בין החולקים זה על זה. רשות הדבור נתנה רק לשבעים הזקנים היושבים בשורות הראשונות. התלמידים מקשיבים לדברי גדולי הדור, אך נמנעים מלדבר ומלחוות דעה. גם דברי הגדולים נשמעים בנחת, איש לא ירים את קולו בדבורו והם חולקים כבוד זה לזה וביחוד נוהגים ביראת כבוד כלפי הגאון, הוא ראש הישיבה, הממונה על כולם.

תשובות הגאונים

לא רק בלמוד עיוני עוסקת אספת החכמים. שאלות הגיעו אל הגאון ממקומות רחוקים ומן האספה תצא תשובת הגאונים לתפוצות. בעיר פלונית, בסוריה או בספרד, לא ידע הדיין להכריע במשפטם של בעלי־דינים, והוא פנה בשאלה לגאוני בבל. במקום אחר, באפריקה הצפונית או באיטליה, היו נבוכים אנשי העיר בדבר סדרי בית הכנסת או בדין של אסור והתר. במכתב שלישי, שהגיע אולי מצרפת או מערי הרינוס בגרמניה, מרצה הכותב קושיה על דברי התלמוד שלמד. שאלה אחרת נוגעת לענין של עקר אמונה, שהשואל נבוך בו ומבקש מאת הגאונים להורות לו את דרך האמת.

השאלות מובאות לפני אספת החכמים, והם יחד עם הגאון, ראש הישיבה, מכריעים בדבר. הגאון מכתיב את התשובה לסופר היושב לפניו וכאשר ימצא נוסע לארץ שהשואל יושב שם ימציא לו את תשובת הגאונים. הרבה מתשובות הגאונים שנשלחו לארצות השונות נאספו לאחר זמן והן נמצאות בידינו עד היום.

תקנות הגאונים

אספות החכמים עיינו גם בשאלות שנתעוררו מתוך השנויים, שחלו בסדרי החיים בכלכלה ובמסחר, והקנו תקנות לצרכי השעה. לדוגמא: בימי התלמוד עסקו רוב יהודי בבל בהקלאות ורק מעוטם היו על המסחר. גם הסוחרים לא עשו כרגיל סחורה אלא עם אנשי אותו המקום ואותה המדינה, כי בבל היתה נבדלת מארצות התרבות האחרות שהיו כלולות בקיסרות הרומית. אם הלוה איש לחברו והלווה טען, כי הפסיד בעסקו ואין לו ממה לשלם, ידעו אנשי המקום, אם האמת אתו או אינו אלא משקר. ועל כן לווה שטען: "אין לי" היה נאמן בלי שבועה. בימי שלטון הערבים נספחה גם בבל לארצות הים התיכון ודרכי המסחר היו פתוחות לפני תושביה. המסחר

נתרבה וגם יהודים לקחו חלק רב בסחר החוץ. לרבים מהם היו נכסים והשקעות בארצות שונות. מעתה אם טען הלוה: "אין לי", לא היה המלוה יכול להודע על נקלה, אם אמת בפיו. לכן תקנו גאוני בבל כי הטוען "אין לי" עליו להשבע שבועה בפני הדיינים, כדי לאמת את דבריו.

בין בבל ליתר ארצות הגולה

מלפני הגאונים יצאה ההוראה לכל ישראל וכדבריהם עשו בכל תפוצות הגולה. השליחים אשר העבירו את תשובות הגאונים לארצות רחוקות הביאו בשובם את מתנות בני הגולה לקופת הישיבות. הנצרכים בין בני הישיבה סופקו צרכיהם מקופת הישיבה, כי כל עתותיהם היו מוקדשות ללמוד תורה.

בני הארצות השתתפו בנפש חפצה בספוק צרכי הישיבות, כי עליהן היתה גאותן. בישיבות ובמשרת ראש הגולה ראו שריד למלכות ישראל בגולה. צעירים מארצות רחוקות עברו ארחות ימים, כדי להגיע לבבל וללמוד שם תורה מפי גדול הדור. בשובם לארצם, לאפריקה הצפונית, לספרד או לאיטליה ספרו את אשר ראו עיניהם: כיצד נוהג ראש הגולה בכבוד וברוב פאר ומה גדול כבוד התורה בין חכמי הישיבות. השומעים את דברי המספר ידעו, כי לא עזב ה' את חסדו מאת עמו גם בהיותו בגולה, כי עוד נותרו לעם ישראל גדולה ושלטון ועוד נשארו מורי הוראה אשר יורו לעם את הדרך אשר ילכו בה.

ארץ ישראל בימי הגאונים

אף על פי שבבל היתה בימי הגאונים מקום התורה הראשון בישראל לא נסתתמו מעינות החכמה גם בארץ ישראל. ראינו למעלה, כי בעקבות לחץ הנוצרים נתמעט הישוב העברי בארץ ישראל בימי שלטון ביזנטיון. כאשר כבשו הערבים את ארץ ישראל התעודדו שרידי הישוב וגם הרחיבו את מקומות מגוריהם. ישובים חדשים נוסדו, כגון בעיר רַמְלֶה הסמוכה ללוד. רמלה נבנתה על ידי הערבים לשם שכון לצבא ולשלטונות והיא היתה בירת הארץ בימיהם. דרך רמלה עברו השיירות, שבאו מדמשק ומבגדד ונסעו למצרים. כך הפכה רמלה לעיר מרכזית חשובה והיהודים שהתישבו בה סיעו בהרבה לגדולתה ולהרחבתה.

ישוב יהודי חדש בירושלים

עוד שנוי אחד לטובה בא בימי הערבים. תזכור כי עוד מימי הרומיים היה אסור ליהודי לשבת ישיבת קבע בירושלים. אסור זה בוטל בימי הערבים. ירושלים התנערה במקצת מעפרה, ישוב יהודי התישב בה מחדש וקבוצים של תלמידי חכמים ישבו בה ועסקו בתורה. קבוצים אלו נקראו חבורות וראשיהם אף הוכתרו לאחר זמן בתואר הכבוד: גאונים. גם לצרכי החכמים שבירושלים נשלחו כספים מנדיבי העם בארץ ישראל ובתפוצות. לעתים גם פנו אליהם בשאלות בעניני הלכה מארצות חוץ.

"אבלי ציון"

עולי רגל לא חדלו מלבוא לירושלים גם בימי הגאונים. יהודים הגיעו לירושלים מארצות רחוקות ולא שעו לסכנות דרכים. התשוקה לגאולה לא פגה. קבוצות של חסידים היו בבבל, שקראו את עצמם אבלי ציון. אלה

סגפו עצמם בצומות והרבו בתפילה ובתחנונים על גאולת עם ישראל שתבוא במהרה. מהם באו לירושלים והתישבו סמוך למקומות הקדושים, לבכות את ענות עמם ולבקש עליו רחמים.

אנשי המסורת גם מחוץ לירושלים היו קבוצי חכמים וישיבות, בעקר בערי הגליל. הישיבה בטבריה המשיכה בפעולתה עוד מימי האמוראים. בימי הגאונים נוצר בעיר זו דבר שגם אנו נזקקים לו עד היום. חכמי טבריה הם שהמציאו את שיטת הנקוד הנהוגה גם אצלנו. עד ימי הגאונים לא צינו את תנועות ההגיה בעברית והקריאה הנכונה של המלים בתנ״ך נמסרה במסורת שבעל פה. בתקופת הגאונים החלו ליצור סימנים לנקוד גם בבבל וגם בארץ ישראל. לבסוף נתקבלה שיטת הנקוד של חכמי טבריה, שבה משתמשים גם אנו. על ידי הנקוד נקבעה המסורה (המסורת) המדויקת על דבר הקריאה הנכונה של התנ״ך. בעקר עסקו בדבר זה בני משפחה אחת, הם משפחת בן־אשר בטבריה. החכמים שעסקו בקביעת המסורה נקראים אנשי המסורה.

הפיטנים ועוד בדבר אחד עלו חכמי ארץ ישראל על בני בבל. בארץ ישראל קמו הפיטנים הראשונים שחברו תפילות ופיוטים בצורת שירים. שירי הקח״ש של הפיטנים היו על פי רוב מחולקים לבתים ושורות הבתים מסתימות בחרוזים. שפת העם היתה אמנם מכבר השפה הארמית או היונית, אך גם העברית לא נשכחה והמשוררים לא מצאו בטוי לרגשותיהם אלא בלשון העברית המקודשת. המפורסמים בין הפיטנים הראשונים היו ינאי ורבי אלעזר הקליר. הם חיו בתחילת ימי הגאונים או סמוך לתקופה זו עוד בימי שלטון הביזנטיים. כונת הפיטנים היתה להוסיף על נוסח התפילה בבית הכנסת פיוטים מענין של אותו יום. כך נתחברו פיוטים לכל שבתות השנה ולחגי ישראל. הפיוטים לשבתות הכילו רמזים לפרשת התורה הנקראת בבית הכנסת באותו היום. ובארץ ישראל היו נוהגים לסים את התורה לא כמנהגנו, שהוא מנהג הבבליים, פעם אחת לכל שנה, כי אם פעם אחת בשלש שנים. התורה נחלקה איפוא ל״סדרים״ (לפרשיות) כמנין השבתות של שלש שנים. על כן גדל מספר הפיוטים של ינאי.

ינאי כתב את הפיוט ״אז רב נסים הפלאת״ שנוסף לאגדה של פסח. רבי אלעזר הקליר הוא המחבר של הקינה ״אז בהלוך ירמיהו על קברי אבות״ שאנו אומרים אותו בתשעה באב. ובמחזור של ראש השנה ויום הכפורים תמצא פיוטים רבים המיוחסים לרבי אלעזר הקליר או לאחד הפיטנים האחרים מאותה התקופה.

לשון הפיטנים קשה להבין לפעמים גם למי שבקי בלשון התנ״ך ובלשון המשנה. כי בטויים רבים גשתנו בצורותיהם ובמשמעותם מימי המשנה עד ימי הפיטנים. גם שנו לפעמים הפיטנים את הלשון בכונה תחילה, כדי למצוא בטוי לרגשותיהם ואף לשם התאמת החרוזים בשיר. אולם המעיין יפה

בדברי הפיטנים יבין את דבריהם ויעשה שותף לרגשותיהם, כי לא כאישים יחידים דברו הפיטנים אלא כשליחי עם ישראל. תפילותיהם הן תפילות הצבור השופך את שיחו לפני המקום וקינותיהם הן קינות עם דווי וסחוף המקונן על מר גורלו בין האומות.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) עיין בסוף פרק י' (שני הקטעים האחרונים). האם היתה סבה לאבותינו בבבל לקבל את כבוש ארצם על ידי הערבים ברצון?

(2) במה יש להכיר, כי תקופת הגאונים היא המשך לתקופת התלמוד? (על ימי התלמוד עיין פרק ח'־י').

(3) מדוע נאה השם סנהדרין לאספת חכמי הישיבה בימי הגאונים?

(4) מאי־אלו ארצות באו שאלות לגאוני בבל?

(5) עיין במהזור של ראש השנה (הוצאת אמנות) וקבע את הפיוטים של תפילת שחרית יום ראשון שנתחברו על ידי רבי אלעזר הקליר.

(6) על שום מה אנו קוראים לממציאי הנקוד אנשי המסורה?

פרק כ"ב: הקראים

תוקף הגאונות ובתי־הדין

כבר ראינו, כי דברי הגאונים נתקבלו בכל תפוצות הגולה כהכרעות של הסנהדרין בשעתה, כי הגאונים נחשבו כממשיכי הפעולה של חכמי התלמוד ודבריהם לא נאמרו על דעת עצמם, כי אם על דעת התורה, שאותה באו לבאר ולפרש לעם ישראל.

רוב העם קבל את הוראות הגאונים ולא סר מאחרי התורה הכתובה והמ־סורה. אם נמצאו יחידים שזלזלו במצוות שבין אדם לחברו או במצוות שבין אדם למקום, יכלו בתי־הדין ליסר אותם בענשים ובקנסות. בימי הגאונים נתגו בענשים שלא היו ידועים בימי האמוראים. בתי־סוהר היו בקהלות בבל, שם כלאו את העבריינים עד שיצא דינם. גם ענשי גוף קשים היו נהוגים בבתי הדין שבבבל. גם החרם שנהגו בו בימי הגאונים היה חמור מן החרם של ימי התלמוד. חרם הוטל על מי שפרש מדרכי הצבור או על מי שלא קים את פסקי הדין בענינים שבממון. חברי בית־הדין הכריזו בבית־הכנסת, כי פלוני מוחרם לקהל. מעתה נמנעו כל בני העדה לבוא במגע עם המוחרם, איש לא נכנס לביתו ודלתות של אחרים היו נעו־לות בפניו. אם נולד בן למוחרם מאנו בני העדה למול אותו ואם מת לו מת לא עסקו בקבורתו. העבריינים ראו, כי יד בית־הדין תקיפה עליהם, ועל פי רוב לא התמידו במרדם, כי אם נכנעו לפסקי הדין.

הקראים

כל זמן שהעבריינים לא היו אלא יחידים יוצאים מן הכלל קל היה לבתי הדין לרסן אותם. אולם כמאה שנה אחרי התחלת תקופת הגאונים עלה בידו של איש אחד למשוך אחריו צבור שלם ולהסיר אותם מדרך התורה המקובלת בישראל. שם האיש היה עָנָן והכת אשר נוסדה על ידו נקראת כת הקָרָאִים, על שם שבני הכת לא הודו אלא במקרא בלבד ואת קבלת חכמינו דחו ולא נהגו על פיה.

ענן ושיטתו

ענן היה ממשפחת ראשי הגולה ובמות ראש הגולה, ששלט בימיו בשנת 765, תבע ענן לעצמו את המשרה הרמה. אולם גאוני הישיבות לא הסכימו למנות אותו לראש הגולה כי כבר היה חשוד בעיניהם שאין לבו שלם עם תורת ישראל. במקום ענן נתמנה חנניה אחיו כראש הגולה. בחמתו החליט ענן להתנקם בגאונים והוא הכריז על עצמו שהנהו ראש לכת יהודית חד־שה השונה באמונתה מאמונת היהודים הנאמנים לגאונים.

ענן טען כי אין ליהדות אלא תורה־שבכתב וכל מה שמסרו חכמים במסר־

רת שבעל פה וכל מה שהורו את העם במשך הדורות אין לו תוקף. מתוך העיון בפסוקי התורה רצה ענן להורות לעם את מצוות התורה וגם למאמיניר צוה שאיש איש יבקש את באור התורה כהבנת שכלו הוא. ענן לא הבין שאם יבוא כל איש לבאר את דברי התורה כרצונו ולנהוג כהבנתו הוא תרבינה המחלוקות בישראל, התורה תעשה כמה תורות ועם ישראל יתפלג לכמה כתות.

מפירושיו של ענן ותלמידיו

ענן עצמו בא לידי באורים משונים בתורה והנהיג מנהגים שלא עלו על דעת התורה מעולם. למשל: הוא מצא כתוב בתורה: "לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת" (שמות ל"ה, ג') וגזר, כי אסור לו ליהודי להשאיר נר דולק בביתו ביום השבת. ותחת אשר בבתי היהודים היה ליל השבת לילה של אורה ושמחה, ישבו הקראים בבתיהם בחושך שוממים ונטולי אורה. כן אסר ענן לצאת בשבת מכתלי הבית על פי הפסוק: "אל יצא איש ממקומו ביום השביעי" (שמות ט"ז, כ"ט). הקראים לא עזבו את בתיהם ביום שבת אלא לצרכי תפילה בצבור. את ימי המועדות קבע ענן שלא לפי הלוח אשר בידי הגאונים ואף ימי צום חדשים בדה מלבו.

תלמידי ענן הלכו בעקבות רבם ואף הם בקשו לחדש חוקים ומצוות איש איש כהבנתו. כעבור דורות מועטים לא היו שני חכמים מחכמי הקראים שהיו תמימי דעה זה עם זה בקיום המצוות. מה שאסר זה התיר זה, במקום שהאחד החמיר שם הקל חברו, ימים שהיו ימי חג לאלו היו ימי חול לאלו. הקראים נתפלגו לכמה כתות, כל כת ותורתה המיוחדת בידה.

הרחקת הקראים

השלטונות הערביים הכירו בזכות הקראים להיות עדה נפרדת מן הצבור היהודי. מעתה לא יכלו הגאונים לכוף את הקראים לקבל את חוקי היהדות ועל כן השתדלו להרחיק אותם מקרב עדתם. הם אסרו להתחתן בהם, שחיטתם נאסרה ויינם נחשב כיינו של נכרי. הקראים נעשו כמעט כעם בפני עצמו והם קבעו לעצמם מקומות תפילה מיוחדים ובבתי הכנסת של יהודים חדלו מלצרף אותם למנין.

התפשטות הקראים

אף על פי שנבדלו הקראים מאחיהם היהודים באמונתם ובמנהגיהם, לא נטמעו בגויים וגם הם סבלו את סבל הגלות. גם הקראים השתוקקו לעלות לארץ ישראל ולראות בבנינה. רבים מהם הצטרפו לאבלי ציון בירושלים, אחדים התישבו בערי הארץ האחרות, כגון ברַמְלֶה. מארץ ישראל נפוצו הקראים לצפון אפריקה וכמעט בכל מקום שישבו שם יהודים נמצאו גם עדות קטנות של קראים ביניהם. הבדלות־הקראים מאחיהם היהודים הבי־אה לעתים קרובות לידי חלול השם. קטטות ומריבות היו בינם לבין היהו־דים האחרים ביחוד בירושלים ולא פעם נקראו השלטונות הערביים להתע־רב בריב בין שתי העדות.

גזרות הגאונים על הרתקת הקראים הגיעו לכל מקום שישבו שם קראים בשכנוהן של עדות יהודיות. חכמי העדות ובתי־דיניהן השתדלו לקים את גזרת ההרחקה, אך בכל זאת לא הופסק הקשר בין בני העדה היהודית ובין בני הכת. גם אם לא התכון היהודי לבוא בחברת הקראי בכונה תחילה, הרי נפגשו שניהם לרגל עסקיהם. וכוחים רבים היו ביניהם על הענינים המפרי־דים ביניהם. הוכוחים עם הקראים

גם ספרים נכתבו על ידי הקראים והם הגיעו לידי הכמי התורה. הגאונים ותלמידיהם השיבו בספריהם על טענות הקראים והכו על קדקדם. מכיון שלא נותרה לקראים אלא התורה־שבכתב הרבו הם לעיין בכתבי הקודש וכתבו באורים לתנ"ך לפי דרכם. גם הכמי התורה עסקו מעתה הרבה בפי־רוש התורה כפשוטה, כדי להראות שגם לפי פשוטי המקראות לא יצדקו דברי הקראים. אז התחילו הקראים ומתנגדיהם לעסוק גם בחכמת הדקדוק, כדי למצוא את פירוש הפסוקים על פי חוקי הלשון. גדולי החכמים של תקופת הגאונים הקדישו את מיטב כחותיהם למלחמה בדעות הנפסדות של הקראים. על גדולי ישראל אלו נשמע בפרק הבא.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) כמה זמן עבר בדיוק בין בוא הערבים לבבל עד יסוד תנועת הקראים?

(2) מדוע יכלו בתי־הדין להתגבר על סתם עבריינים ואילו על הקראים לא יכלו להתגבר?

(3) תזכור כי גם בימי בית שני היתה תנועה שלא הודתה בתורה שבעל פה. איזוהי התנועה הזאת?

(4) באילו אמצעים אחזו הגאונים כדי להתנגד לקראים?

(5) מדוע נתפלגו הקראים והיו לכתות רבות?

(6) הידוע לך, אם נמצאים גם היום קראים בארץ ישראל ומחוצה לה?

פרק כ"ג: גדולי הגאונים

תולדות הגאונים

רוב גאוני בבל לא נודעו תולדותיהם בפרוטרוט. הגאונים נבחרו בדרך כלל מבין חברי הישיבה הותיקים, שגדלו מילדותם בין תלמידי חכמים והיו טפוגי תורה ובקיאים בכל פרטי המסורת. תולדותיו של גאון אחד לא נבדלו בהרבה מתולדותיו של גאון אחר.

יצא מן הכלל איש אחד שבא ממצרים לבבל ועקב גדולתו בתורה, בחכמה ובמדות זכה למשרת הגאון. האיש הזה היה רב סְעַדְיָה גאון.

רב סעדיה במצרים

רב סעדיה נולד בשנת 882 בעיר פִּיוּם אשר במצרים ושם למד תורה מפי חכמי עירו. נוסף על ידיעותיו בתורה רכש לו רב סעדיה ידיעות בחכמות החיצוניות. הוא היה בקי בלשון הערבית ובספרים הפילוסופיים שנכתבו בלשון זו. רב סעדיה עסק גם בחקר הלשון העברית וחבר ספרים נגד הקראים, להוכיח את צדקת הקבלה שבעל פה. כבר נגש רב סעדיה למלאכה עצומה: לתרגם את כל התנ"ך לשפה הערבית ולבארה. רב סעדיה ראה, כי רבים מאחיו היהודים למדו לדבר ערבית, אך את שפת התנ"ך אינם מבינים על בוריה. בתרגומו רצה לקרב את היהודים דוברי הערבית להבנת התורה.

רב סעדיה השתוקק לעלות לארץ ישראל וגם להכיר את חכמי ישיבות בבל, שהם נחשבו לרבותיהם של כל בני הגולה. בהיותו כבן ארבעים יצא ממצרים, בקר בארץ ישראל והמשיך בדרכו לסוריה לבוא בבלה. עוד לא הגיע רב סעדיה לבבל כבר נמצאה לו שעת כושר להראות את גדולתו בתורה ואת כחו במשא ומתן של חכמה.

מחלוקת חכמים

בחֲלֶב שבסוריה שמע רב סעדיה, כי מחלוקת קשה פרצה בין גאוני בבל ובין חכם אחד שישב בירושלים. חכם זה נקרא בן מאיר והוא הוציא כרוז, כי נפלה טעות בחשוב־הלוח כפי שהוא יצא מתחת ידי הגאונים בבבל. לפי לוח הגאונים חל ערב פסח של אותה שנה ביום שני, ואילו בן מאיר טען, כי יש להקדים את ערב פסח לשבת ויום ראשון בשבוע הוא ראשון לחג הפסח.

המבוכה בתפוצות

אותה שנה היו תושבי התפוצות במבוכה גדולה. כרוזים הגיעו אליהם מגאוני בבל לעשות את ימי הפסח כפי הלוח שנקבע על ידם, ואילו בן מאיר כתב לבטל את דברי הגאונים ולעשות את ימי החג לפי חשבונו. פרטי המחלוקת לא היו מובנים אלא למעטים, הבקיאים בהלכות קדוש החודש

ובחשוב מהלך השמש והירח. אולם גם פשוטי העם הבינו, כי בן מאיר דורש לחכמי ארץ ישראל את הזכות לקבוע את ימי המועדות. ואילו הגאונים שבבבל סמכו על הזקתם, כי זה דורות רבים היו שתי הישיבות שבבבל עורכות את לוח השנה לצרכי כל התפוצות, כשם שהכריעו הן גם בכל דבר אחר הנוגע לחיי עם ישראל בעניני דת ודין.

נחלקו בני הקהלות והיו מקומות שנהגו כדברי זה ובמקומות אחרים נהגו כדברי האחר. נראה היה כמעט, כאילו עומדת כנסת ישראל להתפלג לשתי דתות.

רב סעדיה מכריע — רב סעדיה הכיר את הסכנה הצפויה לעם ישראל ממחלוקת זו. הוא עיין בפרטי הוכוח ונוכח להכיר, כי טענותיו של בן מאיר בטעות יסודן. רב סעדיה גלה את דעתו בספר בעוד היותו בחלב ושלח את הספר גם לבן מאיר. אולם הלה לא הודה על האמת וגם יצא בחרופים ובגדופים נגד איש ריבו. אז ראה רב סעדיה, כי בן מאיר אינו מבקש אלא תואנה להעביר לידו את סמכות הגאונים. רב סעדיה יצא נגדו בדברים חריפים והוכחותיו ודבריו הכריעו סוף סוף לטובת הגאונים. העם חדל לשמוע בקולו של בן מאיר והכל חזרו לחוג את החגים בימים שנקבעו על ידי גאוני בבל.

רב סעדיה גאון — עד שלא נסתימה המחלוקת עם בן מאיר כבר הגיע רב סעדיה לבבל וחכמי הישיבה הכירוהו פנים אל פנים. כבוד גדול רחשו לו חכמי בבל, כי ראו שכחו גדול בתורה כאחד מחבריהם ועוד הוא עולה עליהם ברוחו הכביר ובידיעותיו המרובות. ראש הגולה של הימים ההם, רבי דוד בן זכאי, הכיר, כי איש גדול נזדמן לבבל והוא מנה את רב סעדיה לגאון בישי־בת סורא בנגוד למנהג המקובל, שרק מאנשי המקום יבחרו הגאונים ראשי הישיבה.

רב סעדיה גאון נהל את גאונותו ברמים. הוא לא נשא פנים לאיש, קטן וגדול היו שוים בעיניו. הוא רצה להרים את כבוד התורה בעם, שלא יהיה להם פתחון פה לומר, כי לטובתם נוטלים הגאונים גדולה לעצמם. לבסוף נפלה קטטה בינו לבין רבי דוד בן זכאי, כי רב סעדיה גאון לא נשא אף את פני ראש הגולה. ראש הגולה בקש שרב סעדיה גאון יחתום על פסק דין שיצא מלפניו. רב סעדיה גאון סרב לתת את חתימת ידו על פסק דין, שחשב אותו לבלתי צודק. רב סעדיה גאון הראה כי אין הוא כפוף לאיש ואינו נושא פנים אפילו למיטיבו, אשר הקים אותו להיות גאון. שוב היו חרופים ודברי קלון מנת חלקו של רב סעדיה, הוא היה אנוס לעזוב את משרתו ולהסתתר מפני מתנגדיו.

מפעל חייו של רב סעדיה גאון — רב סעדיה מצא תומכים בין גדולי העם. בני משפחה אחת ממשפחות העשירות הסתירו אותו בבַגְדַד שבע שנים. שנים אלו היו מוקדשות לעבו־דה רוחנית כבירה. רב סעדיה עסק בכל מקצועות התורה, הוא חקר ופרש

את ספרי התנ"ך והיה אחד הראשונים שעסק בחכמת הדקדוק של הלשון העברית. גם פיטן היה רב סעדיה גאון ושירי קודש רבים נכתבו על ידו.

בכל ספריו אשר כתב התכון רב סעדיה גאון להזק את האמונה בתורת ישראל. ביחוד הרבה להתוכח עם הקראים ולהוכיח את טעויותיהם על פניהם. אך הספר המפורסם ביותר של רב סעדיה גאון הוא הספר "אמונות ודעות". ספר זה הוא הראשון המלמד לבני אדם את עקרי היהדות בדרך הפילוסופית. רב סעדיה גאון ידע כי יש מבני עמו שקוראים בספרי הפילוסופים הערביים וספקות מתגנבים אל לבם, כשהם מוצאים סתירה בין דברי התורה לחכמת הפילוסופיה. רב סעדיה גאון הרגיע את רוח הספקנים, הוא הסביר את עקרי היהדות והרים אותם מעל כל הדתות והדעות הפילוסופיות שבעולם.

מות רב סעדיה גאון שמו של רב סעדיה גאון היה לתהילה בפי כל. ספריו הגיעו גם לארצות רחוקות והכל שתו בצמא את דבריו. לכן היתה שמחה גדולה, כשנשמע, כי סוף סוף הצליחו ידידיו של רב סעדיה גאון וידידי רבי דוד בן זכאי לעשות שלום ביניהם. רב סעדיה גאון חזר לגדולתו, אך לא ארכו הימים והוא מת בהיותו בן ששים שנה, בשנת 942 אחה"ס.

עוד מאה שנה אחרי מותו של רב סעדיה גאון נמשכה תקופת הגאונים שבבבל. אולם בזמן הגאונים האהרונים קשה היה להחזיק את הישיבות ולפרנס את תלמידיהן. בבל עצמה לא היתה עוד עשירה כבימים הראשונים והנדבות שנשלחו מארצות חוץ לטובת הישיבות הלכו ונתמעטו. הארצות הערביות, כגון מצרים, אפריקה הצפונית וספרד לא היו עוד משועבדות לחליף אשר בבגדד, כי בינתים קמו שם ממשלות העומדות ברשות עצמן. ממשלות אלו לא תמיד ראו בעין יפה, שיהודי־המקום מוציאים את כספם מן הארץ ושולחים אותו לארץ רחוקה.

וגם שאלות לא נשלחו עוד לגאוני בבל כבימים הראשונים. רבים מתל־מידי הישיבות שבבבל הגרו לארצות הערביות העצמאיות ונשאו אתם את תורת רבותיהם. העתקים של התלמוד הבבלי נמצאו ברוב המקומות וגם תשובות הגאונים הראשונים נאספו ונקבעו בספרים. התלמידים קבעו ישיבות במקומות מגוריהם החדשים והרביצו שם תורה ברבים. אנשי המקומות ראו, כי יש בתוכם חכמים יודעי תורה. מעתה פנו לאלה בשא־לותיהם ולא טרחו לשלוח את מכתביהם לבבל.

אהרוני הגאונים ראשי הישיבות בבבל פנו לפעמים לבני העדות בארצות שונות וזרזום לשלוח אליהם שאלות וגם לתמוך בישיבות תמיכה כספית. אך גם המכתבים לא הועילו הרבה. משירד כבוד הישיבות נתמעטו גם התלמידים ולא קמו עוד אנשי שם רבים ביניהם. גם פרצו קטטות בין שתי הישיבות ומנהיגיהן, כי כל אחת דרשה זכות קדימה לעצמה. רק שנים מבין הגאונים האהרונים,

אב ובנו, הרימו עוד פעם את כבוד הגאונים והיו לרבותיהם של כל בני הגולה, הם רב שְׁרִירָא גאון ובנו רב הַאי גאון. הם חיו בפּוּמְבְּדִיתָא ובמשך שבעים שנה (968—1038) החזירו לישיבה את הודה הראשון. הישיבה נתמלאה תלמידי חכמים ושוב הגיעו שאלות מארצות רחוקות וגם תמיכת הנדבנים חזרה וגדלה. השנים האלה היו האחרונות לתקופת הגאונים. שנתים אחרי מותו של רב האי נסגרה ישיבת פומבדיתא. התואר גאון נִתַּן אמנם גם בדורות הבאים לראש הישיבה שישב בבגדד אולם הגאון של בגדד לא היתה לו השפעה אלא בבבל ובארצות הסמוכות לה. בארצות המערב מנו את סיום תקופת הגאונים משנת סגירת הישיבה בפומבדיתא, היא שנת 1040, שנתים אחרי מותו של רב האי.

אגרת רב שרירא גאון

את תולדות ימי הגאונים אנו לומדים בעקר מתשובות הגאונים שנשתמרו לנו לאלפים. חשובה ביותר לתולדות הגאונים היא תשובה אחת של רב שרירא גאון הנקראת אגרת רב שרירא. אגרת זו נשלחה לאנשי העיר קֵירוּאָן. עיר זו נוסדה על ידי הערבים סמוך למקוֹמה של קַרְתָּגוֹ. שוב היה המקום הזה לעיר מסחרית גדולה וסוחרים רבים גם מבני עמנו התישבו בה. בין יהודי המקום ישבו גם קראים והם הטרידו את בני עמם האחרים בשאלות על דבר אמתות התורה שבעל פה. לכן פנו אנשי קירואן לרב שרירא גאון בשאלה: "כיצד נכתבה המשנה", כלומר, כיצד נמסרה התורה שבעל פה מדור לדור וכיצד נקבעה לבסוף בסדרי המשנה. רב שרירא השיב לבני קירואן באריכות וכתב את תולדות כל הדורות של מוסרי המסורת בישראל מימות משה רבנו עד ימיו, כאשר שמע מפי רבותיו הגאונים שקדמו לו. דרך־אגב ספר רב שרירא גאון פרטים רבים מתולדות ישראל, ביחוד בימי האמוראים והגאונים בבבל. מימי יוסף בן מתתיהו לא נכתב ספר חשוב לתולדות ישראל כאגרתו של רב שרירא גאון.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) לאיזה תרגום אחר של התנ"ך אפשר לדמות את תרגומו של רב סעדיה גאון?

(2) האם זוכר אתה מחלוקות אחרות בתקופות יותר קדומות בתולדות ישראל בענין קביעת הלוח? איך התנהגו אז היריבים?

(3) שתי מחלוקות היו לרב סעדיה גאון בחייו. באיזו מהן היה מצבו יותר קשה?

(4) מה היו הסבות לירידת הגאונות בבבל?

(5) אם נקבע את התחלת ימי הגאונות עם בוא הערבים לבבל ואת סופה שנתים אחרי מותו של רב האי גאון — כמה דורות היתה הגאונות קימת? (דור אחד הוא שלשים שנה).

פרק כ"ד: היהדות במערב

המדינות הערביות במערב

תלמידי הגאונים שיצאו מבבל והגרו לארצות המערב, לא במקרה בחרו להם דרך זו. ידיעות הגיעו לבבל על עלית המדינות במערב, ואילו בבל עצמה הלכה ונדלדלה ותושביה היהודיים מצאו בה את פרנסתם בקושי. החליפים הערביים בבַגְדַד הזניחו את עסקי השלטון ושרי הצבא והממונים על בית ההליף נהלו את עניני המדינה. אין פלא שהארצות הרחוקות של מדינתו נקרעו מממלכתו.

מדינות ערביות חדשות הוקמו באפריקה הצפונית, במצרים ובספרד. לארצות אלו פני המהגרים היהודיים מבבל. הם נסעו דרך ארץ ישראל למערב. יש מהם שנסו את מזלם באיטליה הדרומית והשתקעו שם, אחרים המשיכו בדרכם בכוון מערבי. גם באיטליה היה ישוב יהודי נכר וחכמים גדולים בתוכם שעמדו בקשר תמידי עם ארץ ישראל וגם עם בבל.

הישובים היהודיים בארצות המערב

עם עלית המדינות הערביות במערב התחזקו שם גם הישובים היהודיים. לעתים קרובות בחרו להם השליטים הערביים משרתים יהודיים, שסיעו בידם בהנהלת המדינה. בין היהודים נמצאו לא רק בקיאים בעסקי כספים ובעניני משק וכלכלה, רבים מהם ידעו גם שפות, כגון לטינית ויונית, שהעומד בראש מדינה היה זקוק להן בימים ההם. גם פעולת היהודים שלא עמדו בשרות המלך היתה לברכה לארץ מגוריהם. רופאים מצוינים היו בין היהודים וגם בעלי אחוזות גדולות או סוחרים עשירים. בצלם של גדולי העדה היהודית חיו המוני בעלי מלאכה, סוחרים זעירים וגם עובדי אדמה פשוטים. בראש העדה עמדו בדרך כלל העשירים, שהיו קרובים למלכות והיו מקומות שבהם היה איש אחד ממונה על כל יהודי המדינה. תואר כבוד נתנו למנהיגים האלה. הם נקראו שרים או נגידים. נגידים היו במצרים, בקַירוָאן ובעקר בארץ ספרד.

חסדאי אבן שפרוט

השר היהודי הראשון שתולדות חייו ידועות לנו הוא חִסְדַאי אִבְּן שַׁפְּרוּט. חסדאי חי בספרד בעיר קוֹרְדוֹבָה והיה הרופא של המלך הערבי עַבְּד־אַר־רַחְמַן השלישי, שמשל מ־912 עד 961. מלך זה נחשב בימיו לאחד המושלים הגדולים של מדינות אירופה, כי הוא היה שליט רב־פעלים וכל ספרד הערבית היתה נתונה תחת ידו.

חסדאי אבן שפרוט היה העוזר הראשי של המלך בכל מעשיו. הוא היה רופא החצר ונוסף לזה היה ממונה על גבית המכס בנמלי הארץ וגם עזר

למלך בכלכלת ביתו. הסדאי נשלח על ידי המלך לנהל משא ומתן עם מלכי המדינות הנוצריות שבצפון ספרד וחסדאי עשה את שליחותו בהצלחה ולטובתו של מלכו. באותה הזדמנות הכיר אותו אחד המלכים הנוצריים ובקש ממנו, שירפא אותו ממחלה קשה. המלך הנוצרי בקר עם כל הפמליא שלו בקורדובה וכבודו של הרופא היהודי גדל בעיני הבריות.

לפעמים באו שליחים לבית המלך מארצות רחוקות כגון שליחי הקיסר הגרמני והביזנטי. שוב היה חסדאי המקבל את פניהם ומדבר אתם בלשון המובנת להם, כי בקי היה חסדאי בלשונות ובהשגחתו תורגמו ספרי רפואה מן היונית והלטינית לערבית.

חסדאי בעזרת אחיו

מגדולתו של חסדאי נהנו גם יתר אחיו היהודים. חסדאי היה מוכן לעשות לטובת אחיו כל אשר ביכלתו. הוא פזר הרבה מממונו לצרכי צדקה. בימיו היו עוד קימות הישיבות בבבל והסדאי נדב לטובתן ביד רחבה. אך בימיו גם הגיעו כבר חכמים לספרד מארצות המזרח וחסדאי דאג לצרכיהם של אלו במקומו. שני חכמים מפורסמים היו סמוכים על שולחנו של חסדאי, האחד שמו מנחם בן סָרוק, השני דוּנַש בן לַבְּרַט. שניהם היו ראשי המדברים בעניני דקדוק ובחקר השפה העברית. הם היו גם המשוררים הראשונים בעברית בארץ ספרד ובשירי־תהילה שלהם עשו פרסום לחסדאי מיטיבם. שני חכמים האלה נחלקו בשאלות הנוגעות לדקדוק השפה וגם היתה קנאה ושנאה ביניהם, כי כל אחד רצה להיות הראשון בביתו של הסדאי.

שליחותו של חסדאי לכוזרים

עד היכן הגיעה אהבתו של חסדאי לעמו נראה ממה שמסופר עליו בדבר קשריו עם מלך הכוזרים. בימי חסדאי הגיעו שמועות לארצות המערב, כי קימת ממלכה יהודית במזרחה של אירופה בין הים השחור ובין הים הכַּסְפִּי הכוזרים לא היו מזרע היהודים, אך הם התגירו כמאתים שנה לפני זמנו של חסדאי. חסדאי רצה בכל נפשו לבוא במגע עם מלך הכוזרים ולדעת, אם אמנם אמת הדבר, כי יש מקום בעולם שאין היהודים משועבדים לעמים אחרים אלא הם עצמם שולטים במדינתם. לפי המסופר הגיע מכתבו של חסדאי, אשר נכתב ביד סופרו מנחם בן סרוק בעברית יפה, לידי המלך הכוזרי וחסדאי גם קבל תשובה ארוכה. בספרד לא ידעו פרטים מדויקים על גורלם של הכוזרים. לנו ידוע, כי ממלכה זו היתה קימת למעלה ממאתים שנה, אך אבדה במלחמותיה עם הרוסים כדור אחד אחרי ימי חסדאי אבן שפרוט.

ארבעת השבויים

אנשים כחסדאי אבן שפרוט תמכו כמובן גם בתלמידי חכמים שנמצאו במחיצתם. בעוד שהישיבות בבבל לא היה סיפק בידן לפרנס את תלמידיהן, מצאו החכמים שהגיעו לארצות המערב חסות בצל הנגידים ונדיבי העם.

ספור יפה ספרו, כיצד הגיעו ראשי הישיבות הראשונים לארצות המערב. ארבעה חכמים הפליגו מנמל בָּארי אשר בדרום איטליה, כדי לבוא לעיר

אחרת. אך הם לא הגיעו למחוז חפצם, כי שודדי ים תפסו את אניתם וכל נוסעיה נלקחו בשבי. השודדים מכרו את השבויים בנמלי הים התיכון וכך הגיעו החכמים אחד לאלכסנדריה של מצרים, השני לקירואן, השלישי לקורדובה והרביעי למקום בלתי ידוע. כל יהודי הגולה היו רגילים לקים באחיהם את מצות פדיון שבויים וגם ארבעת השבויים נפדו איש איש במקומו. משהכירו אנשי המקום שהשבויים תלמידי הכמים הם, העולים בידיעותיהם על חכמי המקום, מיד עשו אותם רבנים ודיינים במקומותיהם. ארבעת השבויים החלו להרביץ תורה בעם והם שהעלו את כבוד התורה בארצות המערב.

גדולי תורה במערב

את הספור הזה ספרו חכמי ספרד לדורות האחרונים, כדי להראות כי יד ההשגחה היתה באמצע, כדי שלא תשתכח תורה מישראל. כי עד שלא נסגרו שערי הישיבות בבבל כבר נמצאו גדולי תורה בארצות המערב אשר עשו איש איש במקומו מה שגאוני בבל היו עושים בארצם. הם העמידו תלמידים בישיבותיהם, הם השיבו לשואלים בדבר הלכה וגם ספרים נכתבו על ידם בכל מקצועות התורה.

הרי״ף

המפורסם ביותר בין גדולי התורה בדורות הראשונים במערב היה הרי״ף או רבי יצחק אַלְפַסִי מן העיר פאס באפריקה הצפונית. בעיר מולדתו הי רבי יצחק את רוב שנותיו אך לעת זקנתו עבר לספרד ועוד הספיק להעמיד שם דור שלם של תלמידים. כי האריך הרי״ף ימים, הוא היה בן תשעים במותו בשנת 1013 אחה״ס.

לא רק הקרובים אליו ראו ברבי יצחק את רבם, כי אם גם הרחוקים. בימיו נסגרו הישיבות בבבל ושאלות רבות שנתעוררו בארצות המערב נשלחו אליו ואל יתר גדולי ישראל. רבי יצחק ראה, כי אין מוסד קבוע בעל סמכות להכריע בדין ומשפט ולכן שאף הוא להקל על לומדי תורה לברר לעצמם את פסקי ההלכה מן התלמוד. הרי״ף העתיק את כל הש״ס, אך השמיט בכל מקום את השקלא־וטריא, כלומר את קושיות האמוראים ותרוציהם, ולא השאיר אלא את מסקנות התלמוד ואת פסקי ההלכה. במקו־מות רבים הכריע את פסק ההלכה על דעת עצמו או על דעת הגאונים, שכל ספריהם ותשובותיהם היו ידועים לו.

ספרו של הרי״ף היה לברכה ליהדות המערב, הוא שמש ספר חוקים, שבו עיינו הדיינים כאשר פסקו את דיניהם. גם לומדי תורה שלא היו דיינים נזקקו לספרו כי מצאו בו את תמצית התוכן של כל התלמוד הבבלי.

משוררי ספרד

בלמוד התורה ראו חכמי ספרד את עצמם כתלמידי הגאונים שבבבל. אולם הם ירשו גם את נחלת הדורות שבארץ ישראל. פיוטי הקַליר וחבריו היו ידועים בספרד וכבר בדורות הראשונים לחזוק הישוב היהודי בספרד

קמו ביניהם משוררים, שהוסיפו על מעשי הפיטנים שבארץ ישראל ואף עלו עליהם באמנות השירה, ביפי הלשון והחרוזים.

חכמי ספרד היו בקיאים בשפה הערבית ובספרותה. שירים רבים נכתבו בדורות ההם על ידי משוררי הערבים. ערבית היתה שפת המדעים והפילוסופיה גם בקרב היהודים. בערבית שוחחו אורחי בתי הנגידים שיחת חולין להנאתם. אולם את רגשותיהם בטאו המשוררים היהודיים בשפת עמם הקדומה, בלשון העברית הקדושה. גם בדבר זה הלכו משוררי ספרד בעקבות הפיטנים שבארץ ישראל. הם מצאו בטוי לרגשות הצבור היהודי ורבים משירי הקודש של משוררי ספרד נתקבלו לספר התפילה בבית הכנסת וגם המחזור שלנו לשלש רגלים ולימים נוראים מכיל כמה מפיוטיהם.

שירי החול

בדבר אחד שונים היו משוררי ספרד מהפיטנים של ארץ ישראל. הם לא כתבו שירים רק על נושאים שבקדושה ולצרכי בית הכנסת. חלק משיריהם היו שירי חול שחברו אותם להנאתם ולהנאת קוראיהם. המשוררים, שהיו נהנים מנדיבות הנגידים, כתבו שירים לכבודם. גם שירים אלה הועתקו ביד זריזה על ידי מעתיקי ספרים ונודעו עד מהרה בכל הקהלות בספרד וגם מחוצה לה. במשתאות היין שנערכו בבתי הנגידים שרו שירי יין, אף הם פרי רוחם של המשוררים. גם הידידות והאהבה היו נושאים אהובים לשירה. ובמות למשורר קרוב או ידיד שפך את מר שיחו בשיר אבל ותמרורים.

שמואל הנגיד

מגוונים היו חיי היהודים בספרד. בו.י הנגידים התנהלו כבתי שרים ומלכים. חכמי הארץ עסקו בתורה ובמדע ומשורריהם שרו את שיריהם. ויש שאיש אחד היה לו חלק בתורה בשירה ובגדולה גם יחד. איש כזה היה שמואל הנגיד. שמואל הנגיד חי מ־993 עד 1056 כדור אחד אחרי חסדאי אבן שפרוט. בינתים חלו שנויים גדולים בארץ ספרד. שבטים מוסלמים חדשים, הם הבְּרְבְּרִים, חדרו מצפון אפריקה לספרד. העיר קורדובה נשדדה על ידם בשנת 1013. ההליפות של קורדובה נפלה וספרד הערבית לא התאחדה עוד למדינה אחת. במקומה קמו כמה מדינות קטנות ומושלים עריצים שלטו ברובן. המושלים בקשו את עזרת היהודים הזריזים. יהודים רבים עלו לגדולה בימים ההם, ושמואל הנגיד היה אחד מהם. הוא היה הוזיר של המושל במדינת גְרַנָדָה.

פעולתו של שמואל הנגיד במדינה

איש מן הנגידים לא זכה לגדולה כשמואל הנגיד. אוצר המדינה וגבית המסים היו מופקדים בידו והוא שנהל את המשא־ומתן עם ארצות חוץ. ולא עוד אלא גם צבא המדינה היה נתון תחת פקודו והוא בעצמו יצא בראש הצבא לקרבות וגם נצח נצחונות מפוארים. בימיו פרצה מריבה בין שני בני המושל בגרנדה, שנלחמו זה בזה על ירושת אביהם. האח ששמואל הנגיד תמך בו נצח ובימיו הוסיף שמואל הנגיד לכהן במשרתו רמת המעלה. ים

למלחמות כבוש נהג שמואל הנגיד את הצבא הגרנדי, כי רצה לחזק את המדינה שהנהלתו נמסרה לידו.

שמואל נגיד לעמו שמואל הנגיד לא התכוון בפעולותיו רק לטובתו ולטובת המדינה. על ידי זכויותיו רצה לשפר גם את מעמד אחיו היהודים. הוא תמך ביד רחבה בכל אוהבי התורה והחכמה. את מתנותיו שלח לבבל ולירושלים וכל שכן שחכמי המקום והמשוררים נהנו מתמיכתו. שמואל הנגיד בעצמו היה חכם מופלג בתורה. הוא הרביץ תורה ברבים וחבר ספרים הנוגעים לבאור התלמוד ("מבוא לתלמוד"). גם משורר גדול היה שמואל הנגיד ושר שירי קודש ושירי חול כדרך המשוררים האחרים, וגם תאר בשירתו את נצחונותיו על יריביו ואת תבוסת האויב בשדה הקרב.

שמעו של שמואל הנגיד הגיע במהירות לכל תפוצות ישראל ושמו היה מהולל בפי כל. אמרו עליו על שמואל הנגיד, כי זכה לארבעה כתרים: כתר תורה, כתר גדולה, כתר לויה (כי לוי היה) וכתר שם טוב.

מאבק הנגידים אף על פי שנתכבדו כל בני הגולה בעלית אחיהם הגדולים וגם נהנו מגדולתם, לא היתה עליה זו כולה לטובה. רבים מעמי הארץ קנאו ביהודים, ומתחריהם בחצרות המלכים נסו להדיח אותם מגדולתם. גם שמואל הנגיד סבל מהתגרות מתנגדיו ומלשינותם. הוא גבר על אויביו. אולם בנו יוסף שירש את משרת אביו נפל לפני בני עולה אשר התנכלו לו להדיחו מכסאו. יוסף נהרג בשנת 1066 וגם בני הקהלה היהודית בגרנדה סבלו מן הפרעות שפרצו במדינה. מתוך מקרים כאלה הבינו גם יהודי ספרד, כי אין גדולתו של היהודי בגולה גדולה מתמדת ובת קימה.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) צייר את דרך ההגירה של היהודים מן המזרח למערב.

(2) הזכורים לך מפירושו של רש"י על התורה שמותיהם של דונש בן לברט ומנחם בן סרוק? הוכח מן הצטטות המובאות בשמם, שהם היו מומחים בחכמת הדקדוק.

(3) על הפסוק "וזרח השמש ובא השמש" (קהלת א', ה') אמרו חכמינו ז"ל: "עד שלא כבתה שמשו של עלי זרחה שמשו של שמואל הרמתי". האם נוכל איך להשתמש במליצה זו בדברנו על מרכזי התורה הבאים בזה אחר זה?

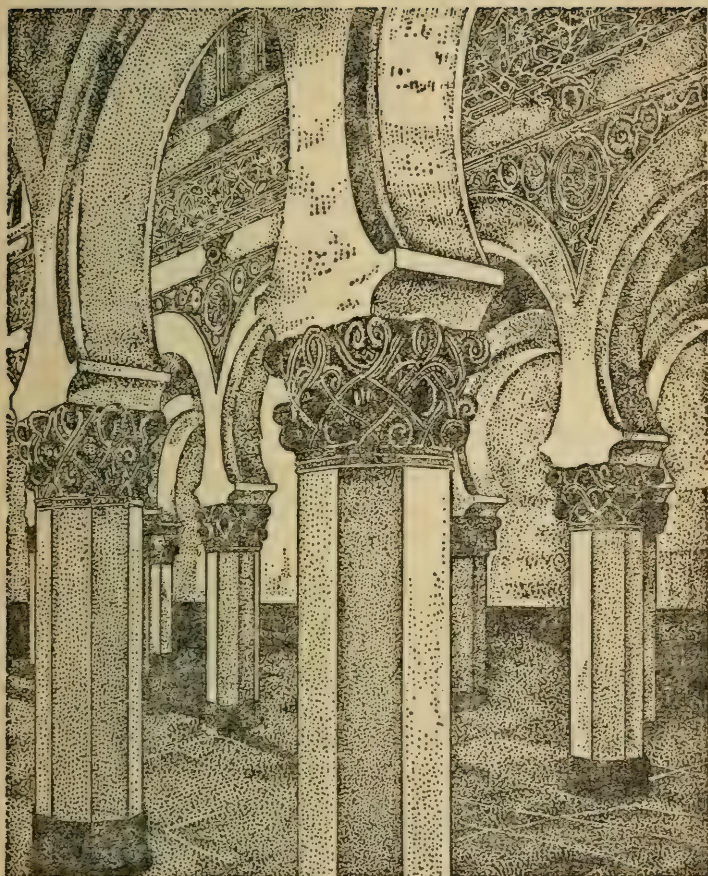
(4) עיין ברי"ף באחת מסוגיות הש"ס שלמדת וראה מה השמיט הרי"ף ומה קים.

(5) הרי"ף השמיט בספרו כל דבר שאינו נוהג בזמן הזה, כגון עניני קרבנות וכדומה. התוכל לשער מדוע עשה כך?

(6) מה בין מצבה של ספרד הערבית בימי חסדאי אבן שפרוט למצבה בימי שמואל הנגיד ?

(7) מה היו הנושאים של שירי החול בספרות העברית בספרד, ואיזה נושא מיוחד נתוסף בשירתו של רבי שמואל הנגיד ?

(8) רשום לפניך את התאריך של סגירת הישיבות בבבל: 1040. מי מן האישים הנזכרים בפרק זה חיו לפני התאריך הזה, ומי היו בני זמנו של המאורע הזה בארצות המערב ?



הציור בית כנסת עתיק בטולידו, שנבנה במאה השתים עשרה

פרק כ"ה: דורו של רבי יהודה הלוי

שיא השירה בספרד

בדורו של שמואל הנגיד ובדור שלאחריו הגיעה השירה העברית בספרד לשיא גדולתה. שורה של משוררים קמו זה אחר זה, שכל אחד מהם היה ראוי לכתר השירה. במחיצתו של שמואל הנגיד הי רבי שלמה אִבְּן גַבִּירוֹל, משורר בעל התלהבות דתית מאין כמוהו. נדמה, כי מימי דוד המלך ויתר משוררי הקודש של ספר תהלים לא עלה בידו של איש להביע את רגשי תשוקתו לקרבת השכינה כאשר עלה בידי אבן גבירול. אש קודש יקדה בלבו של אבן גבירול. אבן גבירול מת בדמי ימיו בהיותו כבן שלשים.

רבי אברהם אבן עזרא

משורר גדול היה גם רבי אברהם אִבְּן עזרא (1092—1164). אף הוא כתב שירי קודש רבים ואוחדים מהם נתקבלו לפיוטי המחזורים. אולם יותר משנודע שמו של רבי אברהם אבן עזרא כמשורר ידוע הוא כפרשן של התנ"ך. חכמי ספרד המשיכו את פעולות גאוני בבל בכל מקצועות התורה ורבים עסקו בכתיבת פירושים על ספרי התנ"ך. רבי אברהם אבן עזרא היה גדול הפרשנים בימיו. הוא היה בקי בחכמת הדקדוק ובאר את פסוקי התנ"ך כפשוטם. לפעמים לא הביע אבן עזרא את דעתו בפירוש, אלא רמז בלשון של חידות לפירוש הנכון של המקרא. אבן עזרא אהב להשתעשע בלשונו השנונה. פירושים של אחרים שלא מצאו חן בעיניו שם לפעמים ללעג. ביהוד הרבה להתלוצץ על פירושיהם של הקראים, שבקשו לבאר את הפסוקים כהבנתם הם. רבי אברהם אבן עזרא לא היה איש המנוחה והשלוה. רוחו היתה טרודה טרדת עולמים. וגם בחייו לא מצא רבי אברהם מנוח. הוא עזב את ארץ מולדתו והגיע לאפריקה הצפונית ולמצרים. חלק מספריו כתב בערי איטליה ומשם הגיע לצרפת והכיר שם את גדולי החכמים שבימיו. ולא עוד אלא אף בעיר לונדון ישב אבן עזרא כמה זמן.

בכל מסעותיו התענה רבי אברהם אבן עזרא מאד. בני עמו הכירוהו וכבדוהו, אך לפעמים לא נצל מהכוכים ומריב דברים. ועני היה רבי אברהם כל ימיו וכבר השלים עם גורלו באמרו, כי מזלו גרם לו להשאר עני כל ימי חייו. אך רוחו לא נפלה בקרבו מעולם, הוא לגלג גם על גורלו ושר על עצמו שיר של חן:

לו יהיו נרות סחרתי — לא יחשך שמש עדי מותי!
לו אהיה סוחר בתכריכין — לא יגועון אישים בכל ימי!

אשכים לבית השר – אומרים: כבר רכב
אבוא לעת ערב – אומרים: כבר שכב!
או יעלה מרכב, – או יעלה משכב –
אויה לאיש עני, – נולד בלי כוכב!

ספרד הנוצרית

בן זמנו של רבי אברהם אבן עזרא היה רבי יהודה הלוי, הוא גדול המשוררים של ספרד. רבי יהודה הלוי לא גדל בספרד הערבית, כי אם בא לשם מן הצפון הנוצרי. המלכים הנוצריים של הצפון ההלו בימים ההם להרחיב את גבולותיהם דרומה ומכיון שספרד הדרומית היתה מחולקת מדינות מדינות הצליחו הנוצרים לדחוק את רגלי הערבים גם ממקומות שנאחזו בהם זה כמה דורות. בשנת 1085 נלקחה העיר טוֹלֶדוֹ במרכזה של ספרד מידי הערבים והפכה לעיר בירה לנוצרים. סמוך לאותה השנה נולד רבי יהודה הלוי.

לרגלי המלחמות האלה סבלו הקהלות היהודיות סבל רב. אולם בימי שלום לא היה יחס המושלים הנוצריים ליהודים שונה מיחס המוסלמים. גם המלכים הנוצריים נשענו על עזרתם של היהודים ומסרו לידם משרות גבוהות במדינה. גם בערי הנוצרים ישבו איפוא נגידים יהודיים ולאט לאט נתרבו גם שם לומדי תורה ויודעי שיר. אך עקר מקום התורה נשאר עדין הדרום ולשם עבר גם רבי יהודה הלוי, כדי להשתלם בתורה ובחכמה.

יהודה הלוי בקורדובה

בקוֹרְדוֹבָה בלה רבי יהודה הלוי את מיטב שנות נעוריו. שם הכיר את חכמי הזמן ומשורריו, שם התעמק בלמוד התורה ועסק בפילוסופיה והשתלם בחכמת הרפואה. הוא בקר בביתם של הנגידים ואף שר שירי תהילה לכבודם. אחד הנגידים המפורסמים של הימים ההם היה רבי משה אבן עזרא שהיה נוסף על כך גם משורר גדול ובקי מאוד בתולדות השירה. גם אתו בא רבי יהודה הלוי במגע וקשרי ידידות נקשרו בין שניהם. רבי משה אבן עזרא היה אחד הראשונים שהכירו את גודל כחו של רבי יהודה הלוי לשירה ולפיוט. נפלאים היו שיריו של רבי יהודה הלוי בין אם שר שירי השתוקקות לגלוי השכינה, בין אם קונן מר על אריכות הגלות או בטא את רגשותיו על ידידות ואהבה. קוראי השירים התפעלו מעושר הבטוי, מצליל החרוזים ומאמתות הרגשות. משורר אמת היה רבי יהודה הלוי ולא חרז חרוזים לשם שעשועים, כי אם בטא את רחשי לבו ונפח בדבריו רוח שירה נשגבה.

חזות קשה לרבי יהודה הלוי

רבי יהודה הלוי חזר לצפון ספרד וחי שם חיי שלוה וספוק. הוא התפרנס מחכמת הרפואה, אך גם העמיד תלמידים הרבה, ששמעו תורה וחכמה מפיו ונהנו מקריאת שיריו.

אך שלות נפשו של המשורר נפסקה כאילו באמצע. הוא לא נמשך עוד אחרי שירי הידידות והאהבה, כי אם נתן את כל חילו לשירה, שכולה קודש

לשמים. נראה היה כאילו הרהורים תקפו את לִבו של המשורר, ואמנם הרהורים קשים הרהר רבי יהודה הלוי לא רק על עצמו אלא עוד יותר על עמו ועל גורלו. עין פקוחה היתה לרבי יהודה הלוי לראות את אשר נעשה בעולם. הוא ראה ששתי האומות של ספרד נלחמות זו בזו. הנוצרים הולכים וכובשים את הארץ מידי הערבים וקהלות ישראל נחרבות לרגלי התגרות והמלחמות. ידיעות קשות באו גם מארץ ישראל. זה שני דורות שכובשים נוצריים מעמי אירופה קנו להם מקום בארץ ישראל ומאז התנהלו מלחמות בין הכובשים הנוצריים ובין הערבים, שהחזיקו בחלק מן הארץ ושלטו בכל הארצות הסמוכות. וגם שם סבלו היהודים ממלחמות האומות. המשורר קונן על גורל עמו:

"הם כי ילחמו במלחמתם
אנחנו נופלים במפלתם".

מלחמת הדעות בין העמים

גם מלחמת דעות התנהלה בין שתי הדתות השולטות בעולם והיהדות החלשה נפגעה גם ממלחמה זו. חכמי המוסלמים והנוצרים התוכחו אלה עם אלה, איזו היא דת האמת, הנוצרית או המוסלמית. כל צד התאמץ להוכיח את אמתות הדת שלו. אך שני הצדדים הכריזו, כי לתורת היהדות עבר זמנה. הדתות החדשות ירשו את מקום היהדות בעולם וכבר זנח ה' את עמו ישראל בשלחו אותם מלפניו להגלותם מארץ בחירתו.

רבי יהודה הלוי שמע את הטענות האלו מפי מוסלמים ונוצרים וגם קרא עליהן בספרי חכמיהם. קשה היה לרבי יהודה הלוי לשמוע דברי בלע אלו, שלא באו אלא להטיל דופי בתורת ישראל ולפאר את הדתות, שלא היו בעיניו כי אם חקוי לתורת היהדות. רבי יהודה הלוי החליט להעלות את תשובתו על הכתב וכך חבר את הספר הפילוסופי שלו, שבו הוכיח את אמתותה של תורת ישראל ואת יתרונה על כל הדתות האחרות.

ספר הכוזרי

הספר הפילוסופי של רבי יהודה הלוי נקרא: "ספר הכוזָרי" על שם הספור שהספר פותח בו את דבריו. כבר ראינו, כי בספרד היה ידוע דבר התיהדותו של מלך הכוזרים. רבי יהודה הלוי תאר על פי הדמיון, כיצד הגיע המלך לעשות את המעשה הזה. המלך בקש בכל נפשו לדעת את דת האמת. על כן הזמין לפניו שלשה חכמים, אחד פילוסוף, אחד נוצרי ואחד מוסלמי. יהודי לא הזמין המלך, כי אמר בלבו, אמונתו של עם בזוי ודאי שאין בה ממש. שלשת החכמים הסבירו למלך את דעותיהם ואת אמונתם, אך דבריהם לא נתקבלו על דעת המלך. אולם גם מדברי הנוצרי וגם מדברי המוסלמי הבין המלך, כי שניהם נשענים באמונתם על התורה שנתנה לעם ישראל מאת ה' והיא ראשית התגלות האלהים לאנושות. אז הזמין לפניו המלך חכם יהודי וכך מצא סוף סוף את הדת האמתית, הנותנת ספוק ומרגוע לנפש האדם.

נדרו של רבי יהודה הלוי

ספרו של רבי יהודה הלוי עשה רושם גדול על כל קוראיו. הוא בעצמו נרגש מאד כשתאר בספרו את הטובות שנועדו לישראל בעתיד בבוא יום הגאולה. הוא העלה על דעתו, מה ירוד ושפל מצבו של עמו בהוה. כבר הכיר רבי יהודה הלוי שאין תקומה לישראל בגולה, כי המון העם חייהם תלויים להם מנגד, הנגידים תלויים בחסד אדוניהם, המושלים הנוצריים והמוסלמיים, ובחירי העם, החכמים והמשוררים, תלויים בחסדי הנדיבים. נפשו של המשורר קצה בחיי הגלות, נפשו נכספה לארץ הקדושה, אשר שם השכין ה׳ את שכינתו בימי קדם ואליה עתידה השכינה לשוב בבוא היום. ״אבחר לנפשי להשתפך במקום שרוח אלהים שפוכה על בחיריך״. הוא החליט לצאת מן הגלות ולהתנער מעפרה. לחנם הזהירו אותו ידידיו שלא ימצא בארץ האבות חיי מבטחים, כי חרבה היא ואין היא מפרנסת את יושביה. יהודה הלוי השיב להם: ״היש לנו במזרח או במערב מקום תקוה, נהי עליו בטוחים.״ כבר היה לבו של המשורר בארץ תשוקתו. וכך שר אז את שירו: ״לבי במזרח ואנכי בסוף מערב — איך אטעמה את אשר אֹכל ואיך יערב ?״

רבי יהודה הלוי משלם את נדרו

לא רצה רבי יהודה הלוי להפר את נדרו. בלב מלא תוגה נפרד מבתו היחידה ומבן בתו הצעיר שאהב אותו מאד. הוא ירד באניה בשנת 1141 לבוא מצרימה ולהגיע משם לארץ תשוקתו. בשעת נסיעתו כתב יהודה הלוי שירים נפלאים על הים הסוער. הוא התעכב במצרים כשנה ונתקבל שם בכבוד ובהערצה על ידי נגיד היהודים וחכמיהם. ממצרים נסע רבי יהודה הלוי דרך הים עד צור. משם רצה לבוא לירושלים בדרך היבשה. אולם מה היה לו בדרך זו, לא נודע עוד, כי נעלמו עקבותיו. ספרו עליו, כי עוד זכה לראות במו עיניו את המקומות הקדושים וכאשר הגיע לירושלים השתטח על הארץ סמוך להר הבית ואז שר את שירו הנפלא ״ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך״. ובהיות נפשו עטופה יגון ושמחה עבר פרש ערבי, דרך עליו בפרסי סוסו והרגו.

גדולתו של רבי יהודה הלוי

רבי יהודה הלוי היה גדול המשוררים של ארץ ספרד, אין כמותו אהוב על כל העם. רבים מקינותיו ומתפילותיו נתקבלו לסדור התפילה בבית הכנסת. אלפים ורבבות מורידים דמעות מדי שנה בשנה בקראם בתשעה באב את הקינה ״ציון הלא תשאלי״. אמרו עליו על רבי יהודה הלוי, כי נכנס לגנזי השירה ולקח משם את כל אוצרות הפיוט ללא שיור לאלה הבאים אחריו. כי במשך כמה דורות אחריו לא קם כמוהו, הוגה את דעת התורה, מקונן את צרת עמו ומדובב שפתי ישרים לתפילה.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) מי לדעתך כתב את השורות האלה?

"בן מאיר נקרא	מכונה בן עזרא
ומצורו עזרה	כבודו שואלת
להגיה חשכו	להצליח דרכו
אשר נשאר עד כה	כעלה נובלת
ומארצו נפרד	אשר היא בספרד
ואל רומי ירד	בנפש נבהלת"

(2) הסבר גם מתוך תולדות חייו של רבי יהודה הלוי מדוע ראה צורך להתוכח גם עם בעלי הדת הנוצרית וגם עם בעלי הדת המוסלמית.

(3) מה עורר את רבי יהודה הלוי לעזוב את ספרד ולעלות לארץ ישראל?

(4) מלך הכוזרים, כפי שתארו רבי יהודה הלוי, לא הזמין חכם יהודי אלא לבסוף. מה סבר המלך תחילה ומה הכריחו לשנות את דעתו?

פרק כ"ו: הרמב"ם

גזרת ה־אלמוואחדים

רבי יהודה הלוי חזה חזות קשה לגולה הספרדית. רק שנים מעטות עברו אחרי מותו ורעה באה על יהודי ספרד, גדולה ממה שהמשורר העלה על לבו. לא רק מלחמות הנוצרים בערבים המיטו אסונות על קהלות ישראל, אלא בין הערבים עצמם קמו קנאים, שלא רצו לתת לתושבים היהודיים מעמד הפשי במדינתם. הקנאים האלה באו ממרוקו ומשם התפשטו על פני כל ספרד. הם קראו לעצמם "אַלְמוּוַחִדים", זאת אומרת "מעריצי האחדות" והם טענו, כי בני יתר הדתות מחזיקים באמונה נפסדת ועל כן פקדו עליהם להודות באיסלאם או לעזוב את הארץ. בשנת 1148, שבע שנים אחרי יציאת יהודה הלוי מספרד, כבשו האלמוואחדים את רוב הערים של ספרד הערבית, שבהן היו קהלות יהודיות גדולות, ביניהן גם את קוֹרְדוֹבָה.

שעת שמד

שעת שמד קשה היתה זאת ליהדות בצפון אפריקה ובספרד. רבים מבני הקהלות הוכרחו לקבל את גזרת המלכות. הם הודו באללה ובמוחמד נביאו מן השפה ולחוץ. בלבם שמרו אמונים לדת ישראל וגם קימו את מצוות התורה בגלוי או בסתר, כי האלמוואחדים הסתפקו בהודיה שבעל פה ולא בדקו הרבה אחרי מעשי האנוסים. האנוסים נחמו את עצמם בכך, כי לא לעולם ישלטו הקנאים הרשעים ועוד תהיה להם שעת כושר לשוב לאמונת אבותיהם.

אולם רבים מבין היהודים לא רצו להודות באמונת־שוא אפילו למראית עין. אלה עזבו את מקום מגוריהם ונדדו לארצות חוץ ובלבד שינצלו מגזרת השמד. בין הבורחים מחמת המציק היה איש ששמו מַיְמוֹן, הוא וכל בני ביתו.

משפחת מימון

מימון היה לפנים דיין בקורדובה. ושני בנים היו לו, שם האחד משה ושם השני דוד. משה היה בן ארבע עשרה בצאתם מקורדובה וכל ימי נעוריו עברו עליו בנדודים ממקום למקום, כי לא מצאה משפחתו של מימון מנוח. הם הלכו למקומות ששם לא היתה יד האלמוואחדים תקיפה, כדי שיוכלו לחיות כיהודים בגלוי. לבסוף עברה המשפחה לפאס באפריקה הצפונית. משה בן מימון היה אז בן עשרים ושלש שנים.

כשרונו של רבי משה בן מימון

ברבי משה בן מימון לא נכרו סימני הטלטולים. הוא למד תורה מפי אביו, שהיה מתלמידיו תלמידי של רבי יצחק אלפאסי. בכח כשרונו הנפלא רכש רבי משה בן מימון לעצמו בקיאות עצומה בכל מקצועות התורה. הוא זכר לא רק את התלמוד הבבלי והירושלמי אלא גם את הבריתות, המדרשים וכל ספרות הגאונים. לפלא היה בעיני כל מכיריו, כי נוסף על

למודיו בתורה הספיק לעיין בספרי חכמה בשפה הערבית. ממש לא הניח ספר העוסק בגיאומטריה, בחכמת הכוכבים ובפילוסופית שלא קרא בו. הוא השתלם גם בחכמת הרפואה וידע להשתמש בה למעשה. ובכל מקצוע שעסק בו הוסיף רבי משה בן מימון חדושים משלו ובעודו בספרד נגש לכתוב ספר רב ערך הוא "פירוש המשניות" לבאר בו בשפה הערבית את תכנה וענינה של כל משנה ומשנה בששת הסדרים.

"אגרת השמד" שמו של רבי משה בן מימון הלך ונתפרסם בקהל היהודים. כבר היו עיניהם של רבים נשואות אליו לשמוע את דעתו בשאלות הנוגעות לחיי הפרט והכלל. שאלה אחת חשובה העסיקה את הלבבות: אותם היהודים שלא עזבו את מקומות הגזרות והשמד, האם הם נחשבים כמומרים ויבדלו מעדת הנאמנים לה' או אינם אלא אנוסים ודינם כדין שוגגים. חכם אחד פרסם את דעתו, שכל יהודי אשר לא מסר את נפשו בשעת השמד נחשב כמומר ואין לו חלק עוד בעדת ישראל. הרמב"ם קרא את דברי החכם וראה, כי עול גדול נעשה לאנוסים. הוא מהר וגלה את דעתו באגרת הנקראת "אגרת השמד", כי חלילה לחכמי ישראל להבדיל את האנוסים מעדת ישראל, כי לא במזיד עברו על דברי התורה, כי אם באונס מחמת סכנת נפשות. לאנוסים עצמם השיא הרמב"ם עצה, לעזוב את מקום מגורם, כי חיב האדם הישראלי לקבל על עצמו כל סבל וכל טרחה ובלבד שיוכל לעבוד את ה' אלהי ישראל בגלוי ולעיני כל.

הרמב"ם עובר למצרים וכדרך שהורה הרמב"ם לאחרים כך נהג הוא בעצמו. גם בעיר פאס גברה בינתים יד הקנאים הערביים, שדרשו מן היהודים שמד או יציאה מן הארץ. אחד מחכמי המקום נהרג על קדוש השם. רק בקושי הצליחו הרמב"ם ובני משפחתו להמלט מן העיר. הם ירדו באניה שהפליגה מזרחה ואחרי סבל ותלאות הגיעו לארץ ישראל ועלו על החוף בנמלה של עכו. הם נשמו עתה לרוחה, כי נצלו משתי סכנות בבת אחת, מסכנת הים ומסכנת השמד. לארצות המזרח לא הגיעה השפעת הערבים הקנאים. בארץ ישראל שלטו נוצרים — הם שכבשו את הארץ בימי מסעי הצלב, שעוד נשמע עליהם — ובמצרים שלטו ערבים מבית מלוכה שלא רדפו את בעלי הדתות האחרות.

הרמב"ם בקר בארץ ישראל במקומות הקדושים. הוא מצא את הארץ חרבה מרוב המלחמות שעברו עליה בדורות האחרונים. לא יכול הרמב"ם להשתקע בארץ ישראל ועבר בשנת 1168 עם בני משפחתו לגור בארץ מצרים.

הרמב"ם במצרים אביו של הרמב"ם מת עליו בעודו בארץ ישראל, ומעתה היה הרמב"ם לראש המשפחה. הרמב"ם לא בקש לעצמו גדולה במצרים. אחיו עשה סחורה באבנים טובות בכספי שניהם והוא עצמו ישב באהלה של תורה. אך לא ארכו ימי השלוה. רבי דוד, אחי הרמב"ם, טבע בים בנסעו לארץ הודו וגם

כל ההון של המשפחה אבד בדרך. מוכרח היה הרמב"ם לדאוג לפרנסת ביתו. מידיעותיו בתורה לא רצה ליהנות הנאה כל שהיא וכבר כתב דברים חריפים בפירוש המשניות אשר לו נגד הנהנים מתורתם. על כן עשה את חכמת הרפואה מטה לחמו. מהר יצא שמו כאחד הרופאים המומחים במדינה ולבסוף נעשה רופא בביתו של צַלַאח אֶד־דִין, הוָזיר של מצרים.

הרמב"ם נגיד לעם

בשנת בואו של הרמב"ם למצרים לא היה צלאח אד־דין אלא וזירו של החליף הערבי בדמשק. אולם בזריזותו ובחכמתו הצליח צלח אד־דין להקים במצרים שלטון משלו וגם עלה בידו לפרוש את שלטונו על כל הארצות במזרח הים התיכון. את ארץ ישראל כבש מידי הנוצרים וספח אותה לארצות שלטונו. צלאח אד־דין נקרא סוּלְטָן ומקום מושבו היה בפוּסְטַאט על יד קָהִיר. שם ישב גם הרמב"ם וכרופא הסולטן בקר בארמונו יום יום. משעלה הרמב"ם לגדולה במצרים יכול היה לפעול גם לטובת אחיו. הוא נתמנה לנגיד על יהודי מצרים והוא שקבע סדרים לחיי הקהלות. גם תושבי ארץ ישראל היהודיים נהנו מגדולתו של הרמב"ם. צלאח אד־דין הרשה ליהודים לשבת בירושלים, דבר שהיה אסור בימי שלטון הנוצרים. מארצות רחוקות שלחו אל הרמב"ם לבקש עצה מפיו. בארץ תימן נגזרו גזרות מעין אלה שמפניהן נמלט הרמב"ם מארצות המערב ואגרת ארוכה כתב הרמב"ם ליהודי תימן לעודד את רוחם ולהדריכם בדרך הנכונה בעת צרה.

"משנה תורה"

שמו של הרמב"ם נתפרסם בכל ארצות הגולה היהודית. ספריו אשר כתב הועתקו תיכף לגמירתם ונתפשטו במזרח ובמערב כאחד. את פירוש המשניות שלו סיים הרמב"ם מיד אחרי בואו למצרים. אז נגש הרמב"ם לכתיבת ספר, שמימי חתימת המשנה לא נכתב כמותו. ספר זה נקרא "משנה תורה", כי בו רצה הרמב"ם לכנס את כל חוקי התורה ומצוותיה ככתוב בתורה וכמבואר בספרי התלמוד. הוא קבע סדר נפלא לכל עניני התורה ואסף את הפרטים של כל ענין וענין. עד עתה מי שרצה לדעת את דעת התורה בשאלה מן השאלות עליו היה לחפש אחרי הענין הנדון בכל הש"ס או בספר ההלכות של רבי יצחק אלפאסי. ספרו של הרי"ף היה אמנם קצור התלמוד אך סדור לא נתן על ידו להלכות. מעתה מי שבקש לדעת הלכה מן הלכות יכול לפתוח את ה"משנה תורה" להרמב"ם ושם מצא את עניני אמונות ודעות לחוד, את הלכות התפילה לחוד ואת חוקי הקרבנות לחוד וכן הלאה. הספר פותח בעקר האמונה על מציאות ה', שאנו חיבים להאמין בה, ומסים בתאור ימות המשיח שאנו מצפים לבואם. בין שני עקרי אמונה אלה נכנסו כל פרטי תורת היהדות, אחד לא נעדר.

החבור הגדול של הרמב"ם הגיע מהר לכל המקומות שהיו שם לומדי תורה. מארצות רחוקות, מספרד, מאיטליה, מצרפת הדרומית ומארץ תימן נתקבלו מכתבים אצל הרמב"ם, שכותביהם שאלו את המחבר שאלות שונות

בדבר הספר. זה לא הבין מנין שאב הרמב״ם הלכה פלונית, זה מצא סתי־רה בין פרקים שונים של הספר, וזה ראה סתירה לדברי הרמב״ם מדברי התלמוד. הרמב״ם לא התרעם על הטוענים כנגדו והשיב לכל שואל. הוא ידע, כי יש מגדולי ההוראה שבדורו החולקים על כמה מפסקי הלכותיו. גדול אחד בדרום צרפת, הוא רבי אברהם בן דוד (הראב״ד), כתב ספר שלם, בו סכם את הערותיו לחבורו של הרמב״ם וקרא לספרו בשם ״השגות״. אך הרמב״ם ידע כי אם גם חולקים עליו חבריו בכמה פרטי דינים, ספרו לא ידחה עוד אלא ישמש יסוד לפסקי הלכות ולברור הדינים לכל מורה הוראה בישראל.

מורה נבוכים

את הספר ״משנה תורה״ כתב הרמב״ם בעברית. הספר נועד לכל חכמי ישראל בעולם ולשון הקודש היתה השפה המובנת לכולם. ספרים אחרים, בעקר בחכמת הרפואה, כתב בלשון הערבית והם נפוצו בארצות הערביות בין יהודים ולא יהודים כאחד. גם את ספרו הגדול העוסק בעניני אמונות ודעות כתב הרמב״ם בערבית. ספר זה נקרא ״מורה נבוכים״ והרמב״ם חבר אותו על פי בקשתו של אחד מתלמידיו. תלמיד זה למד מפי רבו הרבה תורה, גם שמע מפיו דברי פילוסופיה, שהרמב״ם לא חדל לעסוק בה כל ימי חייו. התלמיד התקשה להבין כיצד יעלו דברי הפילוסופים, אריסטו היוני ותלמידיו, בקנה אחד עם דברי התורה ועקרי היהדות. הרמב״ם ידע כי לא תלמידו זה בלבד נבוך בדרכו, כי אם רבים מן החכמים שעסקו בתורה ובפילוסופיה כאחד. לצרכיהם של אלו חבר הרמב״ם את ספרו ובו הראה את הדרך לתלמידיו לצאת ממבוכתם. האמין הרמב״ם, כי הפילוסופיה האמתית אינה סותרת את עקרי היהדות אלא אדרבה היא עשויה להוכיח את אמתותם.

תרגום ספרי הרמב״ם לעברית

קוראי הספר ״מורה נבוכים״ התפעלו מעומק המחשבה הטמונה בו ושמעו של הספר הגיע לכל הארצות. אולם לאותם מבני עמו שלא הבינו ערבית היה הספר כספר חתום. מתושבי הקהלות בדרום צרפת פנו אל הרמב״ם בבקשה שידאג לתרגום מדויק של ספרו לעברית, כדי שיהיה מובן לכל חכמי ישראל שבתפוצות. הרמב״ם שמח שיש דורשים לספרו. כבר מזמן השתוקק לראות את כל ספריו מתורגמים ללשון הקודש. הוא ידע, כי דוקא בדרום צרפת יושבים הכמים שבקיאים בחכמת התרגום. שמו של אחד החכמים האלה, הוא רבי יהודה אבן תבון, היה ידוע לכל, כי הוא שתרגם את ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי לעברית. עתה שמע הרמב״ם, כי רבי יהודה אבן תבון השאיר אחריו בן חכם, רבי שמואל, שאף הוא מומחה לתרגומים כאביו. אותו בקש הרמב״ם לקבל על עצמו את המלאכה הגדולה לטובת בני ארצו.

דרך חייו של הרמב״ם

רבי שמואל אבן תבון התחיל בעבודת התרגום. הוא ידע כמה קשה להבין את הספר "מורה נבוכים" ואף גם לתרגמו לעברית. על כן בקש רשות מן הרמב"ם לבוא אליו ולשבת במחיצתו, כדי שיוכל לקבל הסברות ועצות בכל עת שיזדקק להן. אולם הרמב"ם השיב לו, כי לשוא יטרח את טורח הנסיעה מצרפת למצרים, כי עסוק הוא כל היום כרופא הסולטן ומשרתיו וכמעט לא יבוא אוכל לפיו מרוב טרדה ועבודה: "כל יום ויום אשוב למצרים (פוסטאט) אחר חצי יום ואמצא האכסדראות כולם מלאות בני אדם גויים ויהודים, בהם חשוב ובלתי חשוב, ושופטים ושוטרים ואוהבים ושונאים ערב רב ידעו את עת שובי. ארד מעל הבהמה וארחץ ידי ואצא אליהם לפיסם ולרצות ולחלות פניהם כדי למחול על כבודם להמתין אותי עד כדי שאוכל אכילת עראי ואצא לרפאותם ולכתוב להם פתקות ונוסחאות רפיאות חלייהם. לא יסור הנכנס והיוצא עד הלילה... ואני שוכב פרקדן מרוב עיפות ויכנס הלילה ואני בתכלית החולשה לא אוכל לדבר סוף דבר. לא יכול אחד מישראל לדבר לי או להתחבר ולהתבודד עמי זולת יום השבת. אז יבוא כל הקהל או רובם אחר התפילה אנהיג הציבור במה שיעשה כל ימי השבוע".

כך תאר הרמב"ם את דרך חייו במכתבו לרבי שמואל אבן תבון.

מות הרמב״ם וקבורתו

בסוף ימיו סבל הרמב"ם מחולי ומחולשה. הוא נפטר בשנת 1294 בהיותו בן שבעים. בכל תפוצות הגולה הספידוהו הספד מר. הכל ידעו, שאיש כהרמב"ם לא יקום אלא לעתים רחוקות מאד. כדי לציין את גדולתו אמרו עליו: "ממשה עד משה לא קם כמשה"

הרמב"ם לא זכה לחיות בארץ ישראל. אך את גויתו העלו תלמידיו מארץ מצרים וקברוה בטבריה. שם ציון קברו עומד עד היום הזה.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) עיין בתאריכים הנתנים בקשר לחיי רבי יהודה הלוי ולחיי הרמב"ם וקבע אם יתכן שהרמב"ם ראה את רבי יהודה הלוי.

(2) תמצא את המקרים, בהם אפשר לומר על הרמב"ם, כי הוא היה נאה דורש ונאה מקים.

(3) התוכל לא־יד מה בין הסדר של ספר ההלכות לרי"ף ובין הסדר שהרמב"ם נקט ב"משנה תורה"?

(4) הרמב"ם סכם את עקרי היהדות בשלשה עשר סעיפים. בסדורי התפילה תמצא את העקרים להרמב"ם (אחרי תפילת שחרית). העקר השמיני הוא: "אני מאמין באמונה שלמה שזאת התורה לא תהא מוחלפת ולא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו". כנגד מי היה צורך להרמב"ם להדגיש את זאת?

(5) יהודי תימן צרפו את שמו של הרמב"ם לתפילתם בלשון זו: "בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה בן מימון ובחיי דכל בית ישראל" מאיזו תפילה לקוחה פסקה זו? *מה היה הקשר בין יהודי תימן והרמב"ם?*

פרק כ״ז: יהדות אשכנז

הקשר בין ספרד לאשכנז

בימי רבי יהודה הלוי, הרמב״ם והדורות שקדמו להם ישבו רוב היהודים שבעולם בארצות, שהיו נתונות תחת שלטון הערבים. אולם ישוב יהודי גדול היה גם בארצות הנוצריות באירופה: באיטליה, בצרפת, בגרמניה ובאנגליה. קשר רב לא היה בין ארצות האיסלאם ובין הארצות הנוצריות. אולם תמיד נמצאו יהודים עוברים דרך ארצות רבות לשם מסחר או לשם מטרות אחרות.

כבר שמענו למעלה על אברהם אבן עזרא הספרדי, שהכיר את ארצות אירופה בימיו של רבי יהודה הלוי. בדורו של הרמב״ם אנו יודעים על נוסע מפורסם אחר, הוא בנימין מטודילה.

מסעותיו של בנימין מטודילה

בנימין מטודילה לא היה כנראה חכם גדול בתורה, אך התענין בחיי אחיו היהודים בכל ארצות פזוריהם. בנימין יצא מעיר מולדתו, השוכנת על הנהר אֶבְּרוֹ בספרד, עבר דרך צרפת הדרומית לאיטליה, משם הגיע ליון ולאסיה הקטנה. הוא בקר גם בארץ ישראל ובמצרים וגם בערי בבל כגון בבגדד ובפומבְּדִיתָא. בכל מקום שבא לשם רשם בנימין את מספר היהודים שישבו שם, במה עסקם ופרנסתם, מה מצבם בין הגויים. מספרו של בנימין יודעים אנו הרבה פרטים על חיי היהודים בדורות ההם. לקהלות אשכנז בגרמניה ובצרפת לא הגיע בנימין, אך הוא מביא בספרו מה ששמע עליהן מפי אחרים, כי שם יושבים חכמים גדולי תורה ״אין כמותם בכל הארץ עוסקים בתורה יומם ולילה״.

איטליה — ארץ המעבר

כבר הכרנו למעלה בפרק י״ט את אורח חיתם של יהודי אירופה במאות הראשונות של ימי הבינים ובזמנם של קָרל הגדול ויורשיו. ראינו, כי במאות הראשונות היו רוב יהודי אשכנז אנשים פשוטים, וכאחיהם הספרדיים היו גם הם תלוים בחכמי בבל וארץ ישראל בכל עניני דת ודין. ארץ המעבר בין ספרד ואשכנז ובין ארצות־הקדם היתה איטליה הדרומית. לשם הגיעו בראשונה תלמידי הישיבות שבארץ ישראל ובארץ בבל והם שהפיצו את תורת שתי הארצות בין אחיהם יושבי אירופה. פיטנים גדולים ותלמידי חכמים היו בין יהודי איטליה בימים שיהודי אשכנז וספרד עדין היו מעוטי תורה. פתגם היה נפוץ על שתי הערים שבקצה הדרומי של איטליה, הן בארי ואוֹטְרַנְטוֹ: ״כי מבארי תצא תורה ודבר ה׳ מאוֹטרנטו״.

עלית הערים והקהלות באשכנז

תקופת העליה של יהדות ספרד היתה גם תקופת חזוק בחיי היהדות האשכנזית. הערים שעמדו בחרבנן מימי נדידת העמים התנערו לחיים חדשים וערים חדשות נבנו בארץ. סוחרים ובעלי מלאכה התישבו בערים ובניהם רבים יהודים, שלקחו חלק גדול במסחר בימים ההם. שטחי הערים היו אמנם ברשות הנסיכים ובעלי האחוזות. אולם אזרחי הערים הלכו והשתחררו משעבודם של הנסיכים. הם שלמו מסים קצובים לנסיך, למלך או לקיסר, אך את עניניהם הפנימיים סדרו בינם לבין עצמם. זכות זו נתנה בדרך כלל גם לבני הקהלה היהודית שישבו בתוך הערים. הם דאגו בעצמם לסדרים קבועים. פרנסים עמדו בראש הקהלה, הם שגבו את המסים על דעת הקהל, ויודעי התורה שפטו את בני הקהלה על פי חוקי התורה. הקהלות המפורסמות ביותר היו על הנהר רֵינוּס: שְׁפֵּירָא, וַרְמֵיְזָא וּמַגֶנְצָא. קהלות עתיקות היו גם בצפון צרפת ובעיר הבירה הצרפתית בְּפָּרִיס.

תקנות הקהלות

כאמור למעלה התנהלו חיי הקהלות על פי חוקי התורה. אולם לפעמים ראו בני הקהלות צורך לתקן תקנות מיוחדות לצרכי השעה. לדוגמא: פרנסי הקהלה יכלו לקבוע, אם לתת לאיש חדש להתישב בתחום העיר ולהתקבל לקהלה כחבר. כן תקנו תקנות להגנת בני הקהלה משרירות לבם של העירונים הנוצריים. אם יהודי שכר בית מעירוני נוצרי והלה הוציא את השוכר היהודי ללא דין, נאסר על כל יהודי אחר לשכור את הבית ההוא מידי העירוני. הרבה תקנות היו מקובלות בקהלות שונות ויש כאלה שתוקנו על ידי אספות של שליחי הקהלות. אנו שומעים לדוגמא על תקנות שו״ם, שהוא ראשי תיבות של שמות הערים: שפירא, ורמיזא ומגנצא. לחזוק התקנות הוכרז חרם על כל מי שיעבור עליהן. כחו של החרם היה גדול ובדרך כלל נשמרו התקנות כאשר נשמרו חוקי התורה המקובלים.

חרם דרבנו גרשום

רוב התקנות אין אנו יודעים מתי ועל ידי מי תוקנו. אולם יש תקנות אחדות הנקראות על שמו של רבנו גרשום מאור הגולה, הוא גדול התורה הראשון הידוע לנו מארץ אשכנז. רבנו גרשום חי במגנצא במאה העשירית, אך בני כל הקהלות באשכנז ראו אותו כמורם ורבם. התקנות המפורסמות שלו נוגעות לעניני אישות וקובעות, כי אסור לו לאדם לשאת שתי נשים ואסור לו לגרש את אשתו בעל כרחה. אמנם זה מכבר נמנעו יהודי המערב מלשאת שתי נשים, אך רבנו גרשום הפך את המנהג לחוק לדורותיו. מאז נתקבל החוק בכל היהדות האשכנזית ותקפו של החוק קים לגבי העדה האשכנזית עד היום הזה.

תקנה מפורסמת אחרת של רבנו גרשום קבעה, שאסור ״לראות בכתב ששולח אדם לחברו בלא ידיעתו ובלא רשותו״. תקנה זו היה בה צורך ביחוד בימים ההם, כשלא היה דואר לשלוח מכתבים והאגרות נשלחו על ידי שליחים בהזדמנויות. גם תקנה זו לא פסק תקפה גם היום.

למוד תורה באשכנז

בדורו של רבנו גרשום ובדורות שלאחריו נפוצה ידיעת התורה באשכנז יותר מבכל מקום אחר. היהודים האשכנזיים לא עסקו בפילוסופיה ובמדעים. כבר ראינו (בפרק ט״ז) שספרי פילוסופיה לא היו מצויים בארצות אירופה. אזרחי הערים הנוצריים לא ידעו על פי רוב אפילו קרוא וכתוב. הנזירים המעטים שהיו מצויים אצל הספרים העתיקים לא באו במגע עם בני העדה היהודית. מתוך כך הקדישו היהודים בני אשכנז את כל כחותיהם הרוחניים ללמוד תורה בלבד.

התלמוד הבבלי היה עקר למודם של בני אשכנז. אותו פרשו ראשי הישיבה לתלמידיהם. ומנהג היה בידי תלמידי הישיבות להעלות על הכתב את פירושו של הרב, משפט משפט ופירושו, מלה מלה ופירושה. אוסף של פירושים כזה נקרא קונטרס. את הקונטרסים העתיקו התלמידים ומסרום מיד ליד. בשם קונטרס נקרא גם פירושו של רש״י, שחי כמאה שנה אחרי רבנו גרשום מאור הגולה.

רש״י

רש״י או רבנו שלמה יצחקי (בן יצחק) נולד בשנת 1040 בעיר טרויש בצרפת הצפונית. הוא למד תורה אצל תלמידי תלמידיו של רבנו גרשום מאור הגולה בורמיזא ובמגנצא. לבסוף חזר רש״י לעיר מולדתו ושם נתקבצו אליו תלמידים רבים. דור שלם של תלמידי חכמים יצא מבית מדרשו של רש״י. התלמידים נמשכו אחריו, כי ידעו, שאין כמותו בקי בכל פרטי המסורת ואין מלבדו מי שביכלתו לבאר את דברי התורה במלים פשוטות ובדברים ברורים. ועוד כבדו וחבבו אותו על צדקתו הגדולה. רש״י טרח בעצמו למצוא די פרנסתו בעשית יין ובמכירתו. והוא דקדק כחוט השערה בדברים שבין אדם למקום ובדברים שבין אדם לחבירו. כלפי רבותיו הראה רש״י יראת כבוד והכנעה ולגבי תלמידיו הקטין את עצמו והיה מוחל על כבודו. הוא ברח מפני הכבוד ועל כן זכה להערצה ולשם עולם. בני אשכנז גם פנו אל רש״י בשאלות בעניני הלכה כדרך שראינו את בני ספרד עושים עם גדוליהם הם.

פירושו של רש״י על התנ״ך ועל התלמוד

כל התכונות המצוינות של רש״י ומדת חסידותו נכרות בפירושו על התנ״ך ועל התלמוד. אין כפירושו של רש״י לקצור, לבהירות וליפי הלשון. רש״י הכיר לא רק את הקונטרסים של הישיבות באשכנז אלא גם את תשובות הגאונים המכילות פירושים רבים לתלמוד. גם ספרי הדקדוק של מנחם בן סָרוק ודונש בן לִבְרַט הגיעו לידי רש״י מספרד ובמקומות רבים מזכיר איתם בפירושו על התורה. ביראת כבוד מביא רש״י את דברי רבותיו שמפיהם למד תורה בנעוריו. מכל המקורות שעמדו לרשותו בהר לו רש״י את הפירוש שנתקבל על דעתו או נתן פירוש חדש לגמרי. במקום שלא מצא רש״י פירוש המתקבל על הדעת לא נמנע לומר במפורש: ״לא ידעתי״.

בפירושו על התלמוד נותן רש״י ראשית כל את תרגום המלים הארמיות

בעברית ולפעמים גם בלועזית, בצרפתית או בגרמנית העתיקה. לעתים קרובות מציין רש"י את הגרסא הנכונה בנוסח התלמוד. כי המעתיקים טעו לפעמים בהעתקותיהם והביאו לידי שבושים גסים. את הענין עצמו פרש רש"י בהערות קצרות פסקה אחרי פסקה. לפעמים הקשה קושיות על הענין הנדון ונתן תרוץ על הקושיה. אך על פי רוב הבליע רש"י את הקושיה בהערותיו ולא בא לפלפל אלא להסיר אי־הבנה בדברי התלמוד. על כן היה רש"י למורה לא רק לבני דורו אלא לכל לומדי התורה עד היום הזה. כי בלעדי פירושו קשה היה להבין אפילו פסקה אחת שבתלמוד על בוריה.

בעלי הסליחות באשכנז

גם לאשכנז הגיעו הפיוטים של ארץ ישראל וגם שם נתעוררו בעלי שאר רוח להביע את רגשותיהם בצורה של שיר. אולם לא כמשוררי ספרד היו משוררי אשכנז. הם לא שרו שירי חול כלל, לא השתמשו בכשרונם הפיוטי אלא לתכלית של קדושה. הם כתבו בעקר "סליחות" שנאמרו בבתי הכנסת בימים הנוראים ובימי צום. גם לשון הפיוטים האשכנזיים פשוטה מלשונם של הספרדים. הם לא שנו מבטויי הלשון המקובלים ודבריהם נאמרו בפשטות ובתום. רבנו גרשום מאור הגולה היה בין ראשוני הפיטנים באשכנז. הסליחה "זכור ברית אברהם ועקדת יצחק" אשר לו נתקבלה ל"סליחות" של ערב ראש השנה וחלק ממנה גם ל"סליחות" של יום הכפורים בתפילת נעילה. בסליחה זו מבכה המשורר את גורל עמו:

"גולה אחר גולה
גלתה יהודה כלה".

כי אף על פי שעד דורו של רש"י לא היו הגזרות והשמדות באשכנז מרובות ותכופות, בכל זאת התענו יהודי אשכנז בסבל הגלות לא פעם. והם בכו על:

"העיר הקדש והמחוזות
היו לחרפה ולבזות
וכל מחמדיה טבועות וגנוזות
ואין שיור רק התורה הזאת".

ותפילה אחת היתה בפיהם:

"ושוב ברחמים על שארית ישראל
והושיענו למען שמך".

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) באיטליה היתה היהדות העתיקה ביותר באירופה. התוכל למצוא את סבת הדבר?

(2) נסה לקבוע מי היו בני דורם של רבנו גרשום מאור הגולה ושל רש"י בבבל ובספרד.

(3) השווה את דרך המסעות של רבי אברהם אבן עזרא לדרכו של בנימין מטודילה.

(4) מדוע אפשר לומר, כי הקהלות האשכנזיות היו עומדות ברשות עצמן בעניניהן הפנימיים?

(5) מה היו המקורות שרש״י השתמש בהם לפירושו על התורה ועל התלמוד?

(6) ציין על המפה את מקום הערים ורמיזא ומגנצא וקבע מה שם הערים האלה היום.

פרק כ"ח: מסעי הצלב

המפנה בחיי היהודים באשכנז

רש"י נפטר בשנת 1105. עשר שנים לפני מותו של רש"י נפל דבר בחיי היהודים באשכנז, ששנה את מצבם מן הקצה אל הקצה. עד הימים ההם סבלו היהודים את סבל הגלות, אך עתה הוכרחו לבחור בין השמד ובין המות. עמי הארץ הפכו להם לאויבים כתאום ואמרו לבלעם ולהכריתם. בני דורו של רש"י רובם ככולם עמדו בנסיון, הם לא נרתעו מפני אימת המות, כי אם קדשו את השם במותם כאשר למדו אותם רבותיהם הגדולים לקדש את השם בחייהם.

השפעת אנשי הכנסיה

עתה עלינו לראות מה גרם לשנוי היחס של עמי הארץ לבני ישראל השוכנים בתוכם. כבר ראינו, כי אירופה המרכזית נחלקה לשתי ארצות גדולות הן צרפת וגרמניה. בכל אחת מהן שלט קיסר או מלך. גם גרמניה וגם צרפת היתה מחולקת לנסיכויות שמושליהן היו כפופים למלך או לקיסר. אולם שלטון המלכים והנסיכים לא היה השלטון היחידי בארץ. לאנשי הכנסיה היה לפעמים תוקף, שעלה על כח הנסיכים והמלך. גם לכנסיה היו אחוזות גדולות, שההגמונים החזיקו בהן כדרך שהנסיכים ובעלי אחוזות החזיקו בשלהם. נוסף על כך נשמע העם לאנשי הכנסיה יותר מלכל אדם אחר, כי כבר נתפשטה האמונה, שלא יזכה אדם לחיי העולם הבא אלא בהכנעו למצוות הכנסיה ופקודותיה. בידו של האפיפיור היה לאסור ולהתיר כל דבר ובהטילו חרם על איש היה המוחרם מנודה לכל באי עולם; לא הועילו לו עשרו ותקפו, אפילו אם היה מלך על ארצות גדולות.

הריב בין הקיסר ובין האפיפיור

התנגשויות רבות קרו בימי הבינים בין המלכים והאפיפיורים. מפורסם ביותר הוא ריב הקיסר הינריך הרביעי, שמשל מ־1056 עד 1106, עם האפיפיור גרגור השביעי. הריב פרץ על דבר מנוי ההגמונים בארצו של הקיסר. מקובל היה שהקיסר הוא שממנה את ההגמונים בארצו מתוך הנמוק, כי ההגמון הוא גם בעל אחוזה בארץ ועל כן דינו כדין הנסיכים המתמנים על ידי הקיסר. אולם האפיפיור שאף ליחזה את שלטון הכנסיה והוא טען, כי אין לאיש שליטה על ההגמון מחוץ לאפיפיור שהוא ראש הכנסיה. על כן תבע האפיפיור לעצמו את הזכות למנות את ההגמונים גם בלי הסכמת הקיסר.

מתחילה נסה הקיסר הינריך הרביעי לעמוד נגד האפיפיור בכח. אולם האפיפיור הטיל חרם על הקיסר והתיר לכל שריו לבגוד בו ולהפר את

שבועת האמונים אשר נשבעו לו בהתמוגגתם. הקיסר ראה, כי כל אנשי שלומו עוזבים אותו לנפשו ולא היתה לו דרך אחרת אלא לבקש את סליחת האפיפיור. בעצם ימי החורף של שנת 1077 הלך הקיסר לאיטליה והופיע שם לפני האפיפיור במבצר קָנוֹסָה אשר בצפון איטליה. שלשה ימים ושלשה לילות חכה הקיסר לפני שערי העיר כחוזר בתשובה המתודה על חטאיו. כעבור שלשה ימים נאות האפיפיור לקבל אותו. הם התפיסו והאפיפיור התיר את הקיסר מנדויו.

לבסוף התהפך הגלגל על גרגור השביעי. הינריך אסף אספת כמרים, שבה הוחלט להדיח את גרגור מכסא האפיפיור. צבאותיו של הינריך הופיעו באיטליה וגרשו את גרגור מן העיר רומי. אך אם אמנם ידו של הקיסר היתה לבסוף על העליונה בכל זאת היה גלוי לעין, מה גדול כחו של האפיפיור ומה עצומה השפעת הכנסיה על מאמיניה.

האפיפיור קורא למלחמה בכופרים

האפיפיור אשר כהן ברומי שנים אחדות אחרי גרגור השביעי הראה שוב את כח השפעתו על העולם הנוצרי. בימיו הגיעו שמועות רעות לעולם המערבי על המצב בארץ ישראל שהיתה נחשבת לארץ קדושה גם בעיני הנוצרים. זה יותר משלש מאות שנה היתה ארץ ישראל נתונה תחת יד המוסלמים. אולם במשך כל ימי הדורות האלה נמצאו יחידים מבין הנוצרים שנדרו נדר לעלות לארץ ישראל ולהשתטח על קברו של ישו הנוצרי. על פי רוב לא הפריעו המוסלמים את הנוסעים הנוצריים בדרכם. אולם בימי האפיפיור גרגור השביעי עבר השלטון על ארץ ישראל לידי התורכים הסֶלג׳וקים. התורכים האלה באו מתורכסתן וחדרו לארצות הערביות, לפרס ולעירק. משם עברו לסוריה וכבשו גם את ארץ ישראל. הסלג׳וקים קבלו את דת האיסלאם. משרת החליף נשארה אמנם בידי הערבים אולם למעשה שלטו הסלג׳וקים. הסלג׳וקים לא נהגו בסבלנות כלפי מבקרי הקבר הנוצריים. נודרי הנדר חזרו לארצות אירופה וספרו על התלאות שמצאו אותם מידי המוסלמים החדשים.

הארץ הנוצרית הקרובה ביותר לארץ ישראל היתה ארץ בִּיזַנְטִיוֹן. אולם שליטי ביזנטיון לא היה לאל ידם להגיש עזרה לנוסעים הנוצריים וכבר נגף חיל הביזנטיים לפני הסלג׳וקים. האפיפיור אוּרבָן השני שמע על כל אשר נעשה בארצות המזרח והחליט לעורר את מלכי אירופה ואביריה לצאת למלחמה נגד הסלג׳וקים ולכבוש את ארץ ישראל מידיהם.

האספה בקלרמון

בשנת 1095 עבר האפיפיור מאיטליה לצרפת הדרומית, ששם עמדה להתכנס אספת כמרים בעיר קְלֶרמוֹן. ולא רק כמרים ונזירים נתקבצו לעיר קלרמון, כי אם גם נסיכים ואבירים נושאי הנשק. באזניהם של אלו נשא האפיפיור נאום גדול ומלהיב, בו דרש לגאול את המקומות הקדושים לנוצרים מידי המוסלמים. הוא תאר את הזכות הגדולה של המשתתפים במלחמה

אירופה בזמן מסע הצלב הראשון
(סוף המאה ה־11.)

- גבולות הקיסרות
- הקיסרות המזרחית
- הפטימידים
- ארצות מנורים

קל"מ
0 160 320 480 640 800

רוסיה
פולניה
הקיסרות
צרפת
הונגריה
קרואטים
סרבים
הים השחור
ממלכת הסלג'וקי רום
רומא
מלטה
רודוס
ירושלים
אלכסנדריה
קושטא
דניפר
דון
דניסטר
דנובה
ויסלה
אלבה
ריינוס
רונה

ז׳, הבטיח כפרת עוונות לחוטאים, אם יצטרפו ללוחמי מלחמת הקודש. ג״ב הזכיר האפיפיור לאבירים, כי ארץ צרפת אין ביכלתה לשאת אותם, כי דלה היא ועל כן הם נלחמים זה בזה ללא הפסק. לא כן ארץ ישראל שנאמר עליה, כי ארץ זבת חלב ודבש היא. שם ימצאו הלוחמים כל טוב ועל כן על אבירי צרפת להתאחד ולצאת למלחמה הקדושה. דברי האפיפיור עשו רושם גדול על כל שומעיהם. רבים נדרו נדר לעשות כדרישת האפיפיור. המתנדבים ענדו צלב על חזהם כסימן למסירותם לישו הנוצרי שנהרג על הצלב. על כן קראו ללוחמים אלו נוסעי הצלב.

התסיסה בצרפת — מקלרמון יצאו האבירים והכמרים לכל ערי הארץ בצרפת ובכל מקום מסרו את דברי האפיפיור וקראו לשומעיהם להצטרף למתנדבים. רטט והתעוררות תקפו את המון העם. יש שהצטרפו לנוסעים מתוך כונה טהורה, אחרים ראו כאן שעת כושר להרפתקאות. אזרחים שירדו מנכסיהם ואכרים שנושלו מקרקעותיהם חשבו למצוא עושר בארצות המזרח העשירות. עבריינים, פוחזים וריקים חשבו להתחמק מן הענשים הצפויים להם על פי החוק. התרגשות גדולה אחזה את חברת בני אדם ונראה היה כאילו הותרה הרצועה ואין איש צריך לתת דין וחשבון על מעשיו לפני שומרי החוק והסדר.

אימתם של יהודי צרפת — גלי ההתרגשות הגיעו גם לצפון צרפת. בני הקהלות היהודיות שמעו על האספה בקלרמון וגם ראו את התרגשות המון העם. הם הבינו, כי הפרעת הסדרים והפרת החוק עלולה לפגוע בהם לרעה. חלק מנושאי הצלב השמיעו דברי הסתה נגד היהודים. הם אמרו, כי היהודים הם האויבים הראשונים של הנוצרי ועל נוסעי הצלב להלחם בהם לפני צאתם למלחמה במוסלמים. יהודי צרפת נבהלו. הם השתדלו לבוא בדברים עם אנשי הכנסיה לבקש מהם חסות מפני ההמון. גם שחדו את מנהיגי הנוסעים במתנות כסף. יהודי צרפת לא רק לשלום עצמם דאגו. הם ידעו, כי הנוסעים יעברו דרך ערי הרינוס ועל כן מהרו לשלוח מכתבי אזהרה לאחיהם שבקהלות האלה. אולם בגרמניה שרר עדין שקט וזקני הקהלה במַגֶנְצָא השיבו, כי הם יגזרו צום ויתפללו לשלום הקהלות בצרפת. לעצמם לא ראו אנשי מגנצא סכנה כל עקר. ליתר בטחון שלחו פרנסי הקהלות של ערי הרינוס שליח אל הקיסר הגרמני הינריך הרביעי ובקשו ממנו להגביר את חסותו על היהודים אשר בארץ שלטונו. הקיסר שהה אותו הזמן באיטליה ומשם שלח מכתבי מלכות לכל האבירים וההגמונים ופקד עליהם, שידאגו לשלום הארץ ולא יתנו לפגוע בנתיניו היהודיים.

נחתם גזר דין — עוד לא הגיעו מכתבי הקיסר למחוז הרינוס וכבר עמד האספסוף על אדמת גרמניה. בני הקהלות פנו עתה לאבירים ולהגמונים ובקשו את חסותם מפני ההמון הפרוע. גם הבטיחו להם לשלם בעד ההגנה במיטב כספם. ההגמו-

נים הסכימו להגן על היהודים בכל יכלתם. אך הגנת ההגמונים היתה קנה רצוץ, כי האספסוף שבא מרחוק לא נשא את פני ההגמונים. גם יושבי הערים הנוצריים היה לבם עם האספסוף. הם קנאו בשכניהם היהודיים וחשבו כי הגיעה שעת כושר לרשת את בתי היהודים ורכושם. כך נחתם גזר דינם של יהודי הקהלות בערי הרינוס. רק מעטים נצלו, רובם נפלו לפני בני עולה.

שפיראוורמיזא הפרענות התחילה בעיר שְׁפֵּירָא בחודש אייר בשנת התנ״ו. בני המקום העירוניים התנכלו ביהודים ורצו להרוג את כולם יחד בשבת בבוקר בעת התפילה. אולם בני הקהלה השכימו באותו היום להתפלל בשעה יותר מוקדמת. העירוניים התנפלו איפוא על בתי היהודים והרגו בהם כעשרה איש. אולם ההגמון של המקום עדיין החזיק ברסן השלטון. הוא הבריח את בני הקהלה הנותרים לארמונו ואת המתנפלים צוה לתפוס ולקצוץ את ידם.

נוסעי הצלב ראו, כי יד חזקה להגמון בשפירא והם נסעו לוֶרְמַיְזָא. יהודי המקום כבר שמעו, מה שקרה לאחיהם בשפירא. חלק מן היהודים ברח מן העיר, חלק נמלט לארמון ההגמון. אך כמה מהם נשארו בבתיהם, כי העירוניים הבטיחו להם להגן עליהם מפני הנוסעים. הם פתו את היהודים להפקיד בידם את כל כספם והבטיחו להחזירו להם אחר זמן. אולם משנכנסו נוסעי הצלב לתוך העיר עשו העירוניים יד אחת עם האספסוף והרגו את היהודים שנשארו בתוך העיר. אחדים מהם נסחבו לבית תפילתם ואותם הטבילו לשם נצרות בעל כרחם.

לא נותרו בעיר יהודים אלא בארמון ההגמון. האספסוף התקהל עתה מסביב לארמון ושמו עליו מצור. היהודים ראו שאין להם מפלט להנצל מיד אויביהם. רק דרך אחת להצלה נשארה להם: קבלת הדת הנוצרית. אך הם כבר גמרו בלבם למות מות טהורים ולא למעול מעל בה׳ אלהי ישראל. כאשר ראו, כי קרובים הנוצרים לשבור את שער הארמון, החליטו לשים קץ לחייהם במו ידיהם ולא לנפול לידי אויביהם האומרים להתעלל בהם. אבות שלחו יד בילדי טפוחיהם, חתנים הרגו את כלותיהם וכולם הוציאו את נשמתם בטהרה בקָראם בקול גדול: ״שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד״. כאשר חדרו האויבים פנימה לא מצאו שם נפש חיה, רק מתים וגוססים שגברו על אויביהם במיתתם יותר מבחייהם.

מגנצא ויתר הקהלות כגורל בני ורמיזא כן גורל בני מגנצא. גם שם הבטיח להם ההגמון להגן עליהם. אולם כאשר חדרו נוסעי הצלב לתוך העיר נסו אנשי ההגמון מפני הצוררים. אנשי הקהלה לא נרתעו תחילה ונסו לעמוד על נפשם כשידיהם אחוזות בנשק. אולם יד הצוררים היתה על העליונה והם חדרו לארמון ההגמון. כשראו היהודים שאין להם מפלט החליטו להעלות את נפשם קרבן עולה לה׳ ולא לבוא בקהל הפורעים להיות כאחד מהם. גם

אנשי מגנצא נהרגו איש בחרב רעהו או שמו בעצמם קץ לחייהם.

וכדוגמת אנשי קהלות שו"ם נהגו בני יתר הקהלות. מעוטם נצלו בברחם לכפרים. אחדים נאנסו לקבל את הנצרות למראית־עין. אך רובם נהרגו על קדוש השם. לא היה דור של מקדשי השם בטהרה כאותו הדור של גבורי רוח קדושי עליון. עליהם נאמר: "מנשרים קלו ומאריות גברו, לעשות רצון קונם וחפץ צורם".

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) בריב האפיפיור עם הקיסר טען האפיפיור, כי על הקיסר להכנע לו מכיון שתואר הקיסר וגדולתו לא באו לו אלא מיד האפיפיור. איזו ראיה יכול האפיפיור להביא לדבריו מראשית ימי הקיסרות? (עיין בפרק ט"ז).

(2) במה נמק האפיפיור אורבן את קריאתו למסע הצלב?

(3) מה עשו יהודי צרפת אחרי האספה בקלרמון להגנתם ולהגנת אחיהם?

(4) כיצד נהגו החוגים השונים של האוכלוסיה הנוצרית כלפי היהודים בימי הפרעות של מסעי הצלב?

פרק כ"ט: תוצאות מסעי הצלב

שרידי החרב משנסתלקו נוסעי הצלב חזרו היהודים המעטים שנצלו אל מקומות מגורי־הם. רובם מצאו את בתיהם שרופים ושדודים. המתים אף קבורה לא זכתה להם כראוי, הם נטמנו ערומים בקבר אחים. לב השרידים נתכווץ למראה הבזיון והשממה. הם הרגישו, כי דבר נפל בחיי הקהלות והשקט והשלוה של הימים הראשונים לא ישובו עוד. זכר הקדושים שנפלו על קדוש השם לוה מעתה את שרידי הקהלות. הם רשמו את שמות הנהרגים וגם העלו את מעשי המאורעות על הכתב. פיטנים קוננו על חרבן הקהלות ורוממו את הקדושים שקדשו את השם במותם. בין הפיטנים האלה היה גם רש"י שנצל בימי המאורעות והיה מבכה את חללי עמו בלב מר. אחדות מן הקי־נות שנתחברו בדורות ההם נתקבלו ל"קינות לתשעה באב", כגון הקינה "החרישו ממני ואדברה" ו"מי יתן ו'אשי מים". גם התפילה "אב הרחמים" שאנו אומרים ברוב השבתות לפני תפילת מוסף נתחברה זכר לקדושי תתנ"ו. מאז נתקבל גם המנהג לזכור בימי חג את נשמות המתים וביחוד את הנהרגים על קדוש השם.

חזרת האנוסים אך לא רק זכר הנהרגים האפיל את חיי הנשארים. הם הרגישו בעצמם יום יום בתמורה הגדולה שחלה בחייהם. מחיצה גבהה ביניהם ובין שכני־הם העירונים. לא יכלו היהודים לבטוח עוד באזרחים שבגדו בהם בעת צרה. המון העם נוכח לדעת, כי דם היהודים הפקר הוא. הקיסר גנה אמנם את מעשי הפרעות בדברים חריפים, אך גם הוא היה חסר כח ותוקף לענוש את הפורעים. אומללים ביותר היו היהודים שנאנסו בימי הפרעות לקבל את הנצרות למראית־עין. בלבם בזו לאמונה אשר כפו עליהם, אך להסיר את מסוה הנצרות לא יכלו מבלי לסכן את נפשם. כי לפי חוקי הכנסיה כל מי שעוזב את הנצרות, אף אם לא התנצר אלא בעל כרחו, מתחיב בנפשו. סוף סוף נחלצו האנוסים מן המצר על ידי הקיסר הינריך. הקיסר הכיר, כי אין טעם לדבר לאנוס בני אדם להשאר נוצרים בשעה שהם מחזיקים בל־בם באמונה אחרת. הקיסר נתן רשות לאנוסים לחזור לדת היהודית על אפם ועל חמתם של אנשי הכנסיה.

גדולי ההוראה בישראל פסקו, שאנוסים אשר שבו ליהדות נקיים הם מכל עוון. הם הזהירו את בני הקהלות שלא יבואו לצער בדברים את החוזרים בתשובה. רש"י היה בדורו ראש המדברים גם בהוראה זו. אך

בין האנוסים היו שחשבו את עצמם חוטאים בנפשם על אשר לא נהרגו עם מקודשי השם האחרים. במַגֶנְצָא נמצאו שנים שהוטבלו בעל כרחם ונצלו. כשחזרו לביתם תקפו אותם רגשי חרטה. הם הציתו את ביתם באש ונשרפו בתוך הבית עם בני משפחתם.

השגי מסעי הצלב הראשון

האספסוף אשר השמיד את הקהלות היהודיות בדרכו לארץ ישראל לא הגיע למחוז חפצו. הם אבדו בדרך; רובם נהרגו על ידי מלך ההוּנגָרים, שיצא להגנת ארצו מפני ההמון הפרוע. אולם קבוצות אחרות של נוסעי הצלב, שנמצאו להם מנהיגים מוכשרים מבין האבירים, עברו את הדרך הארוכה ממערב אירופה עד בִּיזַנְטְיוֹן ומשם נסעו דרך אסיה הקטנה לסוריה וגם ערכו מלחמה עם הסֶלְגִ׳וּקים מושלי הארץ. אחרי קרבות קשים הצליחו נוסעי הצלב לכבוש את רצועת החוף של הים התיכון עד יפו וגם הגיעו עד ירושלים. העיר נפלה אחרי ימי מצור קשים. האזרחים עזרו לחיל־המצב בהגנת העיר וביניהם גם יהודים רבים מתושבי ירושלים. לוכדי העיר התנקמו במגינים ואת הקהלה היהודית השמידו כולה. הצלבנים הקימו מדינה נוצרית בארץ ישראל ונוסף על כך יסדו מדינות קטנות נוצריות בסוריה. שלטון הנוצרים הגיע עד מעבר לנהר פרת.

מסעי הצלב השני והשלישי

המטיפים למסעי הצלב באירופה השיגו את מבוקשם: ירושלים הוצאה מידי המוסלמים והנוצרים שלטו בכל ארץ ישראל. אולם מושלי הארצות הקטנות בארץ ישראל ובסוריה עמדו בקשרי מלחמה תמידיים עם המדינות המוסלמיות הקרובות. הם הותקפו גם על ידי הסלג׳וקים שהוסיפו לשלוט בעִירָק וגם על ידי הערבים במצרים. המושלים הנוצריים היו מוכרחים לבקש עזרה ממלכי אירופה ואביריה. כך נתגלגלו הדברים, כי מסעי הצלב לא נסתימו בנצחון הראשון של הנוצרים, כי אם חזרו ונתחדשו פעמים רבות במשך הדורות הבאים. כחמשים שנה אחרי מסע הצלב הראשון נערך מסע־הצלב השני (1147—1149) ובעוד כארבעים שנה מסע־הצלב השלישי (1189—1192). מסע־הצלב השלישי נערך אחרי שהסוּלְטָן של מצרים צַלַאח אֶד־דִין כבש את ירושלים בשנת 1187 מידי הנוצרים. נוסעי הצלב נסו להוציא את ירושלים מידי המושל הערבי. אולם דבר זה לא עלה בידם. גם בין שלשת מסעי הצלב וגם אחריהם לא חדלו קבוצות של צלבנים לעבור מארצות המערב לארץ ישראל. מלכים וקיסרים רבים — של גרמניה, צרפת ואנגליה — לקחו חלק במסעות ואלפים של אבירים בקרו בארצות המזרח, מעוטם השתקעו שם ורובם חזרו לארצות אירופה.

השפעת ארצות המזרח על אירופה

החוזרים מארצות המזרח ספרו נפלאות על עשרן של מדינות המזרח וביחוד על עשרה של ביזנטיון. שם ראו הצלבנים בנינים מפוארים, שרידי התרבות היונית, וגם הכירו את חיי המותרות של מלכי ביזנטיון ושריה. מאז התחילו גם באירופה לשכלל את הבנינים, לחזר אחרי מלבושים יפים

ומאכלים של עונג. משי ואבנים טובות, מיני תבלין ושטיחים וסחורות דומות אחרות הובאו מן המזרח. סוחרי הערים שעל חופי הים התיכון מצאו שעת כושר להרבות רווחים וביחוד התעשרו אזרחי הערים גֶנוּאָה וּוֶנֶצְיָה.

טובה לעולם — רעה ליהודים

מסעי הצלב היו לברכה לרוב תושבי אירופה. אך לאבותינו היהודים הביאו מסעי הצלב רק רעות. ההתכוננות למסע־צלב חדש עוררה כל פעם את הקנאות הדתית של התושבים הנוצרים. בהשמע קריאת האפיפיור למסע־צלב או כשעבר נזיר בערים להלהיב את ההמון ידעו היהודים שעליהם להסתתר ולהחבא מפני הפורעים. במסע־הצלב השני נפגעו ביחוד יהודי צרפת ובמסע־הצלב השלישי נערכו פרעות ביהודי אנגליה. השנאה ליהודים התפשטה והתנפלויות היו עלולות לקרות בכל יום. כבר נטל רגש הבטחון מאת היהודים והם לא יכלו להתהלך במדינה כבני אדם חפשיים. הסוחר היהודי לא העז לצאת לבדו לדרך רחוקה והעדיף מקור פרנסה, שבגללה לא היו מוכרח לעזוב את ביתו. כך הפכה ההלואה ברבית לעקר פרנסתם של יהודים רבים בארצות אירופה.

ההלואה ברבית כמקור פרנסה

כל עוד הצטמצמו חיי הכלכלה בימי הבינים במשק הסגור, כפי שהכרנו אותם למעלה בפרק י״ז, לא היו בני אדם זקוקים להלואות. בין כה וכה לא היו שוקים לקנות בהם סחורה בכסף וכל הצרכים סופקו מעבודת המשק עצמו. אולם משהתפתחו הערים קם בהן מעמד של בעלי מלאכה ואומנים שהציעו את סחורתם לכל דורש. מעתה מכר בעל המשק חלק מתוצרתו בשוק שבתוך העיר ובכסף שהגיע לידו ספק את צרכיו בכלים, בתלבושת, בנשק וכביוצא בהם. הכסף היה שוב, כבימי הקיסרות הרומית, לאמצעי חליפין לכל סחורה.

הכסף היה מצוי בעקר בידי הסוחרים. אולם הסוחר שהלוה את כספו לא רצה לעשות את זאת בחנם. הוא לא היה בטוח, אם יוכל לגבות את חובו, כי בתי־הדין לא תמיד עזרו לו בכך. הוא דרש איפוא שעור גבוה של רבית. הלוה צריך היה לפעמים לכפול את סכום החוב אפילו אם לא נתנה ההלואה אלא לזמן קצר בלבד. במתן הלואות עסקו גם סוחרים נוצריים ואפילו הנזירים, שכסף רב הצטבר בידם. אולם הנוצרים לא יכלו לעשות את זאת אלא בהערמה ובהסתר דבר, כי הכנסיה אסרה על כל נוצרי לקחת רבית כל שהיא. ואילו ליהודים התירו השלטונות לעסוק בהלואות וגם קבעו את שעור הרבית שמותר להם לקחת. כשנדחקו רגלי היהודים מכל משלח־יד אחר הפכו רבים מהם למלוים ברבית שממונם הוא מקור פרנסתם.

ההלואה ברבית קללה ולא ברכה

המלוה היהודי היה יכול לשבת בביתו עד שנכנס אליו לוה לא־יהודי ובידו כלי כסף או זהב למשכון. אך עם כל זאת לא היה היהודי בטוח, שלא יפסיד את חובו. אם סרב הלוה לשלם את חובו לא היה יכול היהודי לסמוך על עזרת בתי־הדין. לפעמים גם הכריחו אותו להחזיר ללוה את המשכון.

גם קרו מקרים, שהשלטונות פטרו את הלווים הנוצריים מהתחיבויותיהם כלפי המלוים היהודיים. בימי מסע־הצלב השני הכריז האפיפיור, כי כל מי שיצטרף לנוסעים יהיה פטור מתשלום הרבית לנושיו.

יחידים מבין היהודים נתעשרו על ידי ההלואה ברבית, אך לקהל היהודי היה משלח־יד זה לקללה ולא לברכה. הלווים הנוצריים ראו את עצמם מרומים על ידי היהודים וממילא הטו הם אוזן קשבת לכל עלילה והאשמה נגד היהודים. שונאי ישראל מצאו להם עלה חדשה להבאיש את ריח היהודים בין הגויים.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) באילו ימים מימי החגים נוהגים בבתי הכנסיות שלנו במנהג של "יזכור"?

(2) על שום מה נכון לומר, כי מסעי הצלב הביאו מפנה בחיי היהודים באירופה?

(3) זכור, כי כל הנוסעים מספרד לארץ ישראל, כגון בנימין מטודילה והרמב"ם, מצאו את ירושלים חרבה וכמעט בלי יהודים. השווה את תאריכי נסיעתם עם תאריכי מסעי הצלב ותנסה להסביר על ידי כך את הדבר.

(4) שמענו למעלה בפרק כ"ו, כי גם הרמב"ם חוה את דעתו על דבר היחס הנכון כלפי האנוסים. האם יש למצוא דמיון בין דעתו של הרמב"ם ובין פסק ההלכה של רש"י בדבר זה?

פרק ל: היהדות האשכנזית במאבק

היהודים – עבדי המלך

כפי שראינו למעלה בקשו הקיסרים והמלכים להגן על היהודים עד כמה שידם היתה מגעת. כונתם היתה לא רק לשמור על הסדר ולהשכין שלום בארץ, הם גם רצו לקים את היהודים במדינתם, כי היהודים היו משלמי המסים הטובים ביותר בארץ. האצילים לא שלמו מסים כלל וכלל. הם לא היו מחויבים כי אם לשרת את המלך במלחמותיו. האכרים היו משועבדים לאצילים ולהם העלו חלק מתוצרתם. רק תושבי הערים שלמו מסים לקיסר או למלך ויותר מכולם שלמו היהודים. לאחר זמן נתן ליהודים שם מיוחד, הם נקראו "עבדי הקיסר" או "עבדי המלך". המלכים טענו שהם עושים חסד עם היהודים בתתם להם לחיות בארצם ובשכר זה רשאים הם לדרוש מן היהודים כל מס שירצו. ומסי המלכים הלכו וכבדו. המלכים ראו, כי היהודים מרויחים סכומים גדולים על ידי ההלואה ברבית וחשבו, כי יש ביכלתם של היהודים לשלם כל מס שידרש מהם. הלווים הנוצריים לא שמו על לב, כי רוב הכסף המשתלם על ידם ליהודים נכנס לאוצר המלך. הם רק ראו, כי היהודי הוא שגובה מהם את הרבית הגבוהה ואותו שנאו וממנו רצו לקחת את נקמתם לעת מצוא.

עלילת הדם

אף על פי שהיהודים נהנו מהסותם של המלכים לא תמיד הועילה להם חסות זו. המון העם כבר הורגל לראות את היהודים כזרים החשודים על כל מעשי תועבה. עלילות רבות הוצאו על היהודים והעם האמין באמתותן. בימי מסעי הצלב התפשטה העלילה הקשה ביותר, היא עלילת הדם. הוציאו דבה, כי היהודים הורגים שנה שנה לפני הפסח ילד נוצרי כדי להשתמש בדמו לאפית המצות. אם נעלם ילד נוצרי או נמצא הרוג בבית או בשדה, מיד נפוצה השמועה, כי יד היהודים היתה באמצע. ללא עדות וללא הוכחות נדונו יהודים למות וכל בני הקהלות בסביבה חייהם היו תלויים להם מנגד. בשנת 1171 נשרפו בעיר בְּלוֹיש בצרפת שלשים ושמונה יהודים על לא עול בכפם. מאז רעדו בני הקהלות בשמעם על ילד נוצרי שנעלם או על הרוג שנמצא סמוך לעירם.

עלילת החלול של לחם הקודש

עלילה אחרת שהמיטה אסון על הקהלות היהודיות היתה קשורה עם "לחם־הקודש". שהנוצרים משתמשים בו בטכס הפולחן אשר להם. הכומר הנוצרי מגיש למאמינים עוגות מקודשות ואחד מעקרי האמונה של הכנסיה הנוצרית הוא, כי לחם זה הופך בעת אכילתו לבשר מבשרו של הנוצרי. על

היהודים העלילו שהם מחללים את לחם־הקודש בדקרם אותו כאשר דקרו את ישו הנוצרי בשעתו בעת צליבתו. גם היו מספרים על מעשה נסים שקרו בשעה שהיהודים חללו את העוגה הקדושה: כיצד זב דמו של ישו מן הלחם כאשר דקרוהו היהודים לחללו. איש לא היה יכול לעצור בעד התפשטות האמונה התפלה של המון העם.

יחס האפיפיורים ליהודים

העלילות נגד היהודים נפוצו לעתים קרובות על ידי נזירים וכמרים בערי השדה, שרובם היו נבערים מדעת והאמינו בכל אגדה ועלילה. גדולי הכנסיה ידעו, כי אין ממש בעלילות אלו ולפעמים גם גלו את דעתם ברבים, כי העלילות בדויות הן. כרוזים יצאו מרומי לכל ארצות אירופה, בהם הודיעו האפיפיורים, כי אין להאשים את היהודים במעשי תועבה כאלה. אולם דברי האפיפיורים לא הועילו אלא מעט. העם היה שקוע בבערות ולא על נקלה נעקרה מלבם האמונה התפלה.

האפיפיורים לא רצו בהשמדת היהודים. הם קוו, כי מקץ הימים יודו היהודים באמונה הנוצרית ויתנצרו מרצון. גם טענו, כי המצב השפל של היהודים בגלות עדות היא, כי סר חנם בעיני ה׳ והשלטון נמסר לבעלי האמונה הנוצרית. לכן חזקו האפיפיורים את ידי השרים והמלכים בהשתע־בדם ביהודים לצרכיהם. נוסף על כך השתדלו ראשי הכנסיה להפריד בין התושבים היהודיים והנוצריים. באספת כמרים בשנת 1215 הוחלט, כי כל יהודי צריך להיות נכר בתלבשתו, כדי שהנוצרים יבדלו מהם ולא יבואו בחברתם. מאז התחילו במקצת הארצות לחיב את היהודים לשאת טלאי צהוב על בגדיהם. היהודים השתדלו לבטל את הגזרה הזאת שהיתה להם למורת רוח ולמכשול. היו מקומות ששלמו מסים מיוחדים תמורת שחרורם מנשיאת הטלאי הצהוב. אולם בין כך ובין כך עמקה התהום בין היהודים ובין הנוצרים.

בעלי התוספות

גזרות האפיפיורים לא השיגו את מטרתם. רק מעטים היו שהמירו את דתם מחמת הלחץ מבחוץ. היהדות כולה לא הושפלה קומתה ולא נתמעטה רוחה בקרבה. בעוד ששונאי היהודים התנכלו בהם לדכא אותם ולהעבירם על דתם הלכו הם והתחזקו ביראת השם. הם הוסיפו להתעמק בדברי התורה והיו מהדרים לקים את המצוות בכל פרטיהן ודקדוקיהן. תלמידי תלמידיו של רש״י המשיכו את דרך רבם. כמעט בכל עיר היתה ישיבה של תלמידי חכמים העוסקים בתורה. פירושו של רש״י היה מעתה היסוד לבאור התלמוד. אך גדולי הדורות הבאים הוסיפו אף הם פירושים על פירושו של רש״י. קושיות רבות נשאלו ותרוצים רבים נאמרו. הפירושים החדשים האלה נקראים ״תוספות״ ולכל התקופה אנו קוראים תקופת בעלי התוספות.

רבנו תם והרשב״ם

בין בעלי התוספות הגדולים היו שני נכדיו של רש״י: רבנו יעקב תם, בקצור ר״ת (רבנו תם), ורבנו שמואל בן מאיר או הרשב״ם. בנים לא היו

לו לרש"י ורבנו תם ורשב"ם היו בני בתו. רבנו תם והרשב"ם חיו בימי מסע־הצלב השני ורבנו תם עצמו היה בסכנה גדולה בשעה שעברו גדודי הצלבנים דרך עירו רַמֶרוּ בצפון צרפת. הרשב"ם ורבנו תם, שניהם נחשבו כגדולי התורה וההוראה בימיהם. הרשב"ם המשיך את מפעלו של רש"י. הוא כתב פירוש על התורה ועל חלקים אחדים של התלמוד, ביחוד על מסכתות שפירושו של רש"י עליהן לא נשתמר, כגון על רוב הפרקים של מסכת בבא בתרא. רבנו תם הוסיף פירושים רבים על פירושיו של אבי־זקנו ובמקומות רבים הלק עליו גם בפסקי הלכות. כחו של רבנו תם היה גדול ביחוד בברור ההלכה למעשה. על כן פנו אליו רבני הדור בשאלותיהם לא רק מצרפת אלא גם מגרמניה ומאנגליה. ולא עוד אלא רבנו תם כנס את ראשי הקהלות לאספות כדי להתיעץ בדבר הנהגת הקהלות. הוראות רבות יצאו מאספות אלו וכמה תקנות תוקנו לצורך השעה. מנהיגי הקהלות רצו לקים את זכויותיהן: שלא יתמנו מנהיגי הצבור אלא על פי בחירות של חברי הקהלה ושלא ישפטו בני הקהלה אלא לפני בתי הדין היהודיים. על כן החרימו את כל מי שמקבל משרה מידי השלטונות הלא־יהודיים ואת מי שמכריח את הברו היהודי ללכת לעַרְכָּאות (בתי־הדין) של נכרים.

בימיהם של רבנו תם והרשב"ם בא אבן עזרא לצרפת (עיין בפרק כ"ה). שני החכמים הגדולים הכירו את החכם הספרדי וכבדוהו מאד. בימיהם כבר הכירו באשכנז את פירושי המפרשים הספרדיים על התנ"ך שלא פרשו את הפסוקים על פי מדרשי חז"ל אלא בארו את המקרא כפשוטו. גם הרשב"ם נגש לבאר את התורה על דרך הפשט וגם היו לו דין ודברים עם אבן עזרא בדבר פירושי פסוקים בתורה. רבנו תם נשא ונתן עם אבן עזרא בדברי הלכה.

הדורות שלאחר רבנו תם והרשב"ם המשיכו במעשה הראשונים. בעלי תוספות ישבו בערי צרפת וגרמניה ויחידים גם באנגליה. הקשר ביניהם לא נפסק ומה שנתחדש בבית מדרשו של אחד מהם נודע מהר גם לבעלי התוספות האחרים. בן־אחותו של רבנו תם, הוא רבי יצחק בן רב שמואל, היה הגדול בין בעלי התוספות בדורו. מסופר, כי לפניו ישבו ששים תלמידי חכמים שכל אחד מהם ידע בעל פה מסכת אחת שבש"ס. כשהרב למד הלכה אחת באחת המסכתות מיד עיין כל תלמיד, אם אין סתירה לדברי הרב מן המסכת המיוחדת לו. כן השוו את כל דברי הש"ס זה לזה ובעלי התוספות השתדלו לישב כל סתירה בין דברי המסכתות. הר"י (רבנו יצחק)

פירושיהם של בעלי התוספות והערותיהם הועלו על הכתב והם מודפסים בש"סים שלנו בצד הגמרא ממול לפירושו של רש"י. אם תזכה להתעמק בהם תכיר את חריפות שכלם של בעלי התוספות. כמעט על כל עמוד

ועמוד תמצא גם את שמותיהם של ר״ת ושל ר״י ותכיר את שיטותיהם בסוגיות הש״ס ובברור ההלכה.

חסידי אשכנז גדולי החכמים מבעלי התוספות הדריכו את דורם בלמוד התורה וחינכו אותם לשאת בעול הצבור. אך היו ביניהם שלא הסתפקו בכך. הם בקשו לחיות לפי מדת־חסידות והחמירו על עצמם גם בדברים שהתורה לא אסרה אותם. במצוות שבין אדם לחברו דקדקו עם עצמם כחוט השערה ונהגו לפנים משורת הדין. מי שעבר עברה הוטל עליו להסתגף בסגופים, לשבת בתענית ולמרק את עוונו בחייו. כי כל שאיפתם של חסידי אשכנז היתה לשמור על טהרתם בעולם הזה כדי לזכות ולראות באור הגדול בעולם הבא. החסידים לא פרשו מחיי הצבור, הם ישבו בתוך עמם ונסו להשפיע על כל בני העדה לנהוג כמנהגיהם. מעשי החסידים הגדולים ומנהגיהם הועלו על הכתב ונאספו ב״ספר החסידים״. גדולי החסידים שדבריהם מובאים בספר זה הם רבי שמואל החסיד ובנו רבי יהודה החסיד.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) על שם מה נקראו היהודים בימי הבינים ״עבדי המלך״?

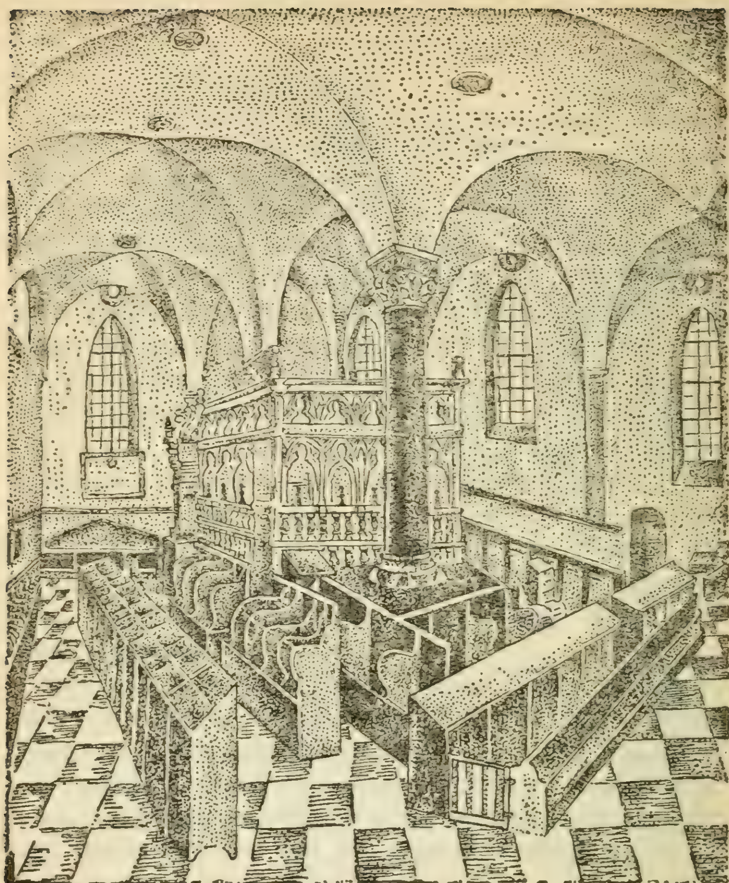
(2) המתנגדים הלא־יהודיים לעלילת הדם בימי הבינים אמרו, כי מתוך שהם מכירים את הדת היהודית ואת מצוותיה יודעים, כי עלילה זו בשקר יסודה. הסבר את דבריהם.

(3) מה רצו האפיפיורים להשיג על ידי גזרת הטלאי הצהוב?

(4) על פי איזה פסוק שבתורה נתן לרבנו תם שם זה במקום רבי יעקב?

(5) עיין ברש״י על התורה שמות כ״א, א׳ ד״ה לפניהם. מה טעם נותן רש״י לאסור של הבאת דינו של יהודי לפני הערכאות של גויים?

(6) אחד הדברים שבהם חלק רבנו תם על רש״י נוגע להלכות תפילין. הידוע לך טיב הפלוגתא הזאת? (עיין ב״פרקי שלחן ערוך״ להרב יעקב ברמן, חלק ב׳, אות וטוטפת, פרק ששה עשר).



מראה בית הכנסת בורמיזא (וורמס) מן המאה הי״ב, לפי ציור שהוכן במחצית המאה הי״ט

פרק ל״א: בין ספרד לאשכנז

יהדות ספרד — לגלות אדום

עלינו להזכר עתה במה שקראנו בפרק כ״ה, שבימי ״בי יהודה הלוי הלכו וכבשו הנוצרים מצפון ספרד את ערי הערבים בספרד המרכזית. טולדו נכבשה על ידי הנוצרים בשנת 1085, זאת אומרת עשר שנים לפני מסע־הצלב הראשון. באותם הדורות יצאו הנוצרים למלחמה במוסלמים בשני מקומות בבת אחת, בספרד שבאירופה ובארצות קדמת אסיה וביחוד בארץ ישראל. סבה משותפת היתה לשתי המלחמות, כי קנאות הנוצרים גברה והם רצו לדחוק את רגליהם של בני האמונות האחרות. בארץ ישראל נסתים המאבק בנצחון המוסלמים על הנוצרים. ירושלים לא היתה בידי הנוצרים אלא כתשעים שנה (1099—1187). ארץ ישראל חזרה ונכבשה על ידי המוסלמים. אולם בספרד גברה יד הנוצרים. כמאה שנה אחרי ימי יהודה הלוי נכבשה כמעט כל ספרד לפני הנוצרים. לא נשארה למוסלמים אלא מדינה אחת קטנה בדרום הארץ, היא מדינת גְרָנָדָה. כך עברו יהודי ספרד מגלות ישמעאל לגלות אדום ומעתה השתוו תולדותיהם בדברים רבים לתולדות אחיהם שבאשכנז.

מעמדם של יהודי ספרד

ספרד הנוצרית היתה מחולקת לכמה מדינות. החשובות שביניהן הן אַרְגוֹן הסמוכה לצרפת וקַשְׁטִילְיָה השוכנת במרכז הארץ. במערב חצי האי הפִּירֶינַיִי נוסדה המדינה פּוֹרְטוּגַל. מלכי המדינות האלה היו נוצרים אדוקים והם הטו אוזן לדברי הכמרים והנזירים אנשי הכנסיה. אלה בקשו להטיל על יהודי ספרד כל אותן ההגבלות שהיו נהוגות כלפי היהודים בארצות הנוצ־ריות האחרות שבאירופה. אולם בדורות הראשונים לשלטון הנוצרים לא הפלו את היהודים בספרד לרעה. המלכים הנוצרים היו צריכים לשרות היהודים. הם בקשו לבנות את הערים, שנחרבו בימי מלחמות הכבוש, והושיבו בהן יהודים, כדי שיעזרו בבנין. יהודים שרתו את המלכים הנוצ־ריים כאשר שרתו את השליטים הערביים בשעתם. מהם היו בעלי משרות גבוהות, גובי מסים וחוכרי מכס וגם יועצים בנהול המדינה. גם יהודי ספרד התחילו עוסקים בעסקי כספים ובהלואות כאשר עשו אחיהם בצרפת, בגר־מניה ובאנגליה. אולם עדין נשארו בידם משלחי־יד אחרים. רוב האוכלוסיה היהודית היו בעלי מלאכה וגם במסחר הארץ היה להם חלק רב. חכמים רבים התפרנסו מחכמת הרפואה שהיתה חביבה על יהודי ספרד עוד מימי שלטון הערבים. הקהלות היהודיות היו עצמאיות בעניני דת ודין. דייניהם

שפטו את בני הקהלה על פי חוקי התורה ונתנה להם רשות לדון לפעמים אפילו דיני נפשות. מלשינים ומוסרים שהלשינו על בני עדתם והיו להם לרועץ נדונו למות ופסק הדין הוצא לפועל.

בין ספרד לאשכנז

מאז נכנסה ספרד תחת שלטון נוצרי נתרבו הקשרים בין יהדות ספרד לבין יהדות אשכנז. חכמים מאשכנז באו לספרד וספרים שנכתבו בספרד הגיעו על נקלה לאשכנז. ארץ המעבר בין ספרד ואשכנז היתה צרפת הדרומית. כבר ראינו, שבדרום צרפת ישבו חכמים גדולים שעסקו בפילוסופיה. שם גם תורגמו ספריהם של רבי יהודה הלוי והרמב"ם מערבית לעברית. אך שם גם ישבו חכמים שנגררו אחרי שיטת האשכנזים והזירו את עצמם מכל עיון בספרי פילוסופיה ולא עסקו אלא בלמוד תורה וספרי החסידות של חכמי אשכנז. גם בספרד עצמה נמצאו מכבר חכמים שלא ראו בעין יפה את התעסקות התלמידים בחכמות חיצוניות. במשך הזמן התגלו הנגודים בין מצדדי הפילוסופיה ומתנגדיה והמחלוקת קשה פרצה ביניהם.

המחלוקת על ספרי הרמב"ם

עוד בימי הרמב"ם קמו מתנגדים לשיטתו ואמרו, שספריו הפילוסופיים עלולים להחליש את האמונה התמימה בה' ובתורתו. כדור אחד אחרי מות הרמב"ם גבר הקטרוג על ספריו. באותו דור קמו בצרפת הדרומית ובספרד אנשים קלי דעת שפרקו מעליהם עול התורה וזלזלו במצוות המעשיות. רובם היו מבאי חצרות המלכים ועשירי הקהלות. שבקשו הֶתֵּר לעצמם למלא את כל תאותם. מתנגדי הפילוסופיה טענו, שפורקי העול לא נתקלקלו אלא בהשפעת החכמה הזרה, כי העיון בספרי הפילוסופיה הכניס ספקות בלבבותיהם והרחיק אותם מלמוד התורה ומקיום המצוות בתמימות. לכן בקשו המתנגדים לעצור בעד התפשטות העיון בפילוסופיה. ראש המדברים במחנה זו היה רבי שלמה מן העיר מוֹנְטְפֶּלְיֶר, בצרפת הדרומית. הוא ותלמידיו פנו אל חכמי אשכנז בבקשה, להטיל חרם על כל מי שעוסק בספרי הפילוסופיה של הרמב"ם. חרם זה הוכרז בשנת 1232 והשמועה על כך נתפשטה גם בקהלות ספרד. ההתרגשות היתה גדולה, כי בין מעריצי הרמב"ם היו גם גדולי תורה וחכמים אמתיים, שלא רצו לקבל על עצמם את הדין, שתהא קריאת ספרי הרמב"ם אסורה עליהם. הם טענו, כי אם נמצאים קלי דעת שתולים ברמב"ם דעות שלא העלה המורה הגדול על לבו — לא עליו תלונתם של חכמי ישראל. בימים ההם חי בצרפת הדרומית רבי דוד קִמְחִי, הידוע בראשי תיבות של שמו רד"ק — הוא שחבר את אחד הפירושים המפורסמים ביותר על רוב ספרי התנ"ך. רבי דוד קמחי נסע לספרד כדי לעשות נפשות להגנת ספרי הרמב"ם. כמה חכמים בקהלות ספרד החרימו את מחרימי הרמב"ם והרד"ק הצטרף לדעתם של אלה. קרובה היתה הסכנה, שהקהלות תתפלגנה לשתי מחנות. אז קם אחד גדול, שבקש לתַוֵּךְ בין היריבים. האיש הזה היה רבי משה בן נחמן או בקצור הרמב"ן.

תווכו של הרמב"ן

הרמב"ן ישב בספרד בעיר גירונה לא הרחק מן הגבול הצרפתי. הוא הבין לרוחם של חכמי אשכנז, היה בקי בתורתם של בעלי התוספות והוא בעצמו למד תורה וחבר ספרי הלכה על פי שיטתם. אך הרמב"ן גם הכיר את בני הקהלות בספרד והלך־מחשבתם. לבו היה מלא הערצה למורה הגדול הרמב"ם, שהיה לרבם של כל חכמי ישראל בחבורו "משנה תורה" ולרבים מהם הורה דרך בעניני אמונות ודעות בספרו הפילוסופי "מורה נבוכים". אולם הרמב"ן גם ידע, כי הפילוסופיה, כשם שהיא סם החיים למעטים, כך עלולה היא להתהפך סם המות לרבים, כי קלי הדעת תולים בה את דעתם להתיר את האסור ולשבש את דרכי האמונה הטהורה. מאת חכמי אשכנז בקש הרמב"ן, שיחדלו מלהחרים את מי שקורא בספרי הרמב"ם. אך לחכמי ספרד פנה בהצעה לצמצם את העיון בפילוסופיה ולהגביר את למוד התורה בדרך המקובלת מפי חכמי המשנה והתלמוד. אך גם דברי הרמב"ן לא הועילו, ועוד כמה דורות נמשכה המחלוקת בין מצדדי החרם על החכמות החיצוניות ובין המתירים את העיון בספרי החכמה הפילוסופית.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) במה היה שונה מצבם של יהודי ספרד ממצב אחיהם באשכנז גם אחרי כבוש ספרד על ידי הנוצרים?

(2) מי מן החכמים יושבי דרום צרפת ידועים לנו מן הפרקים הקודמים?

(3) הרמב"ן הביע את חששותיו, שמא "תעשה תורה כשתי תורות, וכל ישראל שתי חבורות". מדוע היה מקום לחשש זה?

(4) בפרק זה נזכרו הרד"ק והרמב"ן, ששניהם מפורסמים על פירושיהם לתנ"ך. דפדף ב"מקראות גדולות" ותראה על אילו ספרים כתב הרמב"ן פירוש ועל אילו הרד"ק.

פרק ל"ב: המאבק עם הכנסיה

הדומיניקנים והפרנציסקנים

בדור הזה של הוכוחים בין מחנות היריבים ביהדות גברה ידם של מתנגדיה מבחוץ. הכנסיה התחזקה בעזרת שני מסדרי נזירים חדשים, הדומיניקָנִים והפרנציסקָנִים. חברי המסדרים האלה היו בתחילתם שונים מן הנזירים הרגילים. הם לא ישבו סגורים במנזריהם, כי אם יצאו לבין המוני העם כדי לקרב את הלבבות לתורת הכנסיה והנצרות. על כן הם נקראים גם בשם "נזירים נודדים" או חוזרים על הפתחים. כי הנזירים החדשים קימו את נדר העניות יותר מאשר הנזירים בדורות שלפניהם ולא התפרנסו אלא ממעשי הצדקה של הבריות.

מלחמת האלביגנסים

הנזירים החדשים סיעו בידי הכנסיה להלחם בכל מי שסרב לקבל על עצמו את עולה. בימים ההם קמו בין הנוצרים בצרפת הדרומית כתות של כופרים שלא הודו בסמכות האפיפיור והכנסיה. ולא עוד אלא אחת הכתות אף חזרה לאמונה הקדומה בשתי רשויות. כת זו נקראת כת האַלְבִּיגֶנְסִים על שם העיר אַלְבִּי בצרפת הדרומית ששם הופיעו בני הכת בראשונה.

אנשי הכנסיה הקתולית הכירו מהר את הסכנה הצפויה לה מכת זו. מיסד המסדר הדומיניקני נסה להשפיע על בני הכת בוכוחים ובהוכחות. אך משנוכחו אנשי הכנסיה להכיר, שלא יצליחו להשיב את הכופרים לחיק הכנסיה בדרכי שלום, עשו עליהם מלחמה. האפיפיור קרא למלך צרפת ואבירי הצפון לצאת במסע־צלב ולעקור את הכופרים מן הארץ. כך התחי־לה בשנת 1209 אחת המלחמות האכזריות ביותר של ימי הבינים. הכופרים עמדו על נפשם והמלחמה נמשכה כימי דור שלם. רק המספר הרב של אישי הצפון הכריע לבסוף. ערים שלמות נחרבו בדרום צרפת ותושביהן נפלו לפי החרב.

האינקויזיציה

בדרכים שונות בקשה הכנסיה לעקור את הכופרים מן הארץ. בתי משפט מיוחדים הוקמו, שעליהם הוטל לחקור את כל מי שהיה חשוד על הכפירה. בתי הדין של הכנסיה נקראו אִינְקְוִיזִיצְיָה, שפירושה חקירה. הנאשמים עונו על פי רוב בענויים קשים, כדי להכריחם להודות באשמתם. כך נהגו בימי הבינים בכל בתי־הדין של הגויים והאינקויזיציה היתה כאחד מהם. מי שנמצא חיב במשפט האינקויזיציה נמסר לידי השלטונות החילוניים ונשרף על ידם. אימת הכנסיה נפלה על כל מי שדעתו היתה סוטה מדעת אנשי הכנסיה ועקריה.

האינקויזיציה והיהודים

מתחילה לא היתה האינקויזיציה רשאית לדון אלא כופרים נוצריים. על היהודים לא היתה לה שליטה. אולם לאט לאט מצאו שופטי האינקויזיציה עלה להתערב גם בעניני היהודים. הם טענו, שהיהודים משפיעים על נוצרים רבים להדיח אותם מאמונתם. כשנתגלע בתוך היהדות הריב על ספרי הרמב"ם הובא הדבר לפני האינקוידיציה ושופטיה דנו את ה"מורה נבוכים" לשריפה, באמרם שהספר מכיל דברים הפוגעים בעקרי האמונה של כל הדתות. מצדדי הרמב"ם האשימו את מתנגדיהם, כי הם שגרמו להתערבות האינקויזיציה בעניני היהדות. לא עברו אלא שנים מעטות והאינקויזיציה החלה לבדוק אחרי שאר ספרי היהודים וכך הובא התלמוד בפעם הראשונה לפני בית־הדין של הנוצרים.

שריפת התלמוד

דבר זה קרה עקב המלשינות של מומר אחד, אשר הלשין לפני האפיפיור, כי התלמוד מכיל דברים הפוגעים בנצרות ובמיסדה. עוד טען המומר, שהתעסקות היהודים בתלמוד היא לבדה מונעת אותם מלקבל את הנצרות, כי רק התלמוד סותר את הנצרות, אך לא תורת משה שבכתב.

חכמי היהודים בפריס נקראו לפני בית־הדין של האינקויזיציה, כדי לענות על טענות המומר. ראש המדברים מבין היהודים היה רבי יחיאל מפריס, הוא אחד מבעלי התוספות האחרונים. רבי יחיאל נשאל שאלות רבות בדבר מהות התלמוד ועל אודות מאמרים מיוחדים של חז"ל. רבי יחיאל הסביר, כי אין דבר בתלמוד, שאין לו שורש בתורה עצמה. הנוצרים החולקים על התלמוד על כרחם חולקים גם על תורת משה. בדבר המאמרים המדברים בגנותן של אומות העולם אמר רבי יחיאל, כי כונתם לעובדי אלילים, שהיו בימי התלמוד, ולא לנוצרים שקבלו מן הדת היהודית את האמונה באל אחד.

דברי רבי יחיאל לא הועילו. משפט האינקויזיציה דן את התלמוד לשריפה. בשנת 1242 נלקחו מיהודי פריס עשרים וארבע קרונות מלאות ספרי־קודש ונשרפו ברחובות העיר. אֵבל גדול היה ליהודים בכל מקום שהגיעה לשם השמועה על שריפת התלמוד. תלמידו הגדול של רבי יחיאל מפריס, הוא רבי מאיר מרוטֶנבּוּרג, שעוד נשמע על תולדותיו, כתב קינה מרה המתחילה במלים: "שאלי שרופה באש לשלום אבליך". רק בקושי יכלו מעתה חכמי צרפת ללמד את התלמוד לתלמידיהם. רבי יחיאל עזב לעת זקנתו את צרפת ועלה לארץ ישראל. הוא התישב בעכו ויסד שם ישיבה גדולה.

שכםימי הכנסיה

מימי משפט התלמוד בפריס לא חדלו אנשי הכנסיה מלהטריד את היהודים בשאלותיהם ובוכוחיהם. ביחוד התאמצו הדומיניקנים להעביר יהודים על דתם. הדומיניקנים לא היו עוד מחזרים על הפתחים, כי אם הפכו ליושבי מנזרים, העוסקים בחקר הדת כהבנתם. בתקופה זו — כלומר במאה השלש עשרה — היתה גם התחלת האוניברסיטאות בערי אירופה, הראשו־

נה נוסדה בפריס בשנת 1200. מורי האוניברסיטה היו רובם מחברי המסד־רים. באוניברסיטאות עסקו אמנם גם בתורת המשפטים ובתורת הרפואה, אך מטרת המלומדים היתה ראשית כל להביא ראיות לעקרי האמונה של הנצרות. חכמי ימי הבינים חשבו, כי אפשר להוכיח את אמתות הדתות בדרך ההגיון והשכל. לכן האמינו, כי גם היהודים יקבלו את הדת הנוצרית, אם ישמיעו באזניהם את הוכחותיהם. הם בקשו רשות מן השלטונות לבוא לבתי הכנסת של היהודים ולהכריח אותם להקשיב לנאומיהם. היהודים שמעו על כרחם את דברי הנזירים, לפעמים גם פתחו בוכוחים אתם. אולם רובם ראו בדברי הנזירים דברים בטלים מעקרם ולא שמו כלל את לבם להוכחותיהם. רק יחידים נתפסו למינות והתנצרו. השם מומר היה לתועבה בעיני היהודים. בני משפחתו של המומר התאבלו עליו כאילו מת ועקרו מלבם כל רגש של אחוה כלפיו. המומרים לא זו בלבד שהמירו את כבודם בלא יועיל אלא אף הפכו אויבים לאחיהם הנרדפים. הם הלשינו עליהם אצל הגויים ומפיהם למדו הנזירים לטעון נגד תורת היהודים ומנהגיהם.

וכוחו של הרמב"ן

הנזירים לא הסתפקו בהמרת הדת של היחידים המעטים. הם בקשו להדיח את כל קהל היהודים. לכן הכריחו לפעמים גדולי ישראל לעמוד אתם לוכו־חים. הם חשבו, שאם יצליחו למשוך אליהם אחד מגדולי ישראל, ילכו כל בני האומה הישראלית בעקבותיו ויתנצרו. כעשרים שנה אחרי הוכוח עם רבי יחיאל מפריס הוכרח הרמב"ן להתוכח בפומבי עם נזירים מחברי הדו־מיניקנים. הוכוח נערך בעיר בַּרְצֶלוֹנָה בפקודת יעקב הראשון, מלכה של אָרַגוֹן. מלך זה לא קפח את מעמד היהודים בארצו, אך בעניני אמונות ודעות היה נתון להשפעת הדומיניקנים והם הפצירו בו, שיפקוד על גדול החכמים מבין היהודים לעמוד אתם לוכוח. גם בוכוח זה היה ראש המדברים יהודי מומר, שהיה לחבר במסדר הדומיניקנים. המלך והמלכה היו נוכחים בשעת הוכוח וכמו כן הוזמנו כל גדולי המדינה וחשובי האזרחים. במעמדם של אלו הוכרח הרמב"ן להגן על היהדות בארמון המלכות שבברצלונה.

על שאלות רבות השיב הרמב"ן, בעקר בענין ביאת המשיח. הנוצרים טענו, כי המשיח כבר בא וגאל את העולם מעוונותיו במותו מות ענויים. אולם הרמב"ן השיב להם, כי ימות המשיח יהיו ימי שיבת עם ישראל לארצו וימי שלום ושלוה לכל העמים כולם, כדברי הנביא: "וכתתו חרבו־תם לאתים וחניתותיהם למזמרות לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה" (ישעיהו ב׳,ד׳), וכאן פנה הרמב"ן אל המלך: "הנה מימי ישו ועד הנה כל העולם מלא המס ושוד והנוצרים שופכים דמים יותר משאר האו־מות. וכמה יהיה קשה לך, אדוני המלך, ולפרשיך אלה אם לא ילמדו עוד מלחמה?"

הוכוח נמשך כבר ארבעה ימים. הרמב"ן דבר במתינות, בנמוס ובדרך

ארץ, אך לא שם מחסום לפיו מלהגיד את כל אשר עם לבבו. המומר כמעט שנסתתמו טענותיו. הוא דבר בשצף קצף ולא נמנע מלחרף ולגדף את איש ריבו. דבר הוכוח נשמע גם בין המון העם שבעיר וההתרגשות היתה גדולה. המלך חשש למהומות בקרב האוכלוסיה ועל כן הפסיק את הוכוח. אך כעבור שבוע הופיע הוא עם הנזירים בבית הכנסת של הקהלה ושוב נסו להשפיע על היהודים שיקבלו את האמונה הנוצרית. הרמב"ן השיב גם עתה לנזירים ולמלך בדברים של טעם. לבסוף נפטר הרמב"ן לביתו לעיר גירונה בשלום. המלך עוד העניק לו מתנה ושבחו על חכמתו וחריפות שכלו. אך הנזירים לא חדלו מלהסית נגד הרמב"ן. הוא פרסם בספר את דבר הוכוח בברצלונה והנזירים האשימוהו, שהטיל דופי בנצרות. הרמב"ן ראה, כי קשה תהיה לו ישיבתו בארץ ספרד ועל כן עזב אותה ועלה לארץ ישראל, שהיתה ארץ תשוקתו כל ימיו. בארץ ישראל השלים הרמב"ן את באורו על התורה ובספרו זה קנה לו שם עולם ביהדות; כי אין כפירו־שו של הרמב"ן על התורה, ספר המעמיק בהבנת התורה וכונותיה. באורו של הרמב"ן מכיל גם רמזים לפירוש התורה על פי הסוד, היא הקבלה. כי הרמב"ן היה אחד הראשונים לבעלי הקבלה בספרד, שעליהם נשמע באחד הפרקים הבאים.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) האפיפיור קרא גם למלחמה באלביגנסים בשם "מסע־צלב". מדוע הלם שם זה לדעתו גם את המלחמה הזאת?

(2) מה בין דרך הדומיניקנים בתחילת פעולתם לאורח היהם לאחר זמן?

(3) רבי יחיאל מפריס הביא ראיה שדברי חכמינו אינם מדברים בנוצרים וזו לשונו: "שנינו: לפני אידיהן (חגיהם) של גויים שלשה ימים אסור לתת ולשאת עמהם (משנה מסכת עבודה זרה פרק א' משנה א'). תלך אתה ברחוב היהודים ותראה כמה עושים (סחורות עם הגוים) אפילו ביום החגה (שלהם)". הסבר את ההוכחה הזאת.

(4) היו שטענו נגד המחרימים של ספרי הרמב"ם, שבאשמתם נשרפו לבסוף גם ספרי התלמוד. מה יסוד היה לטענה זו?

(5) מדוע הכריחו הנוצרים דוקא את גדולי ישראל לעמוד אתם לוכוחים?

פרק ל״ג: תמוטת היהדות באשכנז

התפוררותה של הקיסרות הגרמנית

בעוד שבספרד היו היהודים במאה השתים־עשרה והשלש־עשרה בעלי זכויות במדינה וגם יכלו להגן על אמונתם בפה מלא, הלך מצב היהודים באשכנז הלוך ורע. בדורות אלה נתרופפו כל סדרי המדינה בגרמניה: והקיסר לא היה לאֵל ידו לקים שלום ובטחון בארץ. פעמים רבות שהו הקיסרים מחוץ לארצם ביחוד באיטליה, כי גם איטליה נחשבה להלכה תחום שלטונם של הקיסרים הגרמנים. אך למעשה סרבו הערים האיטלקיות לקבל את מרות הקיסרים ומלחמות רבות התנהלו ביניהן ובין הקיסר. גם בגרמניה עצמה לא היתה יד הקיסר תקיפה על נתיניו. השרים הנסיכים וההגמונים של הכנסיה שלטו איש איש על דעת עצמו וגם הערים הלכו והפקיעו עצמן משלטון הקיסר. שושלות הקיסרים התחלפו לא פעם. מימי קרל הגדול עד סוף המאה השלש עשרה שלטו ארבע שושלות שכל אחת משלה כמה דורות ולבסוף נדחקה על ידי שושלת חדשה. בסוף המאה השלש עשרה נבחר הקיסר רודולף מבית הַבְּסְבּוּרג ושושלת ההבסבורגים התמידה לשלוט מאות בשנים. אולם גם הקיסרים מבית הבסבורג לא היתה ידם תקיפה על הנסיכים ברוב המחוזות של גרמניה. רק באוֹסְטְרִיָה ובבוֹהֶמְיָה שלטו ההבסבורגים שלטון של ממש. ארצות אלו היו למשפחת ההבסבורגים לנחלה כדרך שמחוזות אחרים היו נחלתם של נסיכים והגמונים מבתים אחרים.

מעמד היהודים

גם בשעה ששלטון הקיסרים על נתיניהם האחרים הלך ונתרופף עדין השתדלו לקים את שלטונם ובעלותם על היהודים. לעתים קרובות נתחיבו היהודים להעלות מס לקיסר גם בשעה שיתר בני המחוז הלא־יהודיים לא היו משועבדים אלא לנסיך או להגמון. אולם הנסיכים, ההגמונים וראשי הערים בקשו לרכוש לעצמם את הזכות ליהנות ממסי היהודים ולא אחת נתגלע ריב קשה על כך בינם לבין הקיסר. הקיסר ותר לפעמים מרצון או מאונס. אז היה קיום היהודים תלוי בשלטונות המקומיים ולידם נמסרה גם הגנתם. הפקעת היהודים מידי הקיסר לא היתה בדרך כלל לטובתם, השליטים הקטנים נצלו את נתיניהם היהודיים לא פחות משנצלום הקיסרים. ובעת צרה, בימי מהומות ועלילות, לא הועילה הגנתם כהגנת הקיסרים.

קשי השעבוד באשכנז

כך הלך מצב היהודים באשכנז הלוך ורע. המלכים והשרים מצצו את דמם במסים ללא קצבה, המון העם העליל עליהם עלילה אחרי עלילה והנזירים

ויתר אנשי הכנסיה התנכלו בהם להעביר אותם על דתם. רק במסירות נפש ללא גבול יכלה היהדות להחזיק מעמד בתנאים אלו. מסירות נפש נדרשה עתה מכל בני העם. בכל דור ודור נתוספו שמות חדשים לרשימות הקדו־שים שנקראו בבתי הכנסת. כל איש ידע מנעוריו, שיכול להיות, כי באחד הימים יעמוד גם הוא לפני הבחירה, לבגוד באמונת אבותיו או להרג. בני אשכנז חנכו את בניהם להיות נכונים למות על קדוש השם הגדול והנורא. וגדולי התורה היו למופת לפשוטי העם בנכונות ובמסירות. באור גדול האירה לדורות הבאים דמותו הנפלאה של רבי מאיר מרוטֶנבּוּרג, שהיה האחרון לבעלי התוספות והראשון לפוסקים שעוד נשמע עליהם.

רבי מאיר מרוטנבורג

רבי מאיר מרוטנבורג חי במקומות שונים בארצות הָרינוּס. תלמידים רבים נהרו אליו גם מקהלות רחוקות, ובשאלות פנו אליו קרובים ורחוקים. רבי מאיר מרוטנבורג למד את תלמידיו ושואליו, איך לנהוג בגלות המרה שנפלה בחלקם. הוא חיב כל איש לשאת בעול הצבור במדה שוה ואסר ליחידים, שהיו קרובים למלכות, לבקש שחרור ממסי המלך. ממנהיגי הקהלות בקש שינהגו בעין טובה בכל יהודי הבורח אליהם מקהלה אחרת מחמת הרדיפות ויתנו לפליט לעסוק בעירם במסחר ובהלוואות כדי מחיתו. בבני אדם בלתי מהוגנים גזף רבי מאיר מרוטנבורג בדברים חריפים. כבר נמצאו בין חברי הקהלות שהתירו לעצמם לעבור על דיני המלכות. כי אמרו: כל חוקיהם אינם אלא לגזול את ממונם של ישראל. קובלנות נשמעו על היהודים ש"גוזזים" את המטבעות, זאת אומרת חותכים ממתכת המטבע ומקטינים את משקלה. רבי מאיר הוכיח את העבריינים ושנן לתלמידיו, כי אמנם אין תוקף לחוקי און הנחקקים נגד היהודים, אולם חוקי המלכות הכלליים, כגון האסור של הקטנת המטבעות, כחם יפה גם לפי דין תורה וחלילה ליהודי ירא ה׳ לעבור עליהם. העובר על חוקים כאלה מחלל את השם וגורם רע לעצמו ולכל בני עמו.

בריחתו של רבי מאיר מרוטנבור

אחד מחוקי העול נגד היהודים היה שלא נתנה להם רשות לקבוע את מקום מגורם כרצונם. המלכים היו אמנם רשאים להרחיק כל יהודי מארצם, אך מי שרצה לעזוב את הארץ מרצונו, עכבו אותו לעתים קרובות. כי חששו השלטונות שמא תתמעטנה הכנסותיהם ממסי היהודים. רבים בקשו בדורות ההם לעלות לארץ ישראל ולא נתעכבו אלא מחמת אסור היציאה מטעם המלכות. כך אירע לבסוף גם לרבי מאיר מרוטנבורג.

רבי מאיר מרוטנבורג החליט יחד עם חבורת חכמים מקהלות הרינוס לעלות לארץ הקדושה. יהודי הערים האלה היו נחשבים בימים ההם לנתיני הקיסר רודולף מבית הבסבורג. רבי מאיר מרוטנבורג וחבריו יצאו לדרכם שלא ברשות הקיסר. הם הגיעו עד צפון איטליה, אך מומר אחד הכיר שם את הרב המפורסם והלשין עליו לפני מושל העיר. המושל תפס את הרב

והסגיר אותו לקיסר הגרמני. הקיסר החזיק את רבי מאיר מרוטנבורג במאסר שבע שנים רצופות במצודת העיר אֶנְזִיסְהֵים במחוז אֶלְזַס. שם ישב רבי מאיר מרוטנבורג ולשם התכונו מעתה מבטי היהדות האשכנזית. תלמי־דיו בקרו אצלו ושמעו תורה מפיו. גם שאלות רבות נשלחו אליו והוא השיב עליהן. תלמידיו ומעריציו השתדלו בכל מאודם לשחרר את רבם הגדול ממאסרו. הם הציעו לקיסר סכום עצום של עשרים אלף מַרק כפדיון נפש בעד האסיר של אנזיסהים. אולם הקיסר חשב, כי אין גבול לסכום, שיוכל להשיג בעדו. תלמידי הרב לא היו נמנעים מלהוציא הוצאות עוד יותר גדולות. אך עתה הראה רבי מאיר את גודל צדקתו. הוא אסר לתל־מידיו להפריז על הסכום הראשון, כדי שלא יבואו המושלים לנצל את בני הקהלות בתפיסת גדולי התורה. רבי מאיר מרוטנבורג מת בשנת 1293. רק לאחר שנים הצליח יהודי עשיר אחד מפְרַנְקְפוּרט לפדות את עצמותיו בדמים יקרים ולהביאן לקבר ישראל. אותו נדיב לב זכה להקבר על יד רבי מאיר מרוטנבורג וזה היה שכרו.

מסע ההריגה של רינדפליש חמש שנים אחרי מותו של רבי מאיר מרוטנבורג נתחוללו מהומות בדרום גרמניה, שבעקבותיהן התמוטטו חיי הקהלות כמעט תמוטה גמורה. הימים היו ימי תגרות וקרבות בין בנו של רודולף מבית הבסבורג ובין יריבו, שתבע לעצמו את המלוכה. בימים אלו נעלמה אפילו ההגנה המוע־טת שהקיסרים יכלו לתת ליהודים בשנים כתקונן. באותו הזמן נפוצה השמועה באחת מערי המחוז בפְרַנְקוֹנְיָה, שהיהודים הללו את לחם־הקודש של הכנסיה. מיד פרצו מהומות בערים הסמוכות ויהודים רבים נהרגו. אציל גרמני אחד, ששמו רִינְדְפְלֵיש, עמד בראש הפורעים והוביל את גדודיו מעיר לעיר בארץ בָּוָרְיָה. בכל מקום שהגיע לשם נערך טבח ביהודים ורק בערים מעטות עמדו העירונים לימין היהודים להצילם. הקהלות וִירְצְבּוּרג ונירנ־בֶּרְג סבלו ביותר, לא נשאר מהן כמעט שריד ופליט. מבָּוַריה התפשטו המהומות לאוסטריה וקהלות רבות הושמדו גם שם. עד שחזק הקיסר זאת שלטונו ונפנה להגנת היהודים, כלו הפורעים את מעשיהם. עם כל זאת התעודדו הקהלות באוסטריה לחיים חדשים, גם התחזקו והיו למקומות תורה חשובים בדורות הבאים. אולם קהלות הדרום, שהיו ראש ועקר ביהדות האשכנזית מאז, לא חזרו שוב לאיתנן.

המגפה השחורה הדלדול הסופי של היהדות בגרמניה בא בעקבות המגפה השחורה. בשנות 1348 עד 1349 פרצה מגפה איומה בכל רחבי אסיה ואירופה. איש לא ידע מנַין באה המחלה אך בהתפשטה מארץ לארץ הפילה אדם ובהמה למאות אלפים. היו מקומות שמחצית התושבים ויותר נספו בזמן קצר. המון העם היה נרעש ונבהל. הרופאים היו חסרי עצה והמטיפים הנוצריים קראו לבני אדם לשוב בתשובה, כדי להעביר את רוע הגזירה. והנה נפוצה

השמועה בין התושבים הנוצריים, כי תמגפה פוסחת על בתי היהודים, מיד התעוררה העלילה כי היהודים הם שהביאו את המות על התושבים בהרעילם את בארות המים, מהם ישתו התושבים. לחנם הראו היהודים, כי תמות עלה גם ברחובותיהם, אם גם מעטים הם חלליהם מהללי הנוצרים. כי היהודים נזהרו בנקיון ביתם ומאכליהם יותר משאר התושבים. התושבים הנרגשים לא הטו אוזן לדברים של טעם. הם בקשו שעיר לעזאזל לשפוך עליו את חמתם. במקומות רבים נשרפו היהודים חיים ופרעות נתחוללו ברוב הקהלות באירופה. גם עתה היו קהלות גרמניה הראשונות לסבל. בני הקהלות הושמדו או גורשו מן הערים והשרידים ירדו מנכסיהם ונמקו בעניות. לא האמינו עוד יהודי גרמניה בעתידם בארץ זו ורבים מהם החליטו לעזוב את הארץ. רובם פנו למזרח והתישבו באוסטריה, בבוהמיה ובפולניה. שם המשיכה היהדות האשכנזית את קיומה ועל תולדותיה בארצות אלה נקרא בספר הבא.

שאלות להזרה ולעיון

(1) לשם מה בקשו הקיסרים והנסיכים את הבעלות על היהודים?
(2) רבי מאיר מרוטנבורג הורה, כי חוקי המלך יש להם תוקף גם לפי דין תורה, אך בכל זאת עבר הוא על מצות המלך ועזב את ארצו שלא ברשות. תשובה על כך תמצא מדברי התוספות בבא קמא נ"ח ע"א ד"ה אי נמי: "ראינו במדינה שבסביבותינו שמשפט היהודים לעמוד כמו פרשים בכל מקום שירצו... ואם יש מלכות שבאה לשנות את הדין ולעשות דין לעצמו אין זה דינא דמלכותא שהרי זה הדין אין הגון כלל".
(3) במשנה (גטין פרק ה' משנה ו') נאמר: "אין פודין את השבויים יותר על כדי דמיהן". התוכל למצא טעם להלכה זו על פי המסופר בפרק זה?
(4) מדוע אפשר לומר, כי בזמן המגפה השחורה הצלת היהודים היתה תקלתם?

פרק ל״ד: גרוש היהודים מאנגליה ומצרפת

היהודים באנגליה

לאנגליה באו היהודים מצרפת בעקבות כבוש הארץ בשנת 1066 על ידי הנסיך הנורמני וִילְיַם (עיין בפרק י״ח). אז הוקם משטר פֵאודַלי גם באנגליה והיהודים נמצאו גם שם מחוץ למעמדות הרגילים. הם נחשבו לעבדי המלך, המשועבדים לו בגופם ובממונם. בחסות המלך הורשה ליהודים לגור בכל מקום ולהלוות כסף לכל דורש. תמורת הזכויות האלה העלו היהודים מסים כבדים למלכות ואף נלקח רכושם מידם באמתלות שונות. יהודי שנמצא חיב בדין באשמת כל שהיא נקנס בתשלום קנס גדול. מי שמת בלא יורשים רכושו הוחרם למלך, וגם אם היו לו בנים לא ירשו הם אלא חלק מרכוש אביהם. היהודים עשו הון רב על ידי הלואותיהם לאצילים ולאבירים. אך מן ההון הרב לא נשאר בידם אלא מעט מן המעט, כי כל מה שלקחו הם מאחרים נלקח מהם על ידי המלך.

יחס האוכלוסיה ליהודים

האוכלוסיה הנוצרית באנגליה ראתה את היהודים כנכרים וכופרים, שהמלך נותן להם חסות בארצו שלא כדין. קנאות הכמרים והנזירים הגבירה את השנאה. העלילות הבדויות באירופה נפוצו גם באנגליה והמון העם האמין בהן באמונה שלמה. רק חסות המלך הגנה על היהודים מפני פורעים. אם תש כחו של המלך בימי מהומות או אם התרשלו משרתיו בשמירה על השלום, מיד קמו פורעים על היהודים להכריתם. במסעי־הצלב הראשון והשני לא קרה ליהודי אנגליה דבר, אולם בימי מסע־הצלב השלישי התנסו בנסיונות קשים כאשר התנסו אחיהם בגרמניה ובצרפת. גם יהודי אנגליה למדו לחיות על פי הוראות גדולי ישראל באשכנז ובצרפת. אחדים מבעלי התוספות התגוררו ביניהם. תורתם של אלו עמדה להם לחזק את רוחם בימי השמד.

הפרעות בימי מסע הצלב השלישי

במסע־הצלב השלישי הצטרף גם המלך האנגלי, רִיצַ׳רְד לב־אריה, לנוסעי הצלב. הוא עלה על כסא המלוכה בעצם ימי ההכנות למסע־הצלב בשנת 1189. ביום הכתרתו באו גם יהודים לברכו, אך המון העם עצרם מלהכנס לארמון המלך. מיד עברה שמועה בכל העיר לונדון, כי המלך הסיר את חסותו מאת היהודים. פורעים התנפלו על בתי היהודים והרגו בהם הרג רב. כשנודע הדבר למלך צוה לענוש את הפורעים. גם שלח שליחים לערי השדה לאַים על כל מי שנוגע ביהודים לרעה. הפרעות נפסקו מהר, אולם בַעֲבור חדשים מספר עזב המלך את הארץ בראש גדודיו והפרעות

חזרו ונתחדשו. קשה היה ביחוד גורל היהודים בעיר יוֹרק. יהודי יורק היו עשירים ורבים מאזרחי העיר וגם הנסיכים והאצילים שבסביבה היו חיבים להם כסף. בימי הפרעות עשו האצילים יד אחת עם ההמון הפרוע ושדדו את בתי היהודים. רוב היהודים הצליחו להמלט לארמון המלך שעמד בתוך העיר. שם התבצרו והתגוננו זמן נכר. אולם אוצרות המזון שבארמון הלכו וכלו והנצורים ראו, כי עליהם להסגיר עצמם לפורעים או למות מות קדושים. חכם אחד שהיה ביניהם עודד את רוחם למסור את נפשם על קדוש השם, כאשר עשו אחיהם בגרמניה בדורות הקודמים. כל הקהל קבל על עצמו למות ורובם נהרגו איש בחרב רעהו. הנשארים נפלו בידי הצוררים שפרצו לארמון. מנהיגי הפורעים חפשו עתה אחרי השטרות, שבהם היו רשומים חובות האצילים ליהודים. הם רצו להשמיד את השטרות, כדי שלא יבואו פקידי המלך לגבות את החובות במקום בעליהם הנהרגים. כי כך היה מנהג המלך, לעשות את עצמו ליורש היהודים.

המגנה חרטה

יהודי אנגליה נשארו "עבדי המלך" ולא עברו לרשות האצילים כחלק מיהודי גרמניה, כי שונה היה יחס האצילים למלך באנגליה מיחס הנסיכים לקיסר הגרמני. גם האצילים האנגליים שאפו לצמצם את סמכות המלך, אך הם לא פוררו את המלכות לנסיכויות רבות אלא הכריחו את המלכים לעשות אותם שותפים לשלטון בכל המדינה. מאבק האצילים על זכויותיהם התחיל בימי המלך ג'וֹן (יוחנן) בלי־ארץ, הוא אחיו של ריצ'רד. מלך זה רצה להכריח את נתיניו להלָוות אליו במלחמה נגד המלך הצרפתי של הימים ההם. אולם האצילים טענו, כי אין הם מחויבים לעשות את רצון המלך בדבר זה וכי המלך נוטל לעצמו זכויות שאינן מגיעות לו לפי חוקי הארץ. האצילים הקיפו את המלך בגדודיהם המזוינים והכריחוהו לחתום על כתב־זכויות, בו היו מנויות כל זכויות האצילים שאין המלך רשאי לפגוע בהן. כתב־זכויות זה נקרא "מַגְנָה חַרְטָה" כלומר "המגילה הגדולה" והיא נחתמה בשנת 1215. אחד הסעיפים של המגילה הוא, שאין למלך הרשות להטיל מסים על האצילים מבלי להמלך בדעת האספה של גדולי המדינה. כן הובטח לאצילים שלא יחזיק המלך בן חורין במאסר על דבר כל אשמה אלא אם כן נדון הנאשם על ידי השופטים.

הפרלמנט

על ידי המגנה־חרטה השיגו האצילים, שהמלך לא ישלוט בהם כרצונו אלא יָועץ מדי פעם באספת האצילים. אספת האצילים שהתאספה בלונדון נקראה פַּרְלָמֶנְט. בשנת 1265 הונהג, שלא רק אצילים יופיעו בפרלמנט אלא גם אזרחים פשוטים מן הערים הגדולות. מאז לא יכלו המלכים האנגליים לשלוט שלטון בלתי מוגבל במדינה. אם בקש המלך למעט את זכויות הנתינים, מיד הצביעו חברי הפרלמנט על סעיפי המגנה־חרטה, בה הובטחו זכויותיהם. על ידי המגנה־חרטה לא נקבעו אלא זכויות האצילים והאזרחים

בני החורין. האכרים שעבדו את האדמה המשיכו להיות משועבדים לאצילים ואיש לא זכר את זכויותיהם. כמו כן נשארו היהודים משועבדים למלך והוא היה רשאי לעשות בהם כטוב בעיניו.

גרוש היהודים

שנאת האוכלוסיה ליהודים הלכה וגברה מדור לדור. אנשי הכנסיה הוסיפו להסית את המון העם ביהודים. לא ארכו הימים וגם המלכים הסירו את הסותם מאת היהודים. בדורות ההם הלכו אורחי הערים והתעשרו. גם הם התחילו לעסוק בעסקי כספים והמלכים ראו, כי כסף מצוי גם בידי נוצרים והמדינה יכולה להתקים גם בלי עזרת היהודים. אז הטו אזן להסתת הכמרים והמלך אֶדוּאַרד הראשון הכריז בשנת 1290 על חוק, שלפיו אסור ליהודי לגור במדינת אנגליה. 16000 יהודים עזבו אותה שנה את חופי אנגליה. כל רכושם בקרקעות ובבתים החרם ושטרי החוב שלהם נגבו מעתה לאוצר המלכות. לא הורשו לקחת אתם אלא מטלטלים ומעט הכסף שהיה בידם במזומנים. הם פנו רובם ככולם לצרפת, שלשם הוליכום האניות דרך תעלת לָמַנשׁ.

יהודי צרפת וגרושם

יהודי אנגליה שהגיעו לצרפת הרגישו מהר, כי בבואם לארץ החדשה כאילו נפלו מן הפחת אל הפח. כי גם יהודי צרפת היו נרדפים על צוארם. המלכים הצרפתיים נהגו ביהודים כבעבדים נרצעים. נתנה הרשות ליהודים להלוות ברבית ולעשות הון, אולם משנתעשרו ירדו המלכים לחייהם וגזלו את כל אשר להם. חוקי הכנסיה נגד היהודים נשמרו בהקפדה. היהודים נתחיבו לשאת את הטלאי הצהוב וגם האסור שלא להחזיק את ספרי התלמוד בביתם, שנקבע בעת שריפת התלמוד בפָּרִיס, כחו היה עדין יפה. שש עשרה שנה אחרי הגרוש מאנגליה יצאה פקודת גרוש גם נגד יהודי צרפת. אמנם לאחר זמן חזרו ונתישבו יהודים בצרפת, כי האוכלוסיה הצרפתית נוכחה להכיר, שהגרוש לא הועיל לעקור את עסקי ההלואה ברבית מן הארץ. המלוים הלא־יהודיים לקחו רבית יותר גדולה משלקחו היהודים בשעתם. המלכים בעצמם בקשו קבוצות יהודים לחזור לארצם. אולם בשנת 1394, כמאה שנה אחרי הגרוש מאנגליה, גורשו גם יהודי צרפת מארצם גרוש גמור, ומאז לא הוסיפו יהודים להתישב בצרפת כל ימי הבינים.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) במה נכר, כי יהודי אנגליה היו תלמידי היהדות האשכנזית?

(2) על מי מחכמי הספרדים שמענו באחד הפרקים הקודמים כי הוא בקר בעיר לונדון?

(3) בפרק זה תארנו את התחלת הפרלמנט האנגלי. מה ידוע לך על הפעולות של הפרלמנט בימינו?

(4) מי היה מיוצג בפרלמנט האנגלי בתחילתו ומי מיוצג בו היום?

(5) כמה זמן עבר משריפת התלמוד בפריס עד בואם של מגורשי אנגליה לצרפת?

פרק ל״ה: המאבק הפנימי ביהדות ספרד

ספרד לפלטה

אחרי שראינו את היהדות בגרמניה מתמעטת ומדולדלת ויהודי אנגליה וצרפת מגורשים כליל עלינו לפנות שוב ליהדות ספרד, שנשארה לפלטה מקבוצי היהודים העתיקים באירופה. ראינו בפרק ל״ג, כי בימי הרמב״ן גברה השטנה נגד היהודים גם בספרד אך כנגד גורל אחיהם ביתר הארצות נחשב מצב היהודים בספרד, כאילו היו שרויים ברוב טובה. כדור אחד אחרי יציאת הרמב״ן מספרד בא אחד מתלמידיו המובהקים של רבי מאיר מרוטנבורג מגרמניה לספרד. איש זה היה רבי אשר בן יחיאל או בקצור הרא״ש. הרא״ש ראה בעיניו את חרבן הקהלות באשכנז בהשתוללותו של רינדפליש. ואילו בספרד מצא קהלות עשירות, שחסו בצלם של מלכי הארץ. בבואו לברצלונה בשנת 1304 הכיר הרא״ש את גדול החכמים הספרדיים של אותו הדור, הוא הרשב״א (רבי שלמה בן אדרת) שהיה מתלמידיו של הרמב״ן, זקן מופלג כבן שבעים שנה. כאן ראה הרא״ש מה גדול תקפו של רב גדול בספרד. כי הרשב״א לא זו בלבד שדן את בני עדתו בעניני ממון ותקן תקנות לצרכי השעה, אלא אף שפט משפטי מות על פי פקודת המלכות. גם הרא״ש מצא מהר שדה פעולה נרחב בספרד, כי היה לרבה של קהלת טולדו ונהג את משרתו ברמים כאחד מגדולי ספרד.

לקויים וקלקלות בספרד

חכם אשכנזי כהרא״ש הכיר אמנם ביתרונה של ספרד, אך הוא גם הרגיש בלקויים ובתקלות. במקומו של הרשב״א בברצלונה התנהלו סדרי החיים על פי הוראותיו, אולם בקהלות רבות אחרות לא הכל התנהג כשורה. רבים מגדולי העדה, שהיו יוצאים ונכנסים בחצרות המלכים והשרים, לא דקדקו במצוות התורה ובמנהגי היהודים. הם סעדו על שולחן הנכרים וחיו חיי פריצות עם נשים בנות נכר. תקיפים ועשירים דחקו את רגלי העניים ולפעמים השתלטו על קהלות שלמות בכח הזרוע. פורצי הגדר האלה נתערערה אמונתם בתורה ובדברי רבותינו. הם נתלו בדעתם של פילוסופים ואף העזו לומר, כי הולכים הם בעקבות המורה הגדול הרמב״ם. הם המציאו הסברים לטעמי המצוות ואמרו, כי מי שמבין את טעמי המצוות וכוונותיהן שוב אינו מחויב לקיים אותן למעשה.

החרם של הרשב״א

גם חכמי ספרד לא העלימו עין מן הנגעים שפשו בחיי קהלותיהם. שנים אחדות לפני בוא הרא״ש פנו חכמים אחדים אל הרשב״א בבקשה, למצוא דרך משותפת בתקון המעוות. בין החכמים האלה היו גם תושבי צרפת

הדרומית, שגם שם נתגלו תקלות דומות לאלה שבספרד. הרשב"א וחבריו ראו את סבת הקלקולים בכך שבני הנעורים הרבו לעסוק בחכמות חיצוניות, כי גלוי היה לעין, שמספרי הפילוסופים שאבו פורצי הגדר את דעותיהם הנפסדות. היו שחוו את דעתם, כי יש לאסור באסור גמור את למודן של כל החכמות וכדי שלא יעסקו בני הנעורים אלא בתורה בלבד. אולם הרשב"א עוד לא גמר בלבו מה לעשות. לבסוף הכריע בואו של הרא"ש. החכם האשכנזי חזק את ידי המחמירים ודבר אל לבו של הרשב"א להסכים עמהם. אז הוכרז חרם בברצלונה בשנת 1305, ובו נקבע שלא יעסוק אדם מישראל בחכמות חיצוניות עד היותו בן חמש ועשרים שנה. הוציאו מן האסור את חכמת הרפואה, שהתורה התירה בפירוש להשתמש בה ורבים מבני הקהלות בספרד עסקו בה גם למעשה. תקפו של החרם הוגבל לחמשים שנה, כי לא רצה הרשב"א לקבוע אסור לדורות כי אם רק לעשות סיג בפני פורצי הגדר שבדורו. חכמי ברצלונה נסו להשפיע גם על בני הקהלות האחרות ללכת בדרכם. אולם מחוץ לברצלונה וטולדו לא הוכרז החרם ותקוות האוסרים לא נתקימה.

בעלי הקבלה יותר מן החרם של ברצלונה הועילו לחזוק הדת והאמונה בעלי הקבלה שנתרבו בימים ההם בספרד. עוד בימי הרמב"ן עסקו הכמים יחידים בקבלה וכבר ראינו (בפרק ל"ב) שהרמב"ן בפירושו על התורה רמז, כי נוסף על הפירוש הפשוט של התורה יש עוד פירוש של חכמת האמת, היא הקבלה. בימי הרשב"א חי חכם אחד ושמו רבי משה די לאון, שהיה מפורסם בשל בקיאותו בחכמת הקבלה והספרים אשר כתב על פי שיטת בעלי הסוד. לאחר מותו של חכם זה בשנת 1305 — היא שנת החרם של ברצלונה — נמצא ברשותו ספר כתוב בשפה הארמית ומכיל מדרשים על התורה בדרך תורת הסוד. ספר זה הוא ספר ה"זוהר" הנמצא בידינו עד היום. קוראי ה"זוהר" התפעלו מעומק הרעיונות שבו, הם הרגישו כאילו נתגלו להם פתאום סודות התורה בכל עמקם. בספר עצמו מצאו כתוב, שמדרשי הסוד נאמרו על ידי רבי שמעון בר יוחאי, התנא שהסתתר במערה שלש עשרה שנה ושם נתגלו לו סודות התורה. הבקיאים בהכמת הקבלה ידעו, כי אמנם היתה מסורת עתיקה בידי רבותיהם מפי חכמי ישראל הקדומים. כי עוד בימי התנאים עסקו גדולי התורה בחכמת הנסתר אך נזהרו מלמסור את תורתם זו אלא ליחידי סגולה בלבד. על ידי התגלותו של ספר ה"זוהר" נפוצה חכמת הקבלה בצבור גדול של חכמים ותלמידיהם. כל חכמי הקבלה נהגו קדושה יתרה בספר ה"זוהר" והוא ספר היסוד לכל העוסקים בחכמת הקבלה עד היום.

השפעת בעלי הקבלה את פרטי ספר ה"זוהר" לא הבינו אלא מעטים. אך בכל זאת השפיעו בעלי הקבלה גם על המון העם. הם יכלו להכחיש את דברי הפילוסופים שהתימרו לטעון, כי כבר עמדו על טעמי המצות שבתורה ואין הם מתי-

בים עוד לקימן. בעלי הקבלה חזרו והכריזו, כי בכל המצוות טמונים סודות עמוקים. רק מי שידקדק בקיום המצוות למעשה ויכון את דעתו לעומק הסוד הטמון בהן, הוא שזוכה בשפע הקדושה של המצוות. החוטא מסיע לכחות הטומאה שבעולם, מאריך את גלות ישראל וגלות השכינה גם יחד. ואילו המקים את המצוות מקרב את נפשו לשרשה ולמקור מחצבתה ומסיע לכחות הקדושה והטהרה שיתגברו על כחות הטומאה בעולם.

בעלי הקבלה היו לבעלי ברית למנהיגי היהדות בספרד ששאפו לחזק את הדת בצבור היהודי. אחרי מות הרשב"א (חמש שנים אחרי הכרזת החרם) היה הרא"ש למנהיגה של היהדות בספרד. הרא"ש לא עסק בחכמת הנסתר, כל מעינו היה בתורת הנגלה כמו שהיתה מקובלת בידו מפי רבותיו האשכנזיים. אמנם כבר רבו של הרא"ש, רבי מאיר מרוטנבורג, עזב במקצת את דרך הלמוד של בעלי התוספות וסלל לעצמו דרך למוד חדשה, היא דרך הפוסקים. הפוסקים לא עסקו עוד בברור דברי התלמוד ברוב קושיות ותרוצים. מטרתם היתה לבדר בכל מקום את ההלכה למעשה ולאסוף את הדינים שעל פיהם יחיו בני הקהלה ועל פיהם יפסקו הדיינים את דיניהם בשאלות שהובאו לפניהם. הרא"ש כתב תשובות רבות על שאלות של הלכה שהגיעו אליו. אך ספרו העקרי הוא מעין קצור התלמוד עם הערות ובאורים לשם ברור ההלכה למעשה. הרא"ש היה בקי במדה שוה בתורתם של גדולי אשכנז ושל גדולי ספרד. הוא הכיר את תשובות הרשב"א שהשאיר אחריו למאות. אחרי העיון בדעות כל גדולי היהדות בכל שאלה ושאלה הכריע הרא"ש בפסקי ההלכות אשר לו. הפוסקים

הוסיף על מעשה הרא"ש בנו רבי יעקב, הוא "בעל הטורים", הנקרא כך על שם ספרו ה"טורים". רבי יעקב לא הסתפק באסיפת הדינים לפי סדר הגמרא אלא בקש לערוך את כל פרטי ההלכה לפי ענינים. הוא שקבע בפעם הראשונה את החלוקה של כל הדינים לארבעה חלקים: אורח חיים, יורה דעה, אבן עזר, וחושן המשפט. אורח חיים מכיל את הדינים שאדם מישראל חיב להתנהג על פיהם כל ימות השנה (כגון הלכות תפילה, הלכות שבת). יורה דעה הוא אוסף הדינים של אסור והתר (כגון הלכות בשר בחלב, הלכות יין נסך). באבן עזר נקבצו כל דיני אישות (הלכות קידושין וגטין וכדומה). בחושן המשפט נמצאים כל הדינים הנוגעים בדברים של ממון (הלכות מלוה ולוה, הלכות גזל וכדומה). רבי יעקב בן הרא"ש ערך בכשרון נפלא את דעות כל הפוסקים שקדמו לו, מנה אותן זו אחר זו ולבסוף הכריע בין הדעות החלוקות. במקום שהיתה ידועה לו דעת אביו הרא"ש פסק על פי רוב כמותו, אך לא נמנע מלהסביר גם את דעת המתנגדים לדעת אביו. *בעל הטורים*

על ידי פעולת הפוסקים נתבררו פרטי ההלכה ונקבעו על הסדר. על פי

ספר "הטורים" נהגו מעתה ברוב הקהלות וספר זה הוסיף לחזוק האחדות של כל בית ישראל כולו.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) קבע על פי התאריכים הנתונים בפרק ל"ג ובפרק זה כמה זמן עבר משנת יציאתו של הרמב"ן עד בואו של הרא"ש לספרד.

(2) איך אפשר להסביר שהרא"ש שבא מאשכנז נטה יותר לחומרה בעניני של למוד החכמות החיצוניות מאשר רוב חכמי ספרד?

(3) בחרם של ברצלונה נרמז לבריתא זו: "דבי רבי ישמעאל אומר ורפא ירפא (שמות כ"א, י"ט), מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות" (בבא קמא פ"ה ע"א). הסבר את דברי הבריתא. במה השפיעו דברי הבריתא על תוכן החרם?

(4) מנין אנו רואים שהרשב"א לא אסר את הלמוד של החכמות החיצוניות אלא בתורת "הוראת שעה" (לדורותיו, אך לא לתמיד)?

(5) עד ימי הרשב"א לא עסקו בחכמת הנסתר אלא יחידים. האם יש להבין מדוע ראו חכמי הקבלה צורך בזמנם לפרסם את שיטתם ברבים?

(6) עיין בספר האגדה (כרך ב', ספר ראשון סעיף תקצ"ח — ת"ר וסעיף תר"ה). הבא מכאן ראיה שבימי התנאים לא נמסרה חכמת הנסתר אלא ליחידים.

(7) עיין בפרק כ"ד (בקטע: הרי"ף) ובפרק כ"ו (בקטע "משנה תורה"). לחבורו של מי יש לדמות את ספרו של הרא"ש ולחבורו של מי את ה"טורים"?

פרק ל"ו: המשבר מבחוץ

חזוק הדת והאמונה בהשפעת בעלי הקבלה והפוסקים היה דבר בעתו, כי בדורות הסמוכים להתגלות ה"זוהר" התנסו גם יהודי ספרד בנסיונות קשים שרק בעלי אמונה ובטחון יכלו לעמוד בהם. פרעות של המון העם פרצו במקומות שונים. בימי המגפה השחורה סבלו גם יהודי ספרד נוראות. אנשי הכנסיה הגבירו את מאמציהם, להעביר את היהודים על דתם. קטני אמונה נשבר בטחונם בה' ומספר המומרים נתרבה. מבין המומרים עלו אחדים לגדולה בתוך הכנסיה עצמה והם היו לאויבים קשים לבני עמם יותר מרשעי הגויים. מפורסם לגנאי היה המומר אַבְנֵר מבורגוס. איש זה כתב ספרי קטרוג על היהדות, שארס השנאה היה מפעפע בהם. הוא הטיל דופי בתורת ישראל, זיף את דברי התלמוד והוציא לעז על חכמי ישראל, שמתי־רים הם לגנוב ולגזול ולעבור על עברות, שגם השכל מחיב שלא לעבור עליהן. המומר הרשע רמז בספריו שאין ליהודים תקנה אלא ברדיפות ביד חזקה, כי מרצונם הטוב לא יקבלו את הנצרות. חכמים יהודיים הזדרזו להשיב על דברי המומר, אך בני האומות האמינו למומר יותר משהאמינו למתנגדיו היהודיים. שנאת האוכלוסיה ליהודים הלכה וגברה ועוד מעט ופרצו מאורעות דמים שהביאו את יהדות ספרד עד משבר.

הסתת המומרים

בשנת 1390 מת המלך של ארץ קַשְׁטִילְיָה. יורש העצר היה ילד ובמקומו שולטו אפיטרופסים מגדולי המדינה. מיד הרגישו שונאי היהודים שאין יד מושלת בחזקה. המוני העם בערים הגדולות, בסֶבִילְיָה ובקוֹרְדוֹבָה, נקהלו על שכונות היהודים ודרשו מהם להתנצר או למות. לאספסוף העירוני הצטרפו גם אכרים מן הכפרים הסמוכים. שליחי המלכות הגיעו לערים והזהירו את התרשבים, כי היהודים עומדים תחת חסות המלך והנוגע בהם יבוא על ענשו. אולם אנשי צבא לא נמצאו במקום ופקידי המלך היו חסרי־אונים נגד ההמון הפרוע. גם היו בין הפקידים שאזהרותיהם לא נתנו אלא מן השפה ולחוץ. כך נמסר גורל היהודים לידי הפורעים האכזריים.

1391 — שנת השמד

ממדינת קשטיליה פשטה התבערה ליתר חלקיה של ספרד. היו מקומות שהיהודים הצליחו להמלט למבצרי הערים ולהתגונן שם. אחרים הצילו את עצמם בברחם מן הערים למקומות סתר. אך רוב רובם של יהודי ספרד הועמדו לפני הברירה למות מות קדושים או להתנצר. רבים בחרו במות ופשטו את צוארם להורגים. גם בספרד היו ששחטו את בניהם הצת בנותי־

קדושים ומוגי־לב

הם כדי שלא יפלו לידי אויביהם. אולם גדול היה גם מספרם של אלה אשר לא עמדו בנסיון. כאשר ראו את החרב המתהפכת נפלה רוחם בקרבם ורק אחת בקשו: להציל את חייהם עלי אדמות. אלה נהרו לכנסיות הנוצרים ונטבלו שם לשם נצרות. בין המומרים היו מראשי העדות המשכילים, הכמים מפורסמים, בקיאים בתורה ובמדע. עוד תמול עמדו האנשים האלה בראש קהלותיהם ואף טרחו למען עדתם ודאגו לטובת אחיהם. אולם כשנדרשו למסור את נפשם על יהדותם נמצאו קטני־אמונה ומעלו בה׳ ובתורתו ובגדו בעמם ביום מר.

אחרי ההרג והשמד עקב המאורעות של שנת 1391 נדלדלו רוב הקהלות בספרד. עד שחזרו והשתררו סדרים בארץ והבורחים העזו לשוב לבתיהם, נמצאו רוב בני הקהלות הרוגים או נבדלים מדת ישראל. הנותרים היו על פי רוב מפשוטי העדה, בעלי מלאכה וסוחרים זעירים. העשירים, נושאי המשרות בבתי המל־כים, רובם השתמדו. רק בקושי יכלו השרידים לחזור ולהאחז בחיים. יאוש אכל את לבם למראה ההרג והשמד. אולם עוד נותרו גדולי רוח בעדת היהודים שהתאמצו בכל כחם לעודד את רוח הנשארים ולהקים את הרי־סות הקהלות. מנהיג גדול בתקופה זו היה רבי חִסְדַאי קְרֶשְׂקָשׂ שלא חסך טרחה ועמל לחדש את חיי הקהלות. בהשפעתו נקבעו סדרים חדשים ותקנות חדשות לקהלות והחיים חזרו לאט לאט למסלולם. רבי חסדאי קרשקש גם כתב ספרים, כדי לחזק את בני עמו באמונתם. הוא הרים את תורת ישראל על הנס, כי טהורה ונעלה היא מדת הנצרות. הוא נלחם גם בדעת הפילוסופים הכופרים בהשגחת ה׳ על ברואיו. כבר הכירו חכמי ישראל של הימים ההם, כי רפיון האמונה היה בעוכרי אחיהם בשעת השמד ולכן בקשו לחזק את האמונה שבלבבות.

הוכוח בנוכחות האפיפיור מאז השמד הגדול בשנת 1391 לא חדלו אנשי הכנסיה לבקש תחבולות כדי להעביר את כל קהל היהודים על דתם. ספרי פולמוס נכתבו ונפוצו לרוב ווכוחים רבים התנהלו בכתב ובעל פה בין המומרים שיצאו מדת ישראל ובין חכמי היהודים. לא נתקררה דעתם של הקנאים הנוצריים עד שנערך וכוח פומבי בין מנהיגי היהדות ובין מומר אחד בנוכחות האפיפיור של הימים ההם. בשנת 1412 הזדמן לספרד האפיפיור בֶּנֶדִיקְטוּס השלשה עשר. רופא האפיפיור היה יהודי מומר, שאסף את כל ההוכחות לאמתות הדת הנוצרית שאנשי הכנסיה חשבו למצוא בכתבי־הקודש. ולא עוד אלא המומרים היהודיים טענו, כי גלו הוכחות לאמונה הנוצרית אף בדברי רבותינו בעלי המשנה והתלמוד. האפיפיור נתן פקודה לאסוף את גדולי היהודים מקשטליה ואַרָגוֹן למקום מגורו בעיר טוֹרְטוֹסָה. רבי חסדאי קרש־קש לא היה עוד בחיים. מנהיגים אחרים של היהדות הופיעו שיכלו להשיב לשואליהם דבר. המפורסם שביניהם היה רבי יוסף אַלְבוֹ. אולם לא תמיד

נתן ליהודים להגיד את כל אשר עם לבבם. המומר בא אליהם בעלילות ובערמה, הוא זיף את דברי התלמוד והמדרשים ומסר מאמרים בשם חכמי ישראל שלא יצאו מפיהם מעולם. האפיפיור רצה אמנם לשמוע את תשובת החכמים היהודיים, אך אם דבריהם נראו כפוגעים בדת הנוצרית השתיק אותם ונזף בהם.

תוצאות הוכוח: הוכוח נמשך למעלה משנה. החכמים היהודיים הבינו, כי הכונה העקרית של מתנגדיהם היא להוכיח לפשוטי העם, כי כשל כחם של חכמי היהודים מלהגן על דתם. בעצם ימי הוכוח הפיצו שמועות, שנסתתמו טענותיהם של היהודים ועל כרחם הודו באמתות הנצרות. שוב נתרבו מספר המומרים בין קטני האמונה. אולם משנפטרו החכמים היהודיים לביתם מסרו לבני עדתם על המהלך האמתי של הוכוח. תקות האפיפיור לא נתקימה. עדת היהודים בספרד לא התנצרה. חכמי היהודים חזרו וחזקו את המהססים והפוסחים על שתי הסעיפים. רבי יוסף אלבו כתב לאחר זמן ספר בשם "עקרים", בו הסביר את עקרי היהדות מחדש. שנים מעטות אחרי הוכוח הזרו רוב הקהלות והתאוששו במקצת. עקבות המאורעות של שנת 1391 לא נעלמו, אולם הטבה נכרת חלה במצב היהודים ונראה היה, שעוד תעלה ארוכה ליהדות הספרדית הנדכאה.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) תזכור שבאשכנז מסרו היהודים כמעט בלי יוצא מן הכלל את נפשם על קדוש השם. לא כך בספרד. במה תסביר את הדבר?

(2) אבנר מבורגוס כתב מקצת ספריו בלטינית ומקצתם בעברית. התוכל לשער למה השתמש בשתי הלשונות האלה?

(3) השווה את וכוחו של הרמב"ן (פרק ל"ב) עם הוכוח בטורטוסה. באיזה משניהם היה לצד היהודי חופש דבור יותר גדול?

פרק ל״ז: האנוסים

הנוצרים החדשים הכנסיה הקתולית השיגה בספרד מה שלא השיגה בשום מקום אחר. קבוצות נכרות של יהודים התנצרו בבת אחת. הספרדים קראו לנוצרים החדשים בשם מיוחד ״קוֹנבֶרסוֹס״ שפירושו מתנצרים. כי המומרים היו נכרים ונבדלים מיתר בני ספרד גם אחרי התנצרותם. רבים מן המומרים עלו לגדולה בחברה הספרדית. מהם היו פקידים גבוהים במדינה עוד בהיותם יהודים ועתה נפתחו לפניהם כל השערים. בכנסיה עצמה היו מומרים לבעלי־שררה, לכמרים ואף להגמונים ולראשי מנזרים. על ידי אלה התחזקה הכנסיה במלחמתה ביהדות, כי היו מן המומרים שהפכו לאויבים ולצוררים לבני עמם לשעבר.

החוזרים בתשובה אך לא כל הנוצרים החדשים היה לבם שלם עם הכנסיה הקתולית. רבים היו שרגשי־חרטה תקפו אותם לאחור המעשה. אלה בקשו שעת כושר, כדי להסיר מעליהם את מסוה הנצרות. אולם לא על נקלה יכלו המתחרטים להוציא את מחשבתם לפועל, כי משעברו לדת הנוצרית הלו עליהם חוקי הכנסיה ואילו היו מגלים את דעתם ברבים היו נתפסים לאִינקוִיזִיצִיָה ונדונים כאחד הכופרים הנוצריים. על כן בקשו המתחרטים לברוח מארץ ספרד למקומות שלא שלטה שם הכנסיה הקתולית. היו רבים שהצליחו להגיע לארצות המוסלמיות, לצפון אפריקה, למצרים ולארץ ישראל. בארץ ישראל כבר שלטו בימים ההם התורְכים והם לא מנעו את היהודים מלהכנס לארץ. בשנת 1453 כבשו התורכים את קוֹנסטַנטִינוֹפּל וכל ארץ תורכיה נפתחה לפני הבורחים מספרד.

האנוסים בספרד אולם הבורחים לארצות אחרות היו רק אחוז קטן של המתחרטים. הנשארים בספרד היו אנוסים לחיות כחוקי הכנסיה, להשתתף בפולחן הנוצרי ולהודות בעקרי האמונה של הכנסיה לפחות מן השפה ולחוץ. אך בכל זאת לא התערבו האנוסים בחברת הנוצרים אלא הרגישו את עצמם כעדה נפרדת. בלבם נמשכו אחרי היהדות וגם השתדלו לחיות כמנהגי היהודים ככל אשר יכלו. הם שמרו את חגי היהודים ושבתותיהם. בבתים רבים של האנוסים נמנעו מלהדליק אש בשבת או לפחות עשו זכר לקדושת היום בפרשם מפה נקיה על השולחן. לפסח השתדלו להשיג מצות ובימי חג הסוכות בקרו בבתי היהודים כדי לקים את מצות ישיבה בסוכה. אין צורך לומר, ששמרו האנוסים את יום צום הכפורים והיו שגם העזו להצטרף

למתפללים בבתי־הכנסיות של היהודים. לפעמים נדבו האנוסים נדבות לצרכי בתי הכנסת, הם ספקו שמן למאור וחשבו למצוא כפרה לעוונם על ידי השתתפותם בקיום המצוות עם העדה היהודית.

יחס הנוצרים לאנוסים

מתחילה לא הקפידו אנשי הכנסיה על מעשי האנוסים. הם חשבו, כי במשך הזמן יסתגלו הנוצרים החדשים למנהגי הנצרות ולא יהיו נבדלים מן הנוצרים הותיקים. אולם לאט לאט נתברר, כי לא זה בלבד שהמתנצרים עצמם לא עזבו את היהדות לגמרי אלא אף בניהם ובני בניהם לא הפכו לנוצרים גמורים. אז החלו אנשי הכנסיה לתת עיניהם באנוסים ולבדוק אחרי מעשיהם. גם קנאת האוכלוסיה הנוצרית התעוררה באנוסים, כי זריזות היהודים במסחר ובפקידות עמדה להם גם בהיותם נוצרים למראית־עין ואילו הכבלים וההגבלות שידי היהודים היו כבולות בהם הוסרו מן האנוסים ורבים מהם עשו חיל והתעשרו. מחיצה גבוהה בין הנוצרים הישנים והחדשים. שם של גנאי נתן לאנוסים: "מַרַנוֹס" שפירושו חזירים. פה ושם נערכו משפטי אינקויזיציה נגד האנוסים כדרך שנערכו נגד כופרים נוצריים. אולם כבר נשמעו דעות, שאין זה מספיק. נזירים פְרַנְצִיסְקָניים כתבו ספרי קטרוג נגד האנוסים והיהודים. אחד מהם אמר בפירוש שלא תהיה תקנה לספרד הנוצרית עד שלא יגרשו את האנוסים ואת היהודים גם יחד, כדרך שעשו מלכי אנגליה וצרפת בשעתם. המתיחות בין הנוצרים הישנים והחדשים הלכה וגברה. בשנת 1467 פרצה בעיר טוֹלֶדוֹ מלחמה גלויה בין הנוצרים החדשים והישנים. ארבעה רחובות גדולים, שלא גרו שם אלא אנוסים בלבד, עלו באש. מקרים דומים קרו באותן השנים גם בערים אחרות.

חזוק המלוכה ואחודה של ספרד

המסיתים לפרעות באנוסים וביהודים היו על פי רוב האצילים והמון העם נגרר אחריהם. רק הגנת המלכים מנעה את התפשטות הפרעות. המלכים לא זו בלבד שרצו לדאוג לסדר ולבטחון במדינה אלא אף שאפו לצמצם את כח האצילים. השלטון הלך והתרכז בשנים אלו בידי המלכים עד היותם לשליטים אבסולוטיים שלא ישאלו את פי האצילים במתן חוקים ופקודות אלא ישלטו על דעת עצמם. ביותר נתחזק שלטון המלכים בספרד אחרי שהתמזגו בתי המלוכה של אַרָגוֹן וְקַאשְׁטִילְיָה. יורש העצר של ארגון פֶרְנַנְדוֹ נשא לאשה את איזבל, יורשת העצר של קשטיליה. משנת 1479 ולהבא נתאחדו שתי הארצות תחת שלטון של המלך והמלכה והם יחד נהלו את עניני המדינה כולה. פרננדו ואיזבל נהגו בתקיפות כלפי האצילים, הם הכניסו תקונים בסדרי המדינה וחזקו את שלטונם משנה לשנה.

דון יצחק אברבנאל

היהודים והאנוסים לא חששו מחזוק שלטון המלכים, ונהפך הוא, כי בזה ראו ערובה לקיום הסדרים במדינה. יהודים ואנוסים תפסו מקום נכבד בין פקידי המלך והמלכה. המפורסם בין היהודים של התקופה ההיא היה רבי יצחק אַבְרַבְנְאֵל. רבי יצחק אברבנאל ישב בתחילה בפּוֹרְטוּגַל והיה

שם קרוב למלכות ומפורסם בעשרו, בחכמתו, בידיעותיו בתורה ובמדע. אולם בעקבותיו של מרד אצילים בפורטוגל הוכרח רבי יצחק אברבנאל לעזוב את המדינה, כי המלך חשד בו, שידו היתה עם המורדים. רבי יצחק נתקבל בספרד בסבר פנים יפות, המלך והמלכה קרבו אותו והוא היה לחוכר המסים בכמה מחוזות של ספרד. גם בעסקי המדינה האחרים היתה ידו באמצע והוא שהלוה סכומים גדולים למזינה בשעת הצורך.

רבי יצחק אברבנאל הרבה לעסוק בכתבי־הקה״ש ומדברי התורה והנביאים נסה להבין את גורל עמו בעבר ואת אשר צפוי לו באחרית הימים. הוא חבר פירוש ארוך על התנ״ך שנחשב עד היום כאחד הפירושים המעולים ביותר של כתבי־הקודש. רבי יצחק אברבנאל גם העמיק להבין את גורל עמו השרוי בגלות. הוא ראה, שגם גדולת היהודים הקרובים למלכות אינה גדולה של ממש, כי מעמדם תלוי בשרירות לבם של המלכים. אולם לעת עתה ראה רבי יצחק אברבנאל כי מלכי ספרד מסבירים פנים לו ולחבריו מגדולי היהודים ולא העלה על לבו, כי סכנה צפויה בספרד לעדה היהודית כולה.

כוונת המלכים לאמתו של דבר לא הועיל חוק המלוכה ליהודים ולאנוסים אלא למראית־עין. המלכים לא רצו להרשות להמון העם לערוך פרעות ביהודים, כדי שלא יופרעו סדרי המדינה. הם גם קרבו יחידים מבין היהודים להנאתם. אולם בו בזמן הטו אוזן להסתת הכמרים והנזירים, שדרשו לאחוז באמצעים נמרצים נגד האנוסים והיהודים. הם אשרו חוקים לרעת היהודים, שעל פיהם הוכרחו היהודים לעבור מן השכונות שבהן גרו יחד עם הנוצרים ולקבוע את דירתם בשכונות יהודיות מיוחדות. לאחר זמן גורשו כל היהודים ממחוזות הדרום של ספרד, כי לפי המקטרגים היתה שם השפעת היהודים על הנוצרים החדשים חזקה ביותר. כצעד נמרץ נגד האנוסים בקשו המלכים רשות מאת האפיפיור, שהם עצמם יוכלו למנות אינקויזיטורים מיוחדים, שידונו את האנוסים המתיהדים ויעקרו את המינות מן הארץ. הסכמת האפיפיור נתקבלה בשנת 1478 וכעבור שנתים התחילה האינקויזיציה המלכותית בפעולתה. מכאן ולהבא פעלו האינקויזיטורים הספרדיים בחסות המלכות ולא שעו לאזהרות האפיפיור שבקש לנהוג במתינות נגד האנוסים.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) התוכל להסביר למה לא נטמעו הנוצרים החדשים בין הנוצרים הישנים בספרד?

(2) מדוע לא יכלו האנוסים לחזור ליהדות בגלוי?

(3) במה הביא חוק המלוכה בספרד שנוי לטובת היהודים?

(4) מה רצו המלכים להשיג על ידי הרחקת היהודים מן השכונות המעורבות?

פרק ל״ח: האינקויזיציה בספרד

האינקויזיטו־רים

חוקי האינקויזיציה היו חמורים ואכזריים בכל מקום והם הפכו לחוקים בלתי אנושיים לגמרי בידי האינקויזיטורים של ספרד. כאינקויזיטורים נתמנו בעקר חברי המסדר הדומיניקני, שכבר גלו את דעתם, כי ברצונם לעקור את האנוסים ואת היהודים מן הארץ. האינקויזיטורים היו בטוחים שישיגו את מטרתם. הם פעלו ברשות האפיפיור ובסיוע המלכות. ראש האינקויזי־טורים היה הנזיר טורקבמדה, כומר־הודוי של המלכה, שלפניו היתה מתודה על עוונותיה כמנהג המאמינים הקתולים. טורקבמדה וכל יתר האינקויזי־טורים עקרו מלבם כל רגש אנושי. הם היו מוכנים לשפוך דם לאין שעור ובלבד שיטהרו את ספרד מן הכופרים באמונה הנוצרית.

פעולת האינקויזיציה

שופטי האינקויזיציה הופיעו בערי ספרד זו אחר זו. הם הכריזו תחילה על שלשים או ארבעים ״ימי חסד״, שבהם היו מוכנים לקבל את ודוים של החוזרים בתשובה. אלה שהופיעו לפני האינקויזיציה באותם הימים והודו על חטאיהם נקנסו בקנס של ממון והוטל עליהם עונש של ימי צום וסגופים. תהלוכה של החוזרים בתשובה נערכה ברחוב העיר. החוזרים בתשובה השפילו עצמם לעיני כל וכך הצילו את עצמם מן המות.

עם תום ימי החסד הוכרז, שכל מי שיודע להעיד באחד הנוצרים החדשים, יבוא ויעיד. העדים באו והגידו. זה ראה את שכנו שוחט בהמה כדיני ישראל, זה ראה את מכרו לובש בגדים נקיים לכבוד שבת. כל דיני ישראל ומנהגיהם נזכרו בעדויות נגד האנוסים. והעדות הקלה שבקלות הספיקה לדיינים כדי לדון את הנאשם דין מות. אם הודה הנאשם בעוונו נדון למיתת שריפה מיד, אם הכחיש או הודה במקצת נלקח ללשכת הענויים. שם הודו רוב הנאשמים בכל מה ששמו בפיהם. משרתי האינקויזיציה המציאו ענויים שלא היה בכח אדם לעמוד בהם. הוציאו מפי הנאשם לא רק הודאות באשמתו אלא גם עדויות נגד אנוסים אחרים. כך יכלו האינקויזיטורים להמציא עדות נגד כל מי שהיה חשוד בעיניהם. מאות ואלפים נשרפו על פי עדויות שלא נאמרו אלא בצרת נפשם של מעונים, שהדלו לשלוט ברוחם.

מקדשי השם בין האנוסים

האינקויזיטורים דברו על לב הנאשמים שיתודו על עוונם לפני מותם. אם הראה הנאשם סימני חרטה והודה בכל עקרי הכנסיה, נסלח לו בשם האפיפיור והובטח לו שלא יירש גיהנום במותו. מן המות לא נצל גם המתודה, כי כבר כלו ״ימי החסד״, אך הוא לא הומת במיתת שריפה הקשה, כי אם

נחנק תחילה ואחר כך נשרף. אך רוב האנוסים לא הטו אוזן לדברי הנזירים. משראו שכלתה עליהם הרעה התחזקו באמונתם היהודית ולא אחד מהם הוציא את נשמתו ב"אחד". יש שהצדיקו על עצמם את הדין, שמתים הם בעוונם על שלא התאמצו לקים את כל התורה במלואה. אצל רבים מן האנוסים נמצאו קטעים של תפילות לפי נוסח יהודי, שלקחו אתם לבית האסורים, כדי שיוכלו לשפוך את שיחם לפני המקום.

מאבק האנוסים

לא עברו עשר שנים מאז הוקמה האינקוויזיציה, והאינקוויזיטורים הספיקו לעבור בכל ערי ספרד. אימת מות נפלה על האנוסים בכל מקום בואם. האנוסים מבין פשוטי העם ידעו, כי אין להם מנוס ומפלט. אולם בעלי משרות גבוהות, שהיו מעורבים עם אצילי הארץ ומהם גם קרובים למלכות, בקשו דרכים, כדי להנצל. הם פנו למלך או למלכה שיתערבו לטובתם. המלך והמלכה ידעו, כי השמדת האנוסים עלולה להביא נזק למדינתם; כי אמנם החרם רכוש הנדונים למות לאוצר המלך, אולם רֶוח זה לא היה אלא לשעה. יותר משהרויח האוצר בהחרמת הרכוש הפסידה המדינה בהתמעטות בעלי ההון הזריזים ובאבדן הפקידים הגבוהים של המדינה. מזמן לזמן נרתעו המלך והמלכה והצילו יחידים מגדולי האנוסים. אולם כלפי בקשת הצבור כולו אטמו את אזנם. קנאת הדת הנוצרית אכלה את לבם והעבירתם על דעתם ועל שכלם.

התנגדות האנוסים

היו מקומות שהאנוסים תלו את תקותם בעזרת האצילים ואזרחי הערים. אצילים ואזרחים רבים נדהמו לשמע האכזריות של האינקוויזיציה והשתדלו לבטלה. אצילי ארגון שלחו שליחים לפני המלך שיקל בדיני האינקוויזיציה. היו ערים בארגון שרוב אזרחיהן העשירים היו אנוסים או מקורבים להם. כששמעו אלה על בוא האינקוויזיציה החליטו להתנגד לה בהתנגדות גלויה. אולם צבא המלך סיע בידי האינקוויזיציה וההתנגדות דוכאה. בעיר סָרַגוֹסָה התכוננו האנוסים להתנגדות. הם שכרו אנשים מזוינים, כדי לעמוד נגד האינקוויזיטורים. כשראו שלא יספיק להם כחם למלחמה גלויה קשרו קשר והרגו את אחד האינקוויזיטורים בעמדו בכנסיה בתפילה. אולם מותו של האינקוויזיטור רק הגביר את שנאת הבריות, והועל לא הועילו הקושרים מאומה.

יהודים מעידים

כבר ננעלו כל השערים לפני האנוסים. יהודי ספרד ראו את אחיהם האנוסים נשרפים על קדוש השם, אך לעזור לא יכלו להם במאומה. ולא עוד אלא האינקוויזיטורים טכסו עצה, איך להעזר ביהודים נגד האנוסים. מתוך ודויי הנאשמים נודע לאינקוויזיטורים, כי במקומות רבים סיעו היהודים בידי האנוסים לקים את מצוות התורה. מידי יהודים קבלו האנוסים בשר שחוט כדיני ישראל ומצות כשרות לפסח. היו אנוסים שנמולו על ידי יהודים וחזני בתי הכנסת קבלו מידי האנוסים שמן למאור ושאר מתנות

לצרכי הצבור. האינקויזיטורים ראו, כי אין איש יודע במעשי ההתיהדות של האנוסים כמו היהודים. לכן הכריחו את רבני הערים להכריז חרם על כל מי שלא יבוא לפני בית־הדין של האינקויזיציה, כדי להעיד על כל מה שידוע לו על האנוסים. כך הוכרחו גם מרחמי האנוסים, היהודים, להיות שותפים לרודפיהם.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) מדוע היתה לטורקבמדה השפעה גדולה ביותר על המלכה?

(2) מדוע אפשר לומר, שדרך קבלת העדות של האינקויזיציה היתה פסולה ובלתי הוגנת?

(3) חכמינו אמרו: "יש קונה עולמו בשעה אחת". האם אפשר להמליץ את המשפט הזה על האנוסים שעמדו בנסיון?

(4) באילו דרכים חשבו האנוסים להציל עצמם מן האינקויזיציה?

פרק ל״ט: גרוש היהודים מספרד

האינקויזיציה נגד היהודים

אף על פי שמתחילה הצטמצמו האינקויזיטורים ברדיפת האנוסים, כבר החליטו בלבם לשים קץ גם לקיום היהדות בספרד. הם בקשו להפוך את ספרד לארץ שכולה נוצרית ותששו, כי כל עוד ישארו יהודים בספרד תחזור ותתעורר האמונה היהודית גם בלבבות הנוצרים החדשים. חבריו של טורק־במדה פרסמו כתבי פלסתר, שבהם חזרו על ההאשמות, ששונאי ישראל טפלו מאז על היהודים, ולבסוף נגשו האינקויזיטורים לערוך משפטים נגד היהודים, כדי להוכיח לעיני כל שההאשמות נגד היהודים אמת הן.

משפטו של יוסי פרנקו

בשנת 1490 הובאו כמה אנוסים לפני כס האינקויזיציה באשמת מעשה כשוף בלחם־הקודש של הנוצרים. לפי הודעת עצמם עשו הנאשמים את מעשיהם בשותפות עם גדולי היהודים. גם אמרו שרצחו ילד נוצרי והוציאו את לבו, כדי לעשות גם בו מעשה כשפים. הקטיגור טען שמטרת הכשוף היתה, ״שתורת משה תוסיף להתכבד ולהשמר ושיוכלו לעשות את מצוותיה ודיניה ותוקיה ביתר חרות, וכל הדת הנוצרית תאבד כליל ותהרס והם ירכשו את נכסי הקתולים המאמינים ואיש לא יתנגד לרשעותם ולטעותם ויגדל וירבה גזעם על הארץ וגזע הנוצרים המאמינים יעקר כולו מן השורש״. הנאשם העקרי היה סנדלר צעיר בן עשרים ושמו יוסי פרנקו. אותו ענו בענויים קשים עד שספר את כל מה שבקשו ממנו: כיצד נהרג הילד הנוצרי, מי מן היהודים השתתף בדבר ומה היו מעשיו של כל אחד ואחד. היהודים שהעידו עליהם, לא הובאו אמנם לפני בית הדין. על אחד מהם אמרו, שכבר מת, על אחרים שהם נמצאים במקומות רחוקים. בכל זאת נתקבלה עדותו והוא וחבריו נדונו למיתה. יוסי פרנקו בעט לבסוף באמונה הקתולית ובחר למות מיתת שריפה ולא רצה להתכחש לאמונתו היהודית. אך דברי עדותו לא נפסלו. האינקויזיטורים ידעו, כי כל דברי העדים היו שקר מתחילתם עד סופם. היהודים הנזכרים במשפט לא היו ולא נבראו. כל המחזה של המשפט לא נערך אלא להוכיח לעם הספרדי, כי היהודים זוממים לאבד את הנוצרים ולקחת מידם את השלטון. פסק הדין של הנאשמים נתפרסם והמון העם האמין לשופטי האינקויזיציה. האינקויזיטורים ידעו, כי מעתה כל גזרה שתגזר על היהודים תתקבל על לב התושבים הספרדיים ברצון.

כבוש גרנדה

מטרת האינקויזיציה היתה לגרש מספרד את כל היהודים. כבר מזמן הובאה התכנית לפני המלך והמלכה והם נתנו את דעתם עליה. הם לא התנגדו לתכנית, רק דחו את הוצאתה לפועל לזמן מאוחר, כי היו עסוקים

במלחמות נגד שרידי הערבים בדרום ספרד. הנוצרים יצאו למלחמה על מדינת גְרַנָדָה, שנשארה עוד בידי הערבים. המלחמה נמשכה בסרוגין משנת 1481 עד שנת 1492 ועלתה למלכים בדמים מרובים. גדולי היהודים במדינה הלוו כסף למלכים לצרכי המלחמה, ביניהם גם רבי יצחק אַבְרַבְנְאֵל. עדין החזיקו גדולי היהודים בעמדתם. עוד בשנת 1491 החכירו המלכים את המסים לבעלי הון יהודיים. אולם בסוף השנה ההיא נגמרה המלחמה נגד הערבים וכל ארץ ספרד היתה נתונה מעתה לשלטון המלך והמלכה. עתה הגיעה שעת האינקויזיטורים. הם הפצירו במלך ובמלכה להוציא פקודת גרוש נגד היהודים ולהפוך את ספרד כולה למדינה נוצרית טהורה.

פקודת הגרוש — בחודש מרס לשנת 1492 חגגו המלך והמלכה בגרנדה את חג נצחונם על הערבים. בעצם ימי החגיגה ב־31 לחודש חתמו על פקודת הגרוש. הפקודה נחתמה, אך עוד לא נתפרסמה ברבים וגדולי היהודים ובראשם רבי יצחק אברבנאל עשו נסיון אחרון לבקש מאת המלך והמלכה שיבטלו את הגזרה. הם לא הצליחו אלא לדחות את תאריך הפרסום. ב־29 באפריל נתפרסמה הפקודה שקבעה, כי כעבור שלשה חדשים אסור לאיש יהודי להמצא על אדמת ספרד אלא אם כן התנצר בינתים. העובר על פקודת הגרוש מתחיב בנפשו ודינו למיתה. עד יום הגרוש נתנה רשות ליהודים למכור את נכסיהם ולהכין עצמם לדרך באין מפריע. אולם כסף וזהב היה אסור להוציא מן המדינה מכבר ואסור זה נשאר בתקפו גם לגבי היהודים.

הנסיון הגדול — המלך והמלכה האמינו, כי לפחות גדולי המדינה היהודיים יקבלו על עצמם את הדין ויתנצרו. ואנשי הכנסיה השבו, כי הגיעה שעתם להפוך את לב כל היהודים ולהעבירם על דתם. הם ידעו את גודל הנסיון שהיהודים היו נתונים בו, כשנדרשו לעזוב את מקום מגורם ולצאת לארצות נכר בעירום ובחוסר כל. את בתיהם ואת קרקעותיהם הוצרכו היהודים למכור בלא מחיר. כרם שלם נמכר בחתיכת אריג, כי רק דבר הנטל ביד היה בו ערך ליוצאים לנדודיהם. סכנות היו צפויות להם בים וביבשה ואיש מהם לא ידע אם ימצא באחת הארצות מנוח לכף רגלו.

נזירים נוצריים באו לשכונות היהודים ונסו לפתות את הנדכאים בלבבם להשאר בארץ ולהתנצר. אולם גם מבין היהודים קמו רבנים ומטיפי מוסר, שעודדו את בני עדתם להיות חזקים ביום המר. הם הלהיבו את הלהבות להתחזק באמונת אבותיהם ולבטוח בה׳ האל הגדול והנורא. ברוב המקומות גברה יד המטיפים היהודיים. רק מעטים נמצאו קטני אמונה ועזבו את היהדות. רוב העם התכונן לנטוש את ארץ ספרד ולצאת לגולה חדשה.

רבי יצחק אברבנאל — מורה הדרך — רבי יצחק אברבנאל הורה דרך לרבים במעשיו. אותו פתו במיוחד גדולי המדינה בבית המלך. אחדים מן הקרובים למלכות בין היהודים התנצרו והכל חשבו, כי גם רבי יצחק אברבנאל יהיה כאחד מהם. כסף רב היה לרבי

יצחק ביד המלך והמלכה בתורת הלואה. גם חכר רבי יצחק מסים ושלם את מחירם, אך לא הספיק עוד לגבות את המס המגיע לו. המלכה חשבה, כי לא יטוש החכם היהודי את כל הונו וילך לו לארץ נכריה. אך רבי יצחק אברבנאל לא הסס אף רגע וכאשר ראתה המלכה, כי אין לה תקוה להטות את לב משרתה הנאמן, נתנה לו רשות מיוחדת לקחת אתו אלף דוקטים זהב וכמה תכשיטים. תמורת זאת ותר רבי יצחק אברבנאל על כל הכסף שהמלך והמלכה היו חיבים לו.

דרך היוצאים רבי יצחק אברבנאל עזב את הארץ בתחילת יולי דרך נמל וָלֶנְסִיָה לבוא לארץ איטליה. דרך נמלי הארץ יצאו כחמשים אלף איש ופניהם לאפריקה הצפונית, לאיטליה או לארצות המזרח. כמאה ועשרים אלף איש הלכו בשיירות ביבשה לכוון פורטוגל, שממשלתה נתנה רשות כניסה ליהודים בתנאי, שלא ישארו שם אלא זמן קצר. השיירות לוו על ידי פקידי המדינה כדי להגן עליהן מהתנפלויות המון העם. הם הלכו ברגל או נסעו בקרונות או בסירות על פני הנהרות. הנוצרים ראו בתמהון, כי אין רוח היהודים נופלת. הם שרים שירי קודש מתוך התלהבות, איש את רעהו מעודד ומושיט לו יד עוזרת. כל עוד לא התיאשו יהודי ספרד מלהעביר את רוע הגזרה, טרחו ועשה, בקשו והתחננו. משנתברר להם, כי אין להשיב את הגזרה, קבלו עליהם את הדין והלכו לקראת עתידם בקומה זקופה. לא יחלו עוד לבני אדם, כי אם לבם היה לשמים. האמן האמינו, כי ה׳ אלהי ישראל יעשה להם נסים להצילם ולמלטם מכל רעה.

עם תום הגזרה בז׳ באב של שנת רנ״ב חל היום האחרון של הגרוש, בתשעה באב באותה שנה לא נמצא עוד יהודי על אדמת ספרד. דבר הגרוש נשמע בכל ארצות תבל. צבור גדול של עשרות אלפים איש קדשו את השם ברבים בנטשם את אדמת מולדתם ובהוצגם ככלי ריק על אמונתם בה׳ אלהי ישראל. כל יושבי תבל שמעו והשתוממו. אך צער הגולים וסבלם לא נגע אל לבם. רק בני אברהם יצחק ויעקב בכל תפוצותיהם הבינו לרוח אחיהם הנודדים ויחד אתם היו מבכים את חרבן היהדות הספרדית. הם בכו והתאבלו, אך גם עלץ לבם למראה הגבורה והעוז, כי שבט גדול בישראל קדש את השם לעיני הגוים וגבר על אויביו במפלתו.

שאלות לחזרה ולעיון:

(1) מה היתה מטרת האינקויזיטורים בעריכת המשפט נגד יוסי פרנקו?

(2) מדוע אפשר לומר על עדויות המשפט הזה שהן בבחינת "הרוצה לשקר ירחיק עדותו"?

(3) פקודת הגרוש נגד היהודים נתנה אחרי כבוש גרנדה על ידי הנוצרים. האם יש לראות קשר בין שני המאורעות האלה?

(4) גולי ספרד בָרְחוּ מפני קַנָאַת הנוצרים. באילו ארצות יכלו לקוות להנצל ממנה?

ספרד ואשכנז

	אשכנז			ספרד
900 —	אשכנז	900	—	ספרד
			950 —	חסדאי אבן שפרוט
960 —	רבנו גרשום מאור הגולה			
1000 —		1000		
			1056 —	מותו של שמואל הנגיד
1095 —	מסע-הצלב הראשון			
1100 —		1100		
			1103 —	מות הרי"ף
1105 —	מות רש"י			
			1140 —	רבי יהודה הלוי עולה לא"י
1146 —	מסע-הצלב השני			
			1168 —	הרמב"ם מגיע למצרים
1171 —	מותו של רבנו תם			
1190 —	מסע-הצלב השלישי			
1200 —		1200		
			1204 —	מות הרמב"ם
1242 —	שריפת התלמוד בפריס			
			1263 —	ויכוחו של הרמב"ן
			—	התגלות ה"זוהר"
1290 —	גרוש אנגליה			
				החרם של רשב"א
1298 —	פרעות רינדפליש	1300		
			1305 —	על למודי הפילוסופיה
			1348 —	המגפה השחורה
1349 —	המגפה השחורה			
			1391 —	פרעות בערי ספרד
1394 —	גרוש היהודים מצרפת			
		1400		
			1413 —	הויכוחים בטורטוסה
			—14	
			1473 —	אחוד ארגון וקשטיליה
			1492 —	גרוש ספרד
1500 —		1500	1500 —	

שאלות סכום בהסטוריה היהודית.

(1) צייר קו תאריכים במחברתך משנת החרבן בית שני עד גרוש ספרד. עשה את החשבון, כמה זמן עבר בין שני התאריכים האלה.

(2) את תולדות ישראל מימי החרבן עד גרוש ספרד אפשר להלק לשלש תקופות עקריות:

א) תקופת התנאים והאמוראים.

ב) תקופת הגאונים.

ג) תקופת המפרשים והפוסקים.

חשב את אורך הזמן שנמשכה כל תקופה ותקופה (עיין בקו התאריכים בסוף פרק א׳) וציין את מקומות מושבם העקריים של עם ישראל בכל אחת מן התקופות האלה.

(3) קרא בשם את גדולי ישראל המפורסמים ביותר של שלש התקופות וציין את מקום מושבם.

(4) תחת שלטונם של איזה עם או עמים ישבו אבותינו בתקופת התנאים והאמוראים, בתקופת הגאונים ובתקופת המפרשים והפוסקים?

(5) מי היו חכמי יבנה ומה היו פעולותיהן העקריות?

(6) מה גרם למרד בר־כוכבא ומה היו תוצאות המלחמה?

(7) אימתי היתה תתימת המשנה ומי היה מסדרה?

(8) מה הן הבריתות ומי ערך אותן?

(9) מי הם האמוראים המפורסמים ביותר של ארץ ישראל ושל בבל?

(10) מדוע נפסק קדוש החודש בארץ ישראל?

(11) מה בין נשיא לראש גולה?

(12) ציין את ערי בבל המפורסמות מימי התלמוד ואת החכמים אשר ישבו בהן.

(13) מי היו המסדרים של התלמוד הבבלי?

(14) מה שם החכמים שהיו בין תקופת האמוראים והגאונים?

(15) ציין את פעולותיהם העקריות של הגאונים בארצם ואת דרך השפעתם על יהודי יתר התפוצות?

(16) באיזו תקופה היו הפיטנים?

(17) מתי נוסדה כת הקראים; איפה מצאנו אותם מחוץ לבבל?

(18) על מה נחלקו רב סעדיה גאון ובן מאיר?

(19) מי היו אחרוני הגאונים?

(20) מי היו גדולי ישראל הראשונים הידועים לנו בארצות המערב בספרד ובאשכנז?

(21) ציין גדולי ישראל אחדים שהיו בספרד הערבית ואחדים שהיו בספרד הנוצרית.

(22) מנה את שמותיהם של גדולי ישראל בימי הבינים שעלו מארצות אירופה לארץ ישראל. מי מגדולי ישראל בקש לעלות ולא עלה הדבר בידו ?

(23) מה בין מצב היהודים באירופה לפני מסעי־הצלב ואחריהם ?

(24) מאיזו ארץ גורשו היהודים בתחילה ומה היתה הסבה לכך ?

(25) מה היה היחס הרשמי של הכנסיה הקתולית ליהודים ומה היה יחס האוכלוסיה הקתולית אליהם ?

(26) ציין שמותיהם של חכמים יהודיים שהגיעו מספרד לאשכנז או להפך.

(27) איפה מצאנו אנוסים בארצות הגלות השונות ומה היה יחסם של חכמי ישראל אליהם ?

(28) אילו וכוחים של חכמי ישראל עם חכמי הדתות האחרות ידועים לך ? מה היו התוצאות של הוכוחים השונים ?

(29) ציין גדולי ישראל אחדים מימי הבינים שכתבו פירושים על התנ"ך ועל התלמוד.

(30) ציין גדולי ישראל שכתבו ספרי סכום בהלכה.

שאלות סכום בהסטוריה הכללית:

(1) אילו ארצות של היום היו נכללות בקיסרות הרומית בשעתה?
(2) מה היו הסבות לנפילתה של הקיסרות?
(3) אילו דתות התחרו בנצרות בקיסרות הרומית וכיצד נצחה הנצרות לבסוף?
(4) אילו שבטים לקחו חלק בנדידת העמים?
(5) אילו עמים יסדו מדינות על אדמת הקיסרות? אילו מהם יש להם זכר עד היום ואילו אבדו במשך הזמן?
(6) אילו לשונות אירופה הן בנות הלשון הלטינית?
(7) למי היה בימי הבינים התואר "קיסר"?
(8) באילו ארצות נתפשטה האמונה הקתולית? איזו כנסיה אחרת היתה קימת בימי הבינים?
(9) כמה מעמדות היו במשטר הפאודלי? מה היה תפקידו של כל מעמד?
(10) מה אחד את שבטי הערבים לפני מוחמד ומה אחד אותם אחרי הופעתו?
(11) איפה התנהלו מלחמות בין המוסלמים והנוצרים בימי הבינים, מה היו התוצאות הסופיות של המלחמות האלה?
(12) במה שנו מסעי־הצלב את אורח חיהם של תושבי אירופה?
(13) במי נלחמה הכנסיה הקתולית, כדי לקים את אחדות האמונה בכל הארצות?
(14) מה היה חלקם של מסדרי הנזירים בחיי התרבות והדת של ימי הבינים?
(15) מה בין יחס הקיסר והשרים זה לזה בגרמניה ליחס המלך והשרים באנגליה?
(16) מה היה תפקידו של הפרלמנט באנגליה?


UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00270061 5